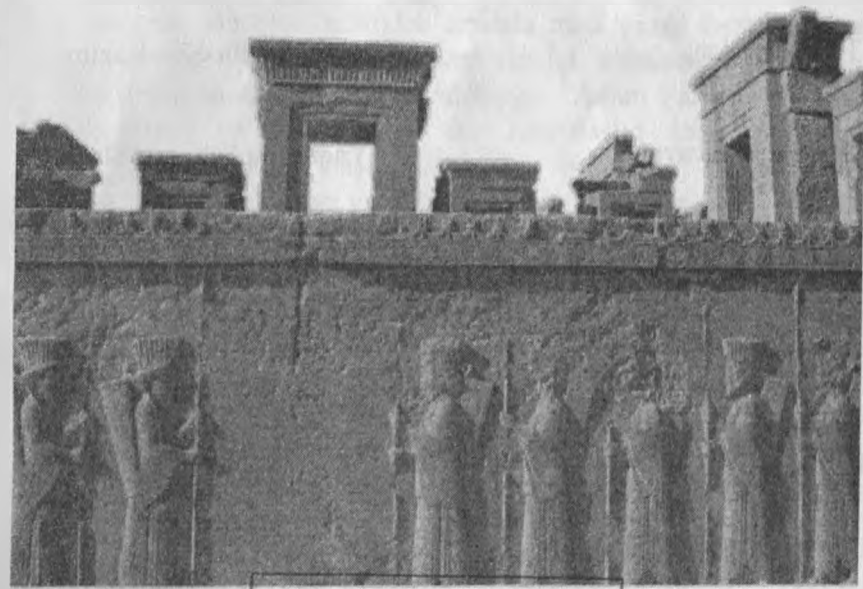

Tarix Şumerdən Başlanır

5566

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Bakı 2009
PREZİDENT KİTABXANASI

BBK 63.3(0)3/
K 78 5.5

Elmi redaktor:

Əməkdar elm xadimi, BMT yanında Beynəlxalq
İnformasiyalaşdırılma Akademiyasının
Akademiki, Tarix elmləri doktoru, Professor
Abuzər Alı oğlu Xələfov

Tərcümənin redaktoru:

Tarix elmləri namizədi, dos.
Nuru Zeynəlabdin oğlu Məmmədov

Tərcümə edən:

Pərviz Firudin oğlu Kazımi

Tərtibat və dizayner:

Yaqubova Səbinə Alik qızı

Samuel Noah Kramer.
History begins at sumer.

ISBN 5-02-016729-0

Semuel N. Kramer

TARİX ŞUMERDƏN BAŞLANIR.

**İngiliscədən Rus dilinə Şumer
poetik mətnlərin tərcüməsi
F. L. Mendelsonun
Ön söz və şərhlər
V.K. Afanasyevanınadır.**

Yəqin ki, mixi yazılı mənbələrlə işin mürəkkəbliyinin əsas səbəbi həmin mixi yazılı fənlərin bir elm kimi kollegial inkişaf ənənəsidir. Fransua Şampolyon dünyaya Misir yazısının sirlərini təkbaşına açmışdır. Lakin mixi yazılarının sirlərini açmaq, dahi olsa belə, hər fərdin hünəri deyildir. Assiriyaşünaslıq elminin beşiyi başında bir neçə tanınmış dühaların adları dayanmışdır. Əgər elmin dirçəlişi ərəfəsində alim bu və ya digər sahənin öyrənilməsinə başlayarkən bu işlə təkməşğul olmağa məcbur idisə, bu, zərurətdən yaranırdı. Bir çox onilliklər ərzində mixi yazısı öyrənilən hər bir ölkədə bu işlə çox az adam məşğul olmuşdur. Artıq Kramer dövrünün nəslə – Benno Londsberger, Adam Falkenşteyn, Torkild Yakobsen və başqaları – sıx əməkdaşlıq şəraitində işləməyə çalışmışlar. Onlar başa düşürdülər ki, ancaq bu üsulla elmin inkişafına güclü təkan vermək olar. Bunu hamıdan yaxşı, bəlkə də ən birinci Kramer başa düşmüşdür.

Onun mətn üzərində işdə, xüsusilə çətin yerlərin təfsirində iştirak etmiş həmkarlarını həmişə andığına oxucu yəqin ki, diqqət yetirəcəkdir. Məsələn, “Gilqameş və Aqqa” və “Gilqameş və Yaşayan Dağ” mətnlərinə isveç əsilli amerikalı alim T. Yakobsen düzəlişlər etmiş, İnannın yeraltı dünyaya düşməsi və bir çox başqa mətnləri alman A. Falkenşteyn tamamlamışdır. Bu hansı qaydada həyata keçilirdi? Kramer məqaləni çapa göndərməmişdən əvvəl onu Yakobsenə yaxud Falkenşteynə göndərirdi. Beləliklə, mətn əlavələr, düzəlişlər, dəqiqləşmələrlə, bəzən isə dost mütəxəssislərin şərhləri formasında təkzibləri ilə oxucuların mühakiməsinə təqdim olunurdu.

Bu, təkcə elm aləminə məhəbbət deyildi, bu, həm də xarakterik cəhət idi.

Növbəti təbii mərhələ şagirdlərlə birgə iş idi. Oxucu kitabın səhifələrində bu haqda da oxuya bilər. Kitabın rus dilində ikinci nəşrinə şərhlərində bir çox adamların və professor Kramerin ilk dəfə üzərində çalışdığı bir çox mətnlərin adları çəkilir. Oxucu onlara diqqət yetirsə yaxşı olardı, çünki onlar cavan elmin inkişafının əyani surətdə nümayişi xatirinə misal gətirilmişdir. Demək olar ki, bütün nəşrlər ya şəxsən, ya da öz əsərləri ilə onları şümrşünaslıqla tanış edən ustada və müəllimə minnətdarlıq sözləri ilə başlayır. Bu və ya digər mətnin, ifadənin yəqin ki başqa cür oxunacağı barədə onun kitablarında dəfələrlə rast gəlinən Kramerin qeydləri sonradan peyğəmbərcəsinə yozulurdu. O, vəziyyəti əvvəlcədən aydın qiymətləndirir, tədqiqatçıların hansı istiqamətdə olduqlarını bilirdi.

Kramerin otuz il əvvəl “Şumer lövhəciklərindən” adı altında işıq üzü görən kitabının rusca ikinci nəşrindəki dəyişikliklər elmin təbii inkişafıdır. Şərhcinin şəxsi adlara etdiyi düzəlişlər, bu və ya digər deyimin yeni formada təsviri, poetik abidələrin yeni tərcüməsini verməsi qoy oxucunu təəccübləndirməsin. Məsələn, hamının adət etdiyi hakim Urukaginin adı “Urunningina” kimi oxumaq təklif edilir. Taxıl və heyvan haqqında əfsanədə allah deyil, ilahənin olduğu təsdiq edilir. Müəllifin birinci nəşrdə təklif etdiyi kimi, allah Enkinin Kurla vuruşması mübahisə mövzusunda çevrilir. Kitab Amerikada nəşr olunduqdan bir il sonra fransız dilinə tərcümə olunur və ilin ən yaxşı xarici kitabı adına layiq görülür. O, müəllif tərəfindən dəfələrlə yenidən işlənmiş və ona əlavələr edilmişdir. Oxucu bu barədə Kramerin özünün rusca birinci nəşrə ön sözündə oxuya bilər.

Sonralar kitabın özünəməxsus həyatı başlanmışdır – dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. Onun müəllifinin isə öz həyat yolu davam etmişdir – o, öz əsəri üzərinə bir daha qayıtmadan yeni əsərlər yazmağa başlamışdır. Kitabı əvvəlki formada yenidən nəşr etmək, ilk növbədə, onun müəllifinə, onun daim hərəkətdə olan fikirlərinə hörmətsizlik olardı. Çar Ur – Nammunun məşhur qanunlarının bu gün dünyada ən qədim qanunlar olduğu hamı

tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin həmin qanunların onun tərəfindən tərtib olunmadığı haqqında məlumat şümrşünaslar üçün fəvqəladə xəbərlərdən birinə çevrilmişdir. Hələlik bunu tam əminliklə sübut etmək mümkün olmasa da, görünür həmin qanunlar Ur – Nammunun oğlu Şulqanın hakimiyyəti dövründə yaranmış və onların tərtibçi müəllifi də odur. Professor Kramer özü 1983-cü ildə “Ur – Nammunun qanunlarının müəllifi kimdir?” adlı kiçik həcmli məqaləsində bu barədə məsələ qaldırmışdır. Qanunlar mətninin fraqmentləri ilə yeni lövhəciklərin tapıntısından sonra Kramer 50-ci illərin sonlarında çap etdirdiyi məqalələri yenidən nəzərdən keçirir, palçıq lövhəciyi çox diqqətlə öyrənir və belə bir nəticəyə gəlir ki, pis saxlanmış bir işarə onun tərəfindən düzgün oxunmamışdır. Ona görə də həmin işarənin ardınca gələn boş yer başqa cür bərpa olunmalıdır. Alimin tarixi təfəkkürü belə işləyir və belə də inkişaf etməlidir. Tarixi “dəqiqliklə” maraqlanan oxucu göstərilən faktların düzgünlüyünə inanmalı və ona tam əmin olmalıdır. Biliyin axtarışı bəzən biliyin özündən daha vacib olur, xüsusilə o bizdən xeyli uzaq dövrə aid olanda.

Əgər qədim tarixin faktları dağınıq və qeyri-müəyyəndirsə, Kramerin özünün tərcümeyi-halı bizə daha yaxşı məlumdur. O, özü barədə və özünün elmə yolu haqqında hissə-hissə çap olunmuş xatirələrinin səhifələrində danışmışdır. Həyatındakı bir sıra hadisələr onun elmi yaradıcılığı ilə o qədər sıx bağlıdır ki, onlar alimin xarakter xüsusiyyətlərini aydın ifadə edir. Onlarla tanış olmaq, yəqin ki, oxucu üçün də maraqlıdır.

Kramer 28 sentyabr 1897-ci ildə Kiyev ətrafında kiçik yəhudi yaşayış məskəni İaşkovda anadan olmuşdur. Doğum vaxtı o, yəhudi dilindən tərcümədə “sevinc” mənası verən Simxa və Nuh ayyamını yaşamış və əbədiyyət qazanmış əfsanəvi patriarxın şərəfinə Noy adlarını almışdır. Onun atası doqquz-on üç yaşlı uşaqlara Talmudu öyrədirdi. Bu, yəhudilər arasında qəbul olunmuş ibtidai təhsilin ikinci mərhələsi hesab olunurdu. Üç uşağın tərbiyə edildiyi ailə çox dindar idi. İlk uşaqlıq dövrünün xatirələri – ibadət, müqəddəs bayramların sevinclə gözlənilməsi. Şərait və yaşayış – çox sadə, lakin bütün ailə üzvlərinin bir-birinə məhəbbəti və inamı. Sevdidi

qəhrəmanlar – uşaqlıqdan və həmişəlik oğlanın təsəvvürünə hakim olan – Moisey, “ilk qanunverici”, psalmaların yaratıcısı – David, xüsusilə müdrik-çar, ənənəyə görə ölməz şah əsər – Nəğmələr Nəğməsi yaratıcısı Solomon. Təhsil almağa dörd yaşından başlamışdır. Böyük qardaşı onun əlindən tutaraq idiş və qədim yəhudi dilində ibadət, həmçinin Bibliya rəvayətləri öyrədən müəllim – rebenin yanına aparmışdır. İlk başlanğıcdan oğlan özünü qabiliyyətli, əməksevər şagird kimi göstərmişdir. Professor Kramer xatırlayır ki, artıq səkkiz yaşında “mən oxumağı və tərcümə etməyi, Bibliyadan böyük parçaları, hətta ona şərhləri əzbərdən bilirdim”. Onun filoloji təhsili, gələcək yaradıcılığa ilkin peşəkar hazırlığı belə başlamışdır. Ancaq o zaman nə onun özünün, nə də doğmalarının bu barədə təsəvvürləri belə yox idi.

1905-ci ildə yəhudi talanlarından qorxan ailə Rusiyanı tərk edərək Amerikaya köçür. Onlar Filadelfiyada məskən salırlar. Burada Kramerin atası Talmuddan dərs deməyə davam edir, gəlmə yəhudi uşaqlarını öyrədir. O, kiçik oğlunun təhsilinə diqqətlə yanaşır. Sonrakı illər Kramer qədim yəhudi qrammatikası və tarixi sahəsində biliklərini xeyli dərinləşdirir. Lakin Amerikaya çatan kimi o, ingilis məktəbinə daxil olur və doqquz yaşlı oğlanın ingilis dilli əhatəyə girişi, yeni mədəniyyətlə tanışlığı başlayır. Elə onda da Simxa adı amerikalı qulağında daha yaxşı səslənən Semə, Semuelə çevrilir.

Demək olar ki, bütün qədim şərq mədəniyyətləri çoxdilli yaxud ikidilli qaydada meydana gəlmişdir. Şumerdə eramızdan əvvəl III minillikdə şimalda – xurrit və akkad, cənubda – amorey, akkad (şumer dili yaddan çıxmamış, məktəblərdə öyrənilir) dilləri, Kiçik Asiyada – xatt, hindavropa: xett, xurrit, birinci minillikdə – luviy başqa bir çox dillərlə yanaşı mövcud olmuşdur. Uzaq qədim dövrlə əlaqədar tərcüməçilərə ehtiyac duyulurdu, ancaq hər bir adam az da olsa minimum iki dildə danışırdı. İlkən yaş mərhələsində iki dil uşaqda filoloji düşüncə tərbiyə edir, onun dünyagörüşünü genişləndirir, yaddaşını inkişaf etdirir, uşaq aqlını daha çevik, düşüncəli edir. Və yad mədəniyyətə hörmət öyrədir. Əlbəttə, uşaqlıqdan müxtəlif dillərin ənənələrinə bələd olan adama çoxüzlü

qədim şərq mədəniyyətinə daxil olmaq, onu mənimsəmək daha asandır.

Öz təhsilini davam etdirmək qərarına gələn Kramer ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan Filadelfiya Pedaqoji məktəbinə daxil olur. Elə bu vaxt onun fəlsəfə və ədəbiyyata ciddi marağı başlayır. O özünü yazmaqda sınaıyır, ancaq tezliklə qərara gəlir ki, ədəbi talantı yoxdur və başqa məşğuliyyət tapmalıdır. Özünə qarşı son dərəcə tələbkar və həmişə özünə tənqidi yanaşan Kramer qeyd edir ki, məhz bu illərin axtarıları ona öz imkanlarını qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır. Bununla belə, o, otuz yaşına çatırdı. Kramer başa düşməyə başlayır ki, artıq hazır ixtisas sahibidir. Bu, onun filoloji hazırlığına uyğun gələn qədim yəhudi dilini bilməsi idi. Onu təkmilləşdirmək, özünün kebraist təhsilini başa çatdırmaq məqsədilə o, Filadelfiyada qədim şərq dilləri tədris olunan xüsusi kollecə daxil olur və birinci dərəcəli mütəxəssislərin yanına düşür. Misirsünaslıq onun diqqətini çox cəlb edir. İki il onunla ciddi məşğul olur, eyni zamanda özünün kebraistika üzrə biliyini dərinləşdirir. Nəhayət o, mixi fənləri üzərində dayanır. Kramer Pensilvan universiteti Şərq şöbəsinin aspiranturasına daxil olur. O zaman universitetdə qədim şərq mədəniyyətinin gözəl biliciləri Georq Barton, Alan Montqomeri kimi alimlər çalışırdı. Kramer o vaxt çox gənc, tez bir zamanda Bibliyaşünaslıq, mixi yazılı ədəbiyyat, arxeologiya sahəsində görkəmli mütəxəssis olan Efraim Şpeyzerlə işə başlayır. Doktorluq (bizim namizədlik) dissertasiyasının mövzusunun seçməkdə də ona Şpeyzer kömək etmişdir. Kramer Şimali İrakda təzə müəyyən edilmiş xurrit yaşayış yerinin Nuzisindən mixiyazılı lövhəciklərin arxivi üzərində işə başlayır. Ancaq mətnlər akkad (semit) dilində yazılmışdı. Kramer öz tədqiqatını fələ həsr edir. O, dissertasiyasını 1930-cu ildə tamamlayır və 1931-ci ildə çap etdirir.

Elə bu illərdə onun Kiçik və Ön Asiya ilə tanışlığı başlayır. İstanbula, Bağdada səfərlər. Asiya və Avropa muzeylərində mixiyazılı lövhəciklərin kolleksiyaları ilə tanışlıq, Şərqdə arxeoloji ekspedisiyalarda iştirak, şumer Noyun, Ziusuduranın doğulduqları

qədim Şurrupak şəhərində təzəcə tapılmış mətnlərin oxunmasına cəhdlər.

Kramer, şumeroloq, Şumer ədəbiyyatı yönündə özünün son seçimini edənə qədər beş il müddətinə assiroloq işləmişdir.

Assirologiyanın bir sahəsi olaraq şumerologiya müstəqil fənn kimi iyirminci əsrin 20-30-cu illərində ayrılmışdır. Kramer, onun yaratıcıları, görkəmli alimlər Fransua Türo-Danjeni və Anton Daymeli yüksək qiymətləndirir, Çikaqoda Şərq İnstitutunda işləməyə başlayarkən, Assiriya lüğəti üzərində aparılan işdə iştirak edərkən onu şumerologiyaya gətirən öz müəllimləri Arno Pyebel və Edvard Kyeranın adlarını böyük hörmətlə çəkir.

1923-cü ildə Edvard Kyera mixiyazılı mətnlərin ən iri külliyyatlarından biri saxlanılan İstanbul muzeyində mətnlərin surətlərini çıxarmışdır. Sonralar Kramer də uzun illər bu işlə məşğul olmuş – qədim Şumer şəhəri Nippurda qazıntılar zamanı tapılmış 50 böyük ədəbi kompozisiyanın surətini çıxarmışdır.

1923-1927-ci illər ərzində Kyera 270 mixiyazılı lövhəciyin və ədəbi mətn fraqmentlərinin gözəl surətlərini çıxarmışdır. Bütün dünya alimləri indiyə qədər onlardan istifadə edirlər. O, həmçinin şumer işarələrinin birinci lüğəti üzərində çalışmışdır. Kyeranın “Onlar palçıq üzərində yazırdılar” adlı populyar kitabı işıq üzü görəndən 50 il sonra 1984-cü ildə rus dilində nəşr edilmişdi. Bu istedadlı, böyük gələcək vəd edən alimin işini vaxtsız ölüm yarımçıq qoydu. Kramer hələ kifayət qədər təcrübəyə və adətlərə malik olmamışdan öz həmkarının və müəlliminin işini davam etdirmişdir. Artıq 1934-cü ildə Kyeranın üzərində çalışdığı mixiyazılı Şumer ədəbi mətnlərinin iki cildini çapa hazırlamışdır.

Kramer özünün ilk məqalələri – “İlahə İnannanın enməsi haqqında rəvayət”i 1937-ci ildə, “Gülqamış və Xuluppu ağacı haqqında hekayə”ni isə 1938-ci ildə dərc etdirmişdir. Həmin vaxtdan əlli il ərzində o, fasiləsiz çap olunur. Kramer bu müddət ərzində 200-dən çox əsər yazmışdır, onlardan 27-si monoqrafiyadır. Bunlardan başqa, bir sıra işlər nəşriyyatlarda çap növbəsi gözləyir, başqaları haqqında artıq elan verilmiş, digərləri çapa hazırlanır.

Lakin ən hərarətli minnətdarlıq sözləri ilə Ario Pyebelə müraciət olunur. Kramer vurğulayır ki, Şumer dilini öyrənməkdə məhz ona borcludur. Ario Pyebel Şumer qrammatikası üzrə özünün məşhur fundamental əsərini nəşr etdirmişdir. Bu əsər şumer dili tarixinin bütün dövrlərində şumer yazılarının son dərəcə diqqətlə öyrənilməsi əsasında yaranmış və uzun illər mütəxəssislərin bilik mənbəyi olmuşdur. Əslən alman olan Pyebel Şumer abidələrini çap etdirdiyi Çikaqo Şərq institutunda möhkəmlənənə qədər Almaniyanın və Amerikanın universitetlərində çalışmışdır. Şagirdin böyük müəllimə heyranlığı tədricən dostluğa çevrilir. Ancaq bu dostluq ağır sınaqlara məruz qalmışdır. Almaniya faşistlər hakimiyyətə gələndə və sonralar ikinci Dünya müharibəsi illərində Pyebelli millətçilik, hətta profaşist əhval-ruhiyyəsi ağuşuna almışdır. Bu əhval-ruhiyyənin nə qədər dərin olduğunu və səbəbini demək çətindir: vətəndən ayrı düşməsi və heç olmasa onun taleyinə şərik olmaq, qədim dövrə başı qarışdığından reallığı başa düşməməsi, haqiqətdə düzgün mövqe seçə bilməməsi..., kim bilir. Kramerin özü onların həyatının bu dövrünü dərin təəssüf hissi ilə təsvir edir: “...biz bir-birimizlə danışmır və salamlamırdıq, üz-üzə gələndə yana baxıb səssiz-səmirsiz yan keçirdik...” İkinci Dünya müharibəsindən sonra onların münasibətləri bərpa olunur. Müəyyən səbəb olmasa, bəlkə də, heç bunu yada salmaq lazım gəlməzdi. 1956-cı ildə Kramerin “Şumer lövhəciklərindən” kitabının birinci variantı çapdan çıxanda titul vərəqində belə bir ithaf var idi: “Şumerologiya metodunun ustasına, müəllimimə və həmkarıma”. 1957-ci ildə Pyebel ölməmişdən qabaq özünün “ari olmayan” şagirdinin alicənablığını qiymətləndirə bilmişdi. Sonrakı nəşrlərdə isə belə yazılırdı: “Müəllimin xatirəsinə...”

Ömrünü qədim dövrün öyrənilməsinə həsr etmiş adamın maddi vəziyyətinin normal olduğundan danışmağa dəyməz: dövlət üçün bilavasitə real xeyir gətirməyən məşğuliyyət hörmətli və vacib deyil, ancaq böyük xərc tələb edir, az adamı maraqlandırır; başqa şəhərlərə və ölkələrə ezamiyyətlər, arxeoloji ekspedisiyalar. Tədqiqatçının yolu çox vaxt yarımçıq, ixtisası üzrə işsiz vəziyyətdə başlayır. Kramer özünün yaradıcı iş hüququnu təsdiq edənə, hörmət

sahibi və tanınmış alim statusunu qazanana qədər ailəsi ilə birlikdə ağır illər yaşamalı olmuşdur. Avropa ölkələrində və Amerikada gözəl xeyriyyəçilik ənənəsi mövcud olmasaydı, kim bilir, onun taleyi (xüsusilə ikinci Dünya müharibəsi və ondan əvvəlki illərdə) necə olardı. Xüsusi fondlar, elmi axtarışları müdafiə məqsədilə varlı adamlar tərəfindən təzə başlayan alimlərə ayrılan təqaüdlər-xeyriyyə cəmiyyətlərinin bütün bu sistemi insanlara kömək edir və elimin inkişafını stimullaşdırır.

Bütün bunlara baxmayaraq professor Kramerin baş arzusu xüsusi Amerika Şumerologiya institutu yaratmaqdır. O, arzusunun reallaşması üçün böyük əmək sərf etsə də hələlik baş tutmur. Belə bir institut yaransa orada Şumerin dili, tarixi və mədəniyyəti geniş miqyasda öyrənilərdi. İnstitut yoxdur, ancaq beynəlxalq miqyasda mütəxəssis hazırlığı gedir. Artıq qeyd olunduğu kimi, çox illər ardıcıl olaraq Kramer, hazırda isə onun kiçik həmkarları Akye Şeoerq və Cenni Xamperdinger seminarlar, mühazirələr, xüsusi məşğələlər yolu ilə tələbələrin və aspirantların hazırlanması ilə məşğuldurlar. Amerikada təzə başlayan alimin təcrübə keçməsi (adətən bir il) ənənəyə çevrilmişdir. Son illərdə bilavasitə qədim mədəniyyətlərin ocaqları ilə bağlı olan, hazırda arxeoloji qazıntıların meydanına çevrilən Türkiyə, ərəb regionu, İsrail kimi ölkələrdə gənc mütəxəssislər yetişmişdir.

1957-ci ildə Elmlər Akademiyasının dəvəti ilə özünün ilk vətəni – Rusiyaya elmi ezamiyyətə gələrkən Kramerini Leninqradda işləyən mixi yazısı üzrə beş mütəxəssis qarşıladı. Onlardan ikisi-akademik V.V. Struve və İ.M. Dyakonov o zaman Şumer tarixi və mədəniyyəti ilə məşğul idilər və geniş miqyasda tanınırdılar. Elə həmin vaxt üç aspirant da hazırlanırdı. Onlardan biri universitetdə dərs deməyə saxlanılmışdı. İki aspirant Şumer mədəniyyətini öyrənməyi qərara almışdı. İ. T. Kanayeva Şumer qrammatikası, bu sətirlərin müəllifi isə Şumerin mədəniyyətini və ədəbiyyatını tədqiq edib araşdırmağı özlərinə mövzu seçmişdilər. Professor elə ilk görüşdə geniş topluların mövcud olduğu Amerikada təcrübə keçməyin vacibliyindən söhbət açdı və təhsildə kömək təklif etdi. “Siz istəmirsiniz, – o bizdən sadələşməklə soruşdu, – elə gəlmirmi

ki, bu sizə xeyir gətirə bilər? Belə səfərləri elmi mübadilə yolu ilə əldə etmək mümkündür”. Təəssüf ki, hətta mübadilə yolu ilə də belə təcrübəni əldə etmək mümkün olmadı. Halbuki, professor Kramer Amerikaya qayıdan kimi bu səfərin təşkili ilə məşğul olmağa başlamış, hətta məsələ ilə əlaqədar ABŞ-in Dövlət departamentinə də müraciət etmişdi. Hər halda müəyyən mənada özümü Kramerin şagirdləri sırasına daxil etməyə cürət edirəm. Mənim diplom işim və ilk məqalələrim onun əsərləri əsasında yazılmışdır. Təəssüf ki, təsadüfi görüşlərimiz zamanı onun qeydləri və təqdirləri məni gələcək fəaliyyətə həvəsləndirirdi. Kramerin kitabında mənim Şumer ser mətnləri tərcümələrimin yerləşdirilməsi bir daha sübut edir ki, alimin qiymətli dərsləri hədəf getməmişdir. Burada mənim ləyaqətli həmvətən-müəllimlərimin, ilk növbədə akademik İ. M. Dyakonovun əməyi böyükdür. Şübhəsiz, Şumer ədəbiyyatının öyrənilməsi qolu və istiqamətləri əsasən Semuel Noy Kramerin əsərlərindən ayrılır. Ümid etmək olar ki, Şumer abidələrinin yeni interpretasiyası onu sevənlər tərəfindən qəbul ediləcəkdir.

Professor Kramer xatirələrinin sonunda öz ürək ağrılarından daha birini, bəlkə də ən dərinini – iki qohum xalq arasında indi də davam edən düşmənçiliyi oxucu ilə bölüşür. O istərdi ki, cənazəsi xalqın atası Avraamin doğulduğu qədim Şumer şəhəri Urda torpağa tapşırılsın. Bu “... ərəb-yəhudi qohumluğunu və qardaşlığını yada salan simvol olardı... ancaq qorxuram ki, hətta Şumer havadar – ruhu da bu simvolik arzusunun həyata keçməsinə kömək edə bilsin”. Hər halda, o, ümidini itirmir. “...mən inanıram ki, müasir arxeoloqların tozdan və küldən dirildəcəkləri qədim Şumerin və Urun ərəblərlə yəhudilər arasındakı ruhi və qohumluq əlaqələrini bərpa edəcəkləri gün yetişəcək”. O, qədim Şumer atalar sözünü misal gətirir: “Dostluq bir gün çəkər, qohumluq – əbədidir”.

Kramerin “Tarix Şumerdə başlayır” və başqa əsərləri, onun bütün həyatı və ictimai fəaliyyəti qohumluq barədə alimin fikirlərinin dərinliyini və təbiiyini təsdiq edir. Bu, dünya mədəniyyətinin və sivilizasiyasının bütöv halda inkişafı, ruhların birliyi, ümumbəşərin mülkü olan yer haqqında mükəmməl təsəvvürlərdir. Bax buna görə o, Urda dəfn olunmağı arzulayır, hətta ölümündən sonra da bu birliyə

xidmət göstərmək istəyir. Bəli, Simxa Noy Kramer özünün hər iki adını doğrultdu – dünyaya sevinc gətirdi, bir çox kataklizmlərdən keçərək ruhun, insan yaddaşının əbədiliyi hüququnu qazandı.

**1988-ci il sentyabrın 28-də qurtardı.
V.Afanasyeva.**

Müəllifin rusca nəşrə ön sözü.

Rusiya alimləri mixi yazısının vətəni olan İrakda heç vaxt qazıntı işləri aparmamışlar. Buna baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bizim günlərə qədər ruslarda mixi yazısını öyrənən çox gözəl məktəb olmuşdur və indi də var.

Əməkdar alimlər N. P. Lixaçov və M. V. Nikolski tərəfindən aparılan ilk tədqiqatlardan sonra V. K. Şileykonun, A. P. Riftinin, nəhayət dünyanın ən görkəmli şərqşünaslarından və tarixçilərindən biri olan V. V. Struvenin əməyi sayəsində bu elm sürətlə irəlilədi. Onların şagirdləri və ardıcilları İ. M. Dyakonov və L. A. Lipin (mən ancaq işləri ilə yaxından tanış olduğum alimlərin adlarını çəkirəm) SSRİ Elmlər Akademiyasının hərtərəfli köməyi ilə sovet şumeroloqlarının və assiroloqlarının yeni nəslini tərbiyə edirlər. Ona görə də mənim “Tarix Şumerdə başlayır” kitabımın rus dilinə tərcüməsini, Vətəndaş müharibəsi, İkinci Dünya müharibəsi illərinə və başqa çətinliklərə baxmayaraq gözəl alimlər nəslini tərbiyə etmiş bir ölkənin insanları arasında yayılmasını özümə böyük şərəf sayıram.

“Tarix Şumerdə başlayır” kitabı ilk dəfə 1959-cu ildə çap edilmişdir. Bu, mənim 1956-cı ildə çıxmış “Şumer lövhəcikləri” əsərimin populyar nəşridir. 1956-cı il nəşrində bəşəriyyətin yazılı qeydə alınmış ilk 25 nailiyyətindən oçerklər yerləşdirilmişdir. Sonrakı nəşrlərdə son illərdə xüsusi tədqiqatlar nəticəsi aşkar edilmiş daha iki nailiyyət haqqında danışa bildim. Kitabın rusca nəşrinə gəlincə, xoşbəxtəm ki, ona daha üç yeni fəsil əlavə edə bilərəm. İlk

elegiyalar haqqında fəsil – A. S. Puşkin adına Dövlət Təsviri incəsənət muzeyində saxlanılan çox maraqlı palçıq lövhəciyin mənim 1961-ci ildə Moskvada çap olunmuş monoqrafiyamın (rus və ingilis dilində paralel mətnlər) əsasında açılmasına həsr olunur. “Əməkdə ilk müvəffəqiyyətlər” və “İlk balıq qoruğu” – mənim gənc ispan həmkarım, Pensilvan universitetinin əməkdaşı M. Sivilin ən yeni tədqiqatlarının nəticəsidir.

“Təbabət” fəslində (ilk farmakopeya haqqında) M. Sivilin əldə etdiyi son faktlar əsasında rusca nəşr üçün yenidən yazılmışdır. Nəhayət, “Kənd təsərrüfatı” (ilk “əkinçi təqvimi” haqqında) fəslində bir neçə il bundan əvvəl mənim tərəfindən hazırlanmış şumer sənədinin yeni tərcüməsinə uyğun əsaslı dəyişikliklərə uğramışdır.

Kitabın rusca nəşrinin sonuncu, 30-cu fəslində bəşəriyyətin “qızıl əsri” haqqında şumerlərin təsəvvürlərindən danışılır. Onların təsəvvüründə uzaq keçmiş insanların qorxu, çəkişmə, ehtiyac bilmədən sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıkları xoşbəxt zaman kimi təsvir olunur. Şumerlərin “İtirilmiş cənnət” haqqında səmimiyyətlə sətirlər yazdıqlarından keçən dörd min il ərzində müharibələr və çəkişmələr, yoxsulluq və aclıq, qorxu və özbaşınalıq bəşəriyyəti durmadan parçalayıb dağıdır. Ancaq bu gün dünya üzərində təzə meh əsdi və qarşılıqlı yardım ruhu, hər şeydən əvvəl, elm və mədəniyyət sahəsində, insanların ağına hakim kəsilməyə başlayır. Yer üzündə sülhün və həmrəyliyin bərqərar olunması daha real görünür. Mənim, Rusiyada doğulmuş Amerika aliminin bütün vaxtlarda və dünyanın bütün ölkələrində bəşər övladının möhkəm birlik şəraitində yaşadığına şahid olan qədim sivilizasiya haqqında söhbət açdığım kitabımın rusca nəşri qoy buna kömək etsin.

**Görkəmli şumeroloq, mənim müəllimim
və həmkarım Arno Pyebelin (1881-1958)
xatirəsinə ithaf olunur**

1. TƏHSİL.

İLK MƏKTƏBLƏR.

Şumer məktəbi yazının kəşfi və təkmilləşdirilməsi Şumerin mədəniyyət tarixinə ən mənalı töhfəsi sayılan həmin mixi yazısının meydana gəlməsi nəticəsində yaranmışdır.

İlk yazılı abidə qədim Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında tapılmışdır (Bibliya Erexi). Burada üzəri piktoqrafik yazılarla örtülmüş mindən çox kiçik lövhəciklər tapılmışdır. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibati yazılar idi. Ancaq onların arasında bir neçə təhsil mətnləri də vardı: əzbərdən öyrənmək üçün sözlərin siyahısı. Bu, sübut edir ki, eramızdan ən azı 3000 əvvəl Şumer yazarları artıq təhsil məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Sonrakı əsrlərdə bu iş yavaş inkişaf edirdi. Ancaq eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarında Şumerin ərazisində, göründüyü kimi, oxu və yazını öyrədən sistemli təhsil məktəbləri şəbəkəsi mövcud olmuşdur. Qədim Şuruppakda – şumer “Noy” un vətəninə (bax. f. 22) – 1902-1903-cü illərdə aparılan qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl təxminən 2500-cü ilə aid “məktəb mətnləri” ilə kifayət miqdarda lövhəciklər aşkar edilmişdir. Lakin Şumer məktəbləri ancaq e. ə. III minilliyin ikinci yarısında özlərinin çiçəklənmə dövrünə yetişmişlər. O dövrün on minlərlə palçıq lövhəcikləri tapılmışdır və şübhə yoxdur ki, hələ yüz minlərlə belə lövhəciklər torpağın altında özlərinin gələcək tədqiqatçıları üçün gözləyir. Lövhəciklərin çoxu inzibati və təsərrüfat yazıları ilə doldurulmuşdur. Onların vasitəsilə qədim Şumerin iqtisadi həyatının gedişini addım-addım izləmək olar. Biz onlardan həmçinin öyrənirik ki, o dövrdə peşəkar yazarların sayı bir neçə min nəfərə çatmışdır. Mirzələr böyük və kiçik olurdular; çar və məbəd mirzələri vardı, hər hansı bir sahədə dar peşəli və mühüm dövlət vəzifələri tutan yüksək ixtisaslı mirzələr olurdu. Bütün bunlar belə düşünməyə imkan verir ki, Şumerin bütün ərazisində mirzələr üçün kifayət qədər iri məktəblər səpələnmişdi və həmin məktəblərə böyük əhəmiyyət verilirdi.

Ancaq o dövrün lövhəciklərindən heç biri şumer məktəbləri, onlardakı təhsil sistemi və metodları haqqında hələlik aydın təsəvvür yaratmır. Bu cür məlumatları əldə etmək üçün e. ə. II minilliyin birinci yansının lövhəciklərinə müraciət etmək lazımdır. Bu dövrə uyğun gələn arxeoloji qatdan dərs zamanı şagirdlərin özləri tərəfindən yerinə yetirilmiş müxtəlif tapşırıqlarla yüklərlə təhsil lövhəcikləri çıxarılmışdır. Burada təhsilin bütün mərhələləri öz əksini tapmışdır. Bu cür palçıq “dəftərciklər” şumer məktəblərində qəbul olunmuş təhsil sistemi və orada öyrənilən proqram haqqında maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Xoşbəxtlikdən müəllimlərin özləri də məktəb həyatından yazmağı sevirdilər. Belə yazılardan bir çoxu hissə-hissə olsa da saxlanılmışdır. Bu yazılar və təhsil lövhəcikləri şumer məktəbi, onun vəzifələri və məqsədləri, şagirdləri və müəllimləri, təhsilin proqram və metodları haqqında kifayət qədər tam təsəvvür yaradırlar. Bəşəriyyət tarixində bu yeganə haldır ki, uzaq keçmiş dövrün məktəbləri barədə biz çox şeylər öyrənə bilirik.

İlkin dövrdə şumer məktəbində təhsilin məqsədi ölkənin təsərrüfat və inzibati həyatına lazım olan, ən başlıcası, saraylar və məbədlər üçün mirzələr hazırlamaq olmuşdur. Şumerin mövcud olduğu bütün dövrdə bu, mərkəzi vəzifə olmuşdur. Məktəb şəbəkəsinin, həmçinin təhsil proqramının genişlənməsi ilə əlaqədar tədris məktəblər Şumer mədəniyyəti və biliyi ocaqlarına çevrilmişdir. Onlarda hərtərəfli “alim” tipi – o dövrdə mövcud olan ilahiyyat, botanika, zoologiya, mineralogiya, coğrafiya, riyaziyyat, qrammatika və linqvistika üzrə biliklərin hamısından xəbərdar olan mütəxəssis formalaşdı. Hətta belə alimlər öz dövrlərinin biliklərini zənginləşdirdilər.

Nəhayət, müasir təhsil müəssisələrindən fərqli olaraq şumer məktəbləri özünəməxsus ədəbiyyat mərkəzləri idi. Burada təkcə keçmişin abidələrini öyrənib, surətini çıxarmır, həmçinin yeni əsərlər yaradırdılar.

Bu məktəbləri bitirən şagirdlərin çoxu, bir qayda olaraq, saraylarda və məbədlərdə yaxud varlı və tanınmış adamların təsərrüfatlarında mirzəlik edirdilər, lakin onların müəyyən hissəsi öz həyatlarını elmə və müəllimliyə həsr edirdilər. Bizim günlərin

universitet professorları kimi, qədim alimlərin çoxu da müəllimlik fəaliyyəti ilə özünə çörək qazanır, boş vaxtlarını araşdırmalara, ədəbi yaradıcılığa həsr edirdilər.

Şumer məktəbi, göründüyü kimi, başlanğıcda məbədün əlavəsi kimi meydana gəlmiş, vaxt ötdükcə ondan ayrılmış və onun proqramı təmiz aristokrat xarakteri almışdır. Ona görə də, yəqin ki, müəllimin əməyinin dəyəri şagirdlərin təhsil haqqı hesabına ödənilirdi.

Təbii ki, Şumerdə ümumi və icbari təhsil yox idi. Şagirdlərin çoxu varlı ailələrin uşaqları idi, çünki uzun müddətli təhsil üçün kasıblara pul və vaxt tapmaq asan deyildi. Assiroluqların çoxdan bu nəticəyə gəldiklərinə baxmayaraq (bu ancaq hipoteza idi) 1946-cı ildə alman assiroluqu Nikolaus Şneyder onu həmin dövrün sənədlərinə əsaslanan ağıllı dəlillərlə möhkəmləndirmişdir. Dərc olunmuş, təxminən e. ə. 2000-ci ilə aid minlərlə təsərrüfat və inzibati lövhəciklərdə təxminən 500 mirzənin adı çəkilir. Onların bir çoxu səhv etməmək naminə öz adları ilə yanaşı atalarının adlarını da yazmış və onların peşələrini göstərmişlər. N. Şneyder bütün lövhəcikləri araşdıraraq müəyyən etmişdir ki, bu mirzələrin ataları (təbii ki, onların hamısı məktəbdə oxumuşlar) hökmdar, “şəhər ataları”, diplomatlar, məbəd idarəçiləri, hərbi rəislər, gəmi kapitanları, yüksək vergi məmurları, müxtəlif rütbəli kahinlər, podratçılar, nəzarətçilər, mirzələr, arxiv müdirləri, hesabdarlar olmuşlar. Başqa sözlə, mirzələrin ataları daha varlı şəhərlilər olmuşlar. Maraqlıdır, sənədlərin heç birində qadın – mirzənin adına rast gəlmək olmur. görünür, şumer məktəblərində ancaq oğlan uşaqları oxuyurdular¹.

Məktəbin başında həm də “məktəb atası” adlandırılan “ummia” (elmlı adam, müəllim) dayanırdı. Şagirdlər “məktəb oğulları”, müəllimin köməkçisi isə “böyük qardaş” adlanırdı. Onun vəzifəsi sonradan şagirdlərin üzvlərini köçürdükləri kalligrafik lövhəcik – nümunələr hazırlamaq idi. Yazılı tapşırıqları yoxlamaq, şagirdləri əzbərlədikləri dərsi danışmağa məcbur etmək də onun vəzifəsinə daxil idi.

Müəllimlərin sırasında rəsm müəllimi və şumer dili müəllimi, davamiyyətə nəzarət edən hamı “dəyənək çəkən” (görünür, məktəbdə

intizama cavabdeh nəzarətçi) adlandırılan nəzarətçi çalışırdı. Onların hansının rütbəsinin yüksək olduğunu demək çətindir, ancaq biz bilirik ki, “məktəb atası” onun faktiki direktoru hesab olunurdu. Məktəb personalının yaşayış mənbəyi barədə bizə heç nə məlum deyil. Güman ki, “məktəb atası” toplanmış təhsil haqqının ümumi məbləğindən hər kəsin payını ödəyirmiş.

Məktəb proqramına gəlinə, əlimizdə həmin məktəb lövhəciklərindən toplanmış zəngin material vardır. Qədim tarixdə bu, çox nadir faktıdır. Ona görə də dolaylı faktlara yaxud qədim müəlliflərin əsərlərinə müraciət etməyə lüzum yoxdur. “Birinci siniflərin” qaragülündən tutmuş “luraxılıqların” işlərinə qədər şagirdlərin lövhəcikləri ən yaxşı ilkin mənbələridir. Bunlar o dərəcədə təkmildir ki, müəllimlərin yazdıqları lövhəciklərdən fərqləndirmək çətindir.

Bu işlər təhsil kursunun iki əsas proqram üzrə aparıldığını təsdiq etməyə imkan yaradır. Birinci elm və texnikaya cəzb edirdi, ikinci isə ədəbi proqram kimi yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirirdi.

Birinci proqramdan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, o, elmə can atmaq, həqiqəti dərk etmək ehtiyacından yaranırdı. Bu proqram təhsil prosesinə tədricən daxil olurdu, əsas vəzifəsi isə şumer yazısını öyrətmək idi. Şumer müəllimləri təhsil sistemini bu əsas vəzifədən çıxış edərək formalaşdırırdılar, həmin sistem linqvist təsnifata əsaslanırdı. Şumer dilinin leksikası onlar tərəfindən sözlün və ifadənin ümumi fikirlə əlaqələndirildiyi qruplara bölünürdü. Bu söz qrupları şagirdlər müstəqil ifadə edəndə qədər əzbərlənir və köçürülürdü. Ancaq e. ə. III minillikdə bu cür “öyrənilmiş mətnlər” nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənir və Şumerin bütün məktəblərində qəbul olunan nisbətən stabil dərs vəsaitlərinə çevrilir.

Mətnlərin birində – ağacların və qarğı – qamışların, ikincisində – cürbəcür canlı varlıqların (heyvanların, həşəratların və quşların), üçüncüsündə – ölkələrin, şəhərlərin, kəndlərin, dördüncüsündə – daşların və mineralların adlarının uzun siyahıları verilir. Bu cür siyahılar şumerlərin “botanika”, “zoologiya”, “coğrafiya”, və “mineralogiya” sahəsində kifayət qədər məlumatlı

olduqlarını təsdiq edir. Çox maraqlı və az məlum olan bu fakt elm tarixi ilə məşğul olan alimlərin diqqətini bu yaxınlarda cəlb etmişdir.

Şumer pedaqoqları həmçinin müxtəlif riyazi cədvəllər yaradır, hər birinin cavabı da olan tapşırıqlar toplusu tərtib edirdilər.

Linqvistika haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, çoxsaylı məktəb lövhəciklərinə görə əsas diqqət qrammatikaya yönəldilmişdir. Belə lövhəciklərin bir çoxu mürəkkəb isimlərin və fel formalarının və s. uzun siyahılarından ibarətdir. Bu, şumerlərin qrammatikasının yaxşı işlənilib hazırlandığından xəbər verir. Sonralar, e. ə. III minilliyin axırında Akkad semitləri Şumeri tədrisən zəbt etdikdən sonra şumer pedaqoqları bizə məlum olan ilk lüğət yaratdılar. İş bundadır ki, işğalçı semitlər nəinki şumer yazısını qəbul etdilər, onlar həmçinin qədim Şumer ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirərək onu saxladılar və onun abidələrini öyrəndilər. Hətta Şumer dili ölü dil hesab olunanda belə ona oxşamağa çalışırdılar. Şumer sözlərinin və ifadələrinin Akkad dilinə tərcümə olunan “lüğətə” ehtiyac da elə buradan irəli gəlirdi.

İndi isə ədəbiyyat yönümlü ikinci təhsil proqramına müraciət edək. Bu proqramla təhsilin əsas məğzi e. ə. III minilliyin ikinci yarısının ədəbi əsərlərini öyrənməkdən və köçürməkdən ibarət idi. O dövrdə ədəbiyyat və ona təqlidçilik xüsusilə zəngin idi. Belə mətnlər yüzlərlə idi və onların, demək olar ki, hamısı 50-dən (yaxud az) 1000 sətərdək şer parçalarından ibarət idi. Tərtibi və təsnifatı mümkün olan parçalardan görünür ki, bu əsərlər müxtəlif janrlarda olmuşdur: şerlə şumer allahlarını və qəhrəmanlarını şöhrətləndirən əsərlər və epik əfsanələr; allahlara, çarlara tərif himnləri; dağıntılar və zəbt olunmuş şəhərlər haqqında ağılar; təmsillərin daxil edildiyi ibrətamiz əsərlər; atalar sözləri və ibrətnamələr. Şumerin xarabalıqları altından çıxarılmış minlərlə ədəbi lövhəciklərin çoxu məktəblilərin əlləri ilə köçürülmüş məktəb surətləridir.

Şumer məktəblərində təhsilin üsulları və texnikası haqqında biz hələlik çox az şey bilirik. Şagirdlər səhər məktəblərinə gələrək ötən gün yazdıqları lövhəciyi seçirdilər. Sonra “böyük qardaş”, yəni müəllimin köməkçisi təzə lövhəcik hazırlayırdı, şagirdlər isə onu seçib köçürürdülər. “Böyük qardaş”, həmçinin “məktəb atası”,

görünür, şagirdlərin mətni düzgün köçürüb köçürmədiklərini yoxlayaraq onların işinə nəzarət edirdilər. Şübhəsiz, şumer şagirdlərinin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə onların yaddaşından asılı idi. Müəllimlər və onların köməkçiləri həddindən artıq quru sözlərin siyahılarını, şagirdlərin köçürdükləri cədvəlləri və ədəbi mətnləri ətraflı izah etməyə borclu idilər. Şumer elmi və dini fikirlərini və ədəbiyyatını öyrənməkdə bu “mühazirələr” bizə əvəzsiz kömək göstərirdilər, görünür, onlar heç vaxt yazılmamış, ona görə də həmişəlik unudulmuşdur.

Bir şey şübhəsizdir: Şumer məktəblərindəki tədrisin, biliyin mənimsənilməsinin xeyli dərəcədə şagirdin özünün təşəbbüskarlığından və müstəqil işindən asılı olduğu müasir tədris sistemi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. İntizama gəldikdə, burada iş dəyənəksiz keçinmirdi. Tamamilə mümkündür ki, şumer pedaqoqları müvəffəqiyyətə görə şagirdləri mükafatlandırmaqdan imtina etmirdilər, hər halda müəyyən bir səhv yaxud diqqətsizliyə görə dərhal dəyənəyin qorxuducu hərəkətinə daha çox inanırdılar. Şagirdin həyatı heç də cənnət deyildi. O, hər gün məktəbə gəlir və səhərdən axşamədək orada otururdu. Yəqin ki, il ərzində hansısa tətillər olurdu, ancaq bizim bu barədə heç bir məlumatımız yoxdur. Təhsil illərlə uzanırdı, uşaq yeniyetməyə çevrilirdi. Şumer məktəblisinin özünə bu və ya digər ixtisas seçmək imkanının olub-olmamasını bilmək maraqlı olardı, əgər var idisə nə dərəcədə, təhsilin hansı mərhələsində. Ancaq bu və bir çox başqa təfəsilatlar haqqında mənbələr susur.

Şumer məktəbinin özü necə görünürdü? Mesopotamiyada aparılan saysız-hesabsız qazıntılar zamanı bir neçə bina tapılmışdır. Bu və ya digər əlamətlərinə görə onları məktəb binaları hesab etmək olar. Onlardan biri Nippurda, digəri Sipparda, üçüncüsü isə Urda müəyyən edilmişdir. Bu binalarda çoxlu sayda lövhəciklərin tapılmasına baxmayaraq, onlar adi yaşayış evlərindən heç nə ilə seçilmirlər, buna görə də bizim gümanımız yanlış ola bilər. Ancaq 1934/35-ci illərin qışında fransız arxeoloqları Fərat çayı sahilindəki Mari şəhərində (Nippurdan şimal-qərbdə) iki otaq tapmışlar. Özlərinin yerləşməsinə və xüsusiyyətlərinə görə məktəb sinfləri

olduqları barədə tam təsəvvür yaradırlar. Onlarda bişmiş kərpicdən bir, iki yaxud dörd nəfər şagird üçün hesablanmış skamya cərgələri qalmışdır.

O dövrdəki məktəb barədə şagirdlər özləri nə fikirləşirdilər? Bu suala, yarımçıq da olsa, cavab vermək üçün növbəti fəslə müraciət edək. Bu fəsilə Şumerin məktəb həyatından bəhs edən, təxminən dörd min il bundan əvvəl yazılmış, lakin bu yaxınlarda çoxsaylı parçalardan toxunmuş və nəhayət, tərcümə olunmuş maraqlı mətn misal gətirilir. Həmin mətn şagird və müəllim arasındakı münasibətlərə aydınlıq gətirir və pedaqogika tarixində ilk nadir sənət hesab olunur.

2. MƏKTƏB GÜNLƏRİ.

BİRİNCİ “YALTAQ”

Bu sənəd Yaxın Şərqdə tapılmış və Şumer məktəblisinin gündəlik həyatından bəhs edən sənədlərin ən insanisidir. Onu eramızdan iki min il əvvəl naməlum bir müəllim yazmışdır.

Naməlum müəllifin sadə sözlərlə, heç bir bəzəksiz hekayətindən məlum olur ki, ötən minilliklər ərzində insanın təbiəti az dəyişmişdir.

Mətnəki hekayətdən görünür ki, Şumer məktəblisi müasir şagirdə çox oxşayır. O, məktəbə gecikməkdən qorxur, bilir ki, buna görə “müəllim onu dəyənəklə kətləyəcək”. O, yuxudan ayılan kimi anasını tələsdirir ki, səhər yeməyini tez hazırlasın.

Müəllim yaxud müəllimin köməkçisi hər qəbahətə görə onu dəyənəklə vurur. Axırıncı detal heç bir şübhə doğurmur, çünki şumer “cismani cəza” işarəsi iki işarədən ibarətdir: “bədən” və “dəyənək” (yaxud “zəncir”)

Müəllimə gəldikdə, görünür, çox vaxt bizim günlərdə olduğu kimi, qədim dövrdə onun gəliri cüzi olmuşdur. O, hər halda şagirdlərin valideynlərindən əlavə bəxşiş və hədiyyə olanda çox sevinirdi.

Şübhəsiz, “lövhəciklər evinin” müəllimlərindən birinin tərtib etdiyi mətn şagirdə müraciətlə birbaşa sualdan başlayır:

- Məktəbli, uşaqlıqdan sən hara gedirsən²?
- Mən məktəbə gedirəm.
- Sən məktəbdə nə ilə məşğul olursan?
- Mən öz lövhəciyimi öyrənirəm. Səhər yeməyimi sonra yeyirəm.

Bax öz lövhəciyimi düzəltdim və onu yazıb qurtardım.

Surətlərimi qoyaraq,

Günortayadək tapşırıqlarımı həll edərək,

Məktəb məşğələlərini qurtararaq, mən evə gedə bilərəm.

Mən evə tələsirəm, orda atam məni gözləyir.

Bax tapşırıqlarımı ona danışdım,
Lövhəciyimi ona oxudum – mənim atam çox razıdır³...
Budur, səhər oyandım.
Anamı gördüm mən.

- Mənə səhər yeməyi hazırla-mən məktəbə gedirəm-bunu söylədim ona. Anam mənə iki kökə verdi-düz onun qəşərində yedim onları mən. Özümlə götürməyə anam iki kökə verdi-və mən qaçdım məktəbə. Məktəbdə hamı:
- “Sən niyə gecikdin?” – söylədi o.

Mənim içim titrədi.

Budur, mən müəllimə yaxınlaşdım, budur, ona baş əydim mən.

Ancaq nəzakət kömək etmədi: görünür bu bizim şagird üçün qara gün imiş. Onu boşboğazlığa görə, dərs zamanı yerindən ayağa qalxdığına görə, məktəbin darvazasından çölə çıxdığına görə başqa-başqa müəllimlər tənbeh etdilər. Hər şeydən pisi, müəllim ona dedi: “Sənin əlin (əlyazma) heç nəyə yaramır”, və yenidən onu kötəklədi.

Görünür bu, şagird üçün çox ağır idi. Ona görə də atasına təkid edir ki, müəllimi evə dəvət edib ona hədiyyə versə yaxşı olar. Bu, şübhəsiz, məktəbin tarixində birinci “yaltaqdır”⁴. Müəllif ardınca davam edir:

“Atası məktəblinin sözünü qandı.

O, məktəb müəllimini çağırırdı.

Evə dəvət etdi, layiqli yerdə oturtdu onu.

Məktəbli ona qulluq etdi, qabağında mil durdu.

Bəli, savada çatdı o,

Öz atasına göstərdi onu

Ata ürəkdən şadlandı.

Məktəb atasına həvəslə söylədi:

“Mənim balam əl açdı, və sən öz müdrikiyini ona qoydun.

Bilik müdrikiyini, onun bütün incəliklərini sən açdın ona.

Bütün həlləri, bütün sayları, bütün yozumları sən izah etdin ona.

İdrakı, onun müqəddəsliyini ona sən işıqlandırdın.

Təzə xalat geyindirdilər, çörək-yemək verdilər.

Əllərini üzüklə bəzədilər.

Müəllim ürək sevinci ilə dedi:

“Körpə, sözlərimi unutmadın, atmadın sən.

Savadın müdrik zirvəsinə çatacaqsan, onu mükəmməl öyrənəcəksən!

Mənə nə verdinsə mən qəbul etdim.

Çörək-mənim qıdamdır, həddindən artıq verdin, mənə böyük şərəf göstərdin.

Nidaba ilahə müdafiəçin, himayəçin olacaq!

Qamış çubuğuna uğur qoyacaq!

Palçıq surətindən qəmi atacaq!

Qardaşların qarşısında duracaqsan!

Həmyaşıdlarının başında duracaqsan!

Məktəb şagirdlərinin ən yaxşısı kimi tanınacaqsan!”

Müəllimin belə şən, optimist sözlərlə də məktəb həyatı haqqında mətn qurtarı. Müəllif təsəvvür edə bilməzdi ki onun ədəbi oyun-oyuncağı dörd min il sonra dağıntılar altından çıxarılaq və yeni eranın iyirminci əsrində bərpa olunaraq, Amerika professoru tərəfindən oxunacaqdır! Bu mətn xoşbəxtlikdən, hələ qədim dövrdə populyar olmuş və geniş yayılmışdır. İndi onun əlimizdə olan və müxtəlif dərəcələrdə saxlanmış 21 surəti buna sübutdur. Onların otuzu Filadelfiyada Pensilvani Universitetinin Muzeyində, yeddisi İstanbulda Qədim Şərq Muzeyində, biri Luvrda saxlanılır.

Sənəd bizə çoxsaylı parçalar halında çatmış və tədricən vahid halda toplanmışdır. Birinci fraqment 1909-cu ildə o vaxt gənc assiroloq Quqo Radau tərəfindən nəşr edilmişdir. Ancaq o parça mətnin orta hissəsindən olduğuna görə Radau söhbətin nədən getdiyini başa düşməmişdir. Yeni fraqmentlər sonrakı 25 il ərzində görkəmli, hazırda dünyalarını dəyişmiş alimlər Stefan Lenqdon, Edvard Kyera və Anri de Jenuyak tərəfindən dərc edilmişdir. Lakin onların araşdırılması hələ bütün əsərin məğzini açmırdı. 1938-ci ildə uzun müddət İstanbulda olarkən mətnin daha beş fraqmentini tapmaq mənə nəsib oldu. Onlardan yaxşı vəziyyətdə olan biri lövhəcik üzərində saxlanmış və haçansa dörd sütunla mətn bütünlüklə cızılmışdır. Sonra Pensilvani Universitetinin Muzeyindəki başqa

fragmentlər tanınmışdır. Onların arasında yaxşı saxlanmış dörd sütunlu lövhəcik, üstündə bir-iki sətirin salamat qaldığı çoxlu parçalar müəyyən edilmişdir. Son nəticədə mətn, bir neçə işarə istisna olmaqla, praktik olaraq bütünlüklə bərpa edilmişdir.

Ancaq bu hələ birinci mərhələ idi. Qədim sənədin geniş oxucu kütləsinə münasib olması üçün onun düzgün elmi tərcüməsinə ehtiyac vardı. Belə tərcümə mətnin bərpasından daha vacib və olduqca çətindir. Onun ayrı-ayrı hissələri şumeroloqlar Torkild Yakobsen (Çikaqo, Şərq institutu) və Adam Falkenşteyn (Geydelberq universiteti) tərəfindən müvəffəqiyyətlə tərcümə olundu. Onların əməyi, həmçinin əvvəllər Leypsiqdə və Ankarada işləmiş, hazırda Çikaqoda Şərq institutunun professoru Benno Landsberqerin söylədiyi çoxsaylı fərziyyələr 1949-cu ildə mətnin Journal of Amerikan Oriental Society jurnalında çap olunan birinci tam tərcüməsini hazırlamağa imkan yaratdı.

Şumer mətnində bir çox sözlər və ifadələr indiyədək tam aydın deyildir. Ancaq biz şübhə etmirik ki, gələcəkdə hər şeyi bilmək istəyən hansısa bir alim bu qədim sənədin tamamilə dəqiq tərcüməsini edə biləcəkdir⁵.

Şumer məktəbində atmosfer qaranlıq, təhsil proqramı quru, tədris darıxdırıcı və yeknəsəq, intizam sərt olmuşdur. Ona görə də təəccüblü deyil ki, bəzi şagirdlər müxtəlif bəhanələrlə məşğələlərə gəlmir, indi deyildiyi kimi, “çətin” uşaqlar olurdular. Bu bizi ilk yazılı surətdə qeydə alınan “uşaq cinayətkarlığı” hallarına gətirib çıxarır. Bu məsələ ilə əlaqədar sənədlər özlüyündə maraqlıdır. Həmin sənədlərdə ilk dəfə Şumer sözü “namlulu”ya, yəni “insani” sözünə rast gəlirik. O, insana şərəf gətirən əxlaq və əməl mənasında işlənir.

3. ATA VƏ OĞUL

İLK “HƏDDİ – BULUĞA ÇATMAMIŞ QANUNPOZAN”

Bizim günlərdə həddi – buluğa çatmayanlar arasında cinayətkarlıq ciddi problemə çevrilmişdir. Qədim dövrdə bu sahədə vəziyyətin bir qədər yaxşılığı qoy bizə təskinlik olsun! Min illər bundan əvvəl dəcəl, sözə qulaq asmayan, naşükür uşaqlar öz valideynləri üçün cəza mənbəyi olmuşlar. Onlar hamilərinin bütün söylələrinə baxmayaraq küçə və izdihamlı meydanlarda qrup halında avaralanırdılar. Onlar təhsilə və məktəbə nifrət bəsləyirdilər, öz valideynlərini şikayət və sızıltılarla təngə gətirirdilər.

Biz bütün bunlar haqqında bu yaxınlarda bərpa olunmuş qədim şumer mətnindən xəbərdar oluruq. Bu sənəd on yeddi palçıq lövhəcikdən və fragmentdən ibarətdir və təxminən 3700 il bundan əvvəl yazılmışdır. Ola bilər ki, mətn bir neçə yüz il əvvəl yaradılmışdır.

Haqqında söhbət gedən əsər mirzə ilə onun fərsiz oğlu arasındakı dialoq haqqındadır. Orada ata oğlunu dostcasına başa salmaq istəyir ki, məktəbə getsin, söylə oxuyub evə qayıtsın, küçədə dayanmasın. Ata oğlunun ona diqqətlə qulaq asdığına əmin olmaq üçün onu öz ifadələrini olduğu kimi təkrar etməyə məcbur edir.

Sonradan söhbət atanın monoloquna çevrilir. Ata, oğluna “adam olmaqda” kömək edə biləcək praktik məsləhətlərdən başlayır: küçələrdə və bağlarda avaralanma; öz tərbiyyəsinə qulaq as; məktəbə get, keçmişin təcrübəsini öyrən. Sonra atanın sözlərinə görə, öz qorxaqlığı, “qeyri-insani” (insana yaraşmayan) hərəkətləri ilə onu ümitsizliyə gətirmiş fərsiz oğlunun ünvanına acı qınaqları gəlir. Ata oğlunun naşükürlüyündən çox pərişandır. O, heç vaxt oğlunu xış arxasında getməyə, öküzləri qovmağa məcbur etməmiş, başqalarının etdiyi kimi, onu yanacaq arxasında göndərməmiş, köməyə çağırmamışdır. Bununla belə, onun oğlu başqalarının uşaqlarından çox pis olmuşdur.

Bir çox müasir valideynlər kimi, ata oğlunun onun peşəsinin davamçısı – mirzə olmaq istəməməsindən daha çox kədərlənir. O, oğlunu dostlarından, tanışlarından və qardaşlarından irəli getməyə, atasının peşəsinə seçməyə təhrik edir. Bu peşə başqalarından çətin olsa da, yazı ustalığı allahın fikirləşib insanlara bəxş etdiyi bütün sənətlərin ən mürəkkəbidir. Ata deyir ki, bu peşə insanın təcrübəsini poetik formada gələcək nəsələ ötürmək üçün çox vacibdir. Hər halda oğul atasının davamçısı olmalıdır, çünki allahların hakimi Enlil belə əmr etmişdir.

Oğlunun insana layiq fəaliyyətlə məşğul olmaq əvəzinə maddi nemət arxasınca qaçmaqla əlaqədar atanın axırıncı məzəmmətlərindən sonra mətnin mənası anlaşılmaz olur. Belə təsəvvür yaranır ki, oğlunu həqiqət yoluna qaytarmaq məqsədilə qısa, aforistik ifadələr səslənəcək. Hər necə olsa da sonluq uğurludur. Ata oğluna xeyir-dua verir və yalvarır ki, onların ailə allahı (ay allahı Nanna) və onun arvadı ilahə Hinqalın səxavəti onun üstündə olsun.

Mətnin daha yaxşı anlanan parçalarının, sonuncu olmayan, demək olar ki, dəqiq tərcüməsi budur. Yalnız aydın olmayan ayrı-ayrı ifadələr yaxud zədələnmiş sətirlər buraxılmışdır⁶.

- Hara hazırlaşmısan?
- Heç yerə hazırlaşmamışam.
- Əgər sən heç yerə getmirsənsə öz günlərini necə keçirirsən?

Məktəbə get, məktəbdə otur.

Tapşırığı oxu, tapşırığı həll et.

Palçıq lövhəciyi yaz.

Qoy “məktəbli böyük qardaşın” sənə təzə palçıq lövhəcik yazsın.

Öz ev tapşırığını qurtardınmı,

Öz sinif nümayəndəyə cavab verdinmi, onda yanıma gəl.

Mən nə dediyimi başa düşdünmü?

- Bəli, başa düşdüm, cavab verə bilərəm.
- Onda cavab ver.
- Cavab verərəm.
- Danış görüm.

- Deyərəm.

- Tez danışsana!

- Sən mənə dedin məktəbə gedim.

Dərsə cavab verim. Tənliyi həll edim.

Palçıq lövhəciyi yazım.

“Məktəbli böyük qardaşım” mənim lövhəciyimi yazsın.

Tapşırığımı həll edib qurtarandan sonra, öz əməyimə qayıdaraq:

Onu sinif nümayəndəsinə danışdıqdan sonra yanına gəlmiş, bunları dedin mənə sən.

Onda get, adam ol.

Meydanlarda dik durma, səfehəlmə.

Küçələrdə veyllənmə.

Döngələrlə gedəndə ətrafa gözlərini zilləmə.

Mən sənə üçün çalışıram!

Əgər mən sənə öyüd verirəmsə,

Onda nəsihətə nə edirlər,

Kiçiklər ona tabe olmağa borclu deyillərimi?

Bax, mən ancaq sənə üçün yaşayıram,

Sən isə küçələrdə veyllənirsən!..

Məndən öyrən, yaşlılardan öyrən!

Tam həddi – buluğa çatana qədər.

Ürəyinlə, ciyərinlə mühakimə edirsən, ancaq sənənin cismin hələ möhkəmlənməyib.

Mən sənə necə qayğı göstərirəmsə,

Heç kim öz oğluna belə qayğı göstərmir!

Təbiətin sənə bəxş etdiyi qabiliyyətlə heç kim sənəninlə müqayisəyə gəlməz!

Sən avaralar kimi hərəkət edirsən, sənənin əlin sənə layiq deyil:

Axtarsan, bizim ailənin içərisində.

Sənə bənzəyəni tapılmaz!

İndi mənim sənə söylədiklərim,

Həqiqətdə qaranlığı aydınlaşdırar!..

Sənənin tənbelliyini, sənənin yalanını qəbul etmirəm!

Mənim ürəyim həddindən artıq doludur,

Sənə qəzəbləndiyimə görə!
 Səndən ötrü narahatlıq!..
 Sənin qayğılarının məni öldürür,
 Sən mənim ürəyimi çöllərə salmışan!
 Mən səni heç vaxt qamışa, qarğı gətirməyə göndərməmişəm
 Qamış cəngəlliklərində onu azyaşlılar daşıyır,
 Ömründə sən heç vaxt qamış daşmamışan!
 Öküzlərimin dalınca getməyi mən sənə əmr etməmişəm.
 Öküzlərin arxasında zəhmətə qatlaşmağı mən sənə əmr etməmişəm!
 Tarlalarımda toxa ilə işləməyə səni məcbur etməmişəm.
 Tarları toxalamaq işinə səni məcbur etməmişəm.
 Və hər hansı başqa işlərə də səni məcbur etməmişəm.
 “Get işlə, mənə çörək qazan!”
 Həyatımda bir dəfə də olsun sənə belə deməmişəm!
 Sənin tayların başqa cür – öz əməkləri ilə yaşayırlar
 Ataları ilə analarına çörək qazanırlar!
 Mənim doğmalarımın uşaqlarının necə işlədiklərinə baxmaq kifayətdir!
 Başqaları kimi onlar da hərəsi on qur^A taxıl qazanırlar!
 Körpələr, lakin atalarının qulları – hərəyə on qur taxıl əldə edirlər!
 Onlar indi atalarına –
 Taxıl, yağ, qoyun yunu gətirirlər!
 Budur insanlar, onlar səndən yüksəkdədirlər!
 Onların yanında sən adam deyilsən!
 İş görməkdə sən onlarla müqayisə olunmazsan!
 Bəli, bəli, o oğulların ataları,
 Onlara işləmək üçün nə öyrətmişlər?
 - Nə? Mən onlar kimi işləməyi bacarmarammı?
 - Mən sənə yandığımdan da çox
 Kim öz oğlunun qayğısına qalır?
 Qohumlarımdan heç kim buna sadəcə baxa bilməz!
 Budur sənə deyirəm:
 Utan, abırın olsun!

Sənin yaşadların səninlə bir boyunduruqda
 Səninlə çəkirlər – nədən sən onlara baxmırsan, onlarla bərabərləşmirsən?
 Dostların – yoldaşlarındır – nədən sən onlara baxmırsan, onlarla bərabərləşmirsən?
 Bax! “böyük qardaşlarına” bərabərləş!
 Bax! “kiçik qardaşlarına” bərabərləş!
 Dünyada mövcud insan zəkaları arasında,
 Enki allahı adlandırılan,
 Mən bu qədər ağır, savad aqilliyi işini seçmişəm,
 Adlandırılmadı. Nəgmə incəsənətdirmi.
 Dəniz kənarı kimi bir-birindən uzaqdır.
 Nəgmə incəsənətinin məğzi, ürək də uzaqdır
 Mənim mirzəlik işim barədə sən heç düşünmürsən...
 Atanın işini öz oğlu seçir
 Şərəfli yoldur, – sən onunla getmirsən!..
 Sənin ucbatından mənim bütün bədənim gecə-gündüz sızlayır, sanki bütün qabırğalarım sınımışdır.
 Sən isə gecə-gündüz şənənirsən!
 Bir damcı qarışdırılmış pivə içdikdə mənim bədənim sustalır!
 Sən isə öz əməllərinlə hədsiz şişmişən!
 Sən gombul, sən piyli olmusan,
 Həmişə səpələnirsən, həmişə tökülüb-itirsən.
 Bütün qohumların fikirləşirlər ki, sənin axırın pis olacaqdır!
 Niyə sən adam olmaq istəmirsən, nəyə şadlanırsan?
 Məni isə sənin şadlığın cana gətirib.
 O vaxt ki sən klounlarla, gəzərgi müğənnilərlə,
 Onlarla və onların ətrafında fırlanırsan,
 İşin-gücün at çapmaq, atılıb-düşməkdir!
 Sən ancaq buna yararlısan!
 Ancaq mən səni qayıtmağa məcbur edəcəyəm!
 Ardınca mənası anlaşılmayan qırx bir sətirdən ibarət parça gəlir. Görünür, o, özündə atalar sözlərini və zərb-məsəlləri birləşdirir⁷.
 Sonra mətn atanın poetik xeyir-duası ilə qurtarır:

Tap öz allahının mərhəmətini!
Başını dik qaldır, sinəni düzəlt-insansan axı!
Adını çəkəcək gözəl şəhərin!
Qeyrətli ad, doğru söz verəcək sənə allahın!
Nanna allahında axtar lütfkarlığı!
Ninqal ana sığallayar başını!
Nisaba eşq olsun sənə!

Çoxları bununla razılaşmasa da, dünyanı müəllimlər, şairlər, insanlıq qarçıları humanistlər deyil, dövlət xadimləri, siyasətçilər və əsgərlər idarə edirlər. Ona görə də bizim 4-cü fəsil tarixdə ilk “güc siyasətinə” və 5000 il bundan əvvəl “beynəlxalq münaqişələri” bu cür siyasətin köməyi ilə həll etməyə cəhd göstərən Şumer hakiminə həsr olunacaq.

4. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR.

BİRİNCİ “ƏSƏBLƏR MÜHARİBƏSİ”

Türklər İstanbulun Mərmərə dənizinin daraldığı, Qızıl Buynuz körfəzi ilə çay kimi nazik Bosforun birləşdiyi hissəsini Saray burnu adlandırırlar. İstanbulun istilası sultan II Mehmet 500 il əvvəl burada öz sarayını ucaltmış və onu dağılmaz divarlarla əhatəyə almışdır. Sonrakı yüzilliklərdə onun ardıcılıarı yeni məscidlər və pavilyonlar, yeni fontanlar tikərək və bağlar salaraq bu iqamətgahın ərazisini tədricən genişləndirmişlər. Bir zamanlar hərəmxana sakinləri öz qulluqçuları ilə hamar döşənmiş həyətlərdə ağacların kölgəsində gəzinirdilər. Ottoman Limanının hökmdarlarının özləri də əyanların müşayəti ilə burada əylənirdilər. Sarayın qapıları hamının üzünə açılmırdı, saray həyatının sırlarına bələd olan seçilmişlərin sayı isə daha az idi.

Ancaq sultanların dövrü keçdi və “Saray burnu” tamam dəyişdi. Zamanın hökmü ilə yüksək qülləli divarlar dağıldı, bağlar hazırda İstanbul əhlinin sərnişinlik tapdığı ictimai parklara çevrildi. Binaların özlərinə gəlincə-qadağalı saraylar onlara birləşən pavilyonlarla birlikdə muzeylərə çevrildi. Sultanlar daha buraya qayıtmayacaqlar. Türkiyə respublika olmuşdur.

Budur, mən həmin muzeylərin birində, Qədim Şərq Muzeyində oturmuşam. Işıq çoxsaylı pəncərələrdən böyük masanın üstünə düşür. Geniş üzlü, fikirli gözlü kişinin portreti divardan asılmışdır. Bu, Türkiyə respublikasının yaradıcısı Kamal Atatürkdür. XX əsrin ən görkəmli siyasi xadimlərindən biri olan bu insan haqqında çox şeylər yazmaq olardı. Hətta yeni bütöv bir era açmış müasir qəhrəmanlarla məşğul olmaq mənim işim deyil. Mən şumeroloqam və özümü bütünlüklə uzaq keçmişin unudulmuş qəhrəmanlarına həsr etməyə borcluyam.

Mənim qabağımda masanın üstündə palçıq lövhəcik var. Təxminən 4000 il əvvəl naməlum Şumer mirzəsi onun üzərində mixi yazısı işarələri cızmışdır. Lövhəcik 23/23 sm ölçüdə kvadrat formasındadır, yəni adi makina vərəqindən kiçikdir. Ancaq mirzə bu

lövhəciyi on iki sütuna bölmüş və orada çox kiçik işarəciklərlə qəhrəmanlıq poemasının 600-dən çox sətirini yazmağa müvəffəq olmuşdur. Bu poemanı “Enmerkar və Arattanın hökmdarı” adlandırmaq olar. Onda təsvir olunan hadisələrin təxminən beş min il bundan əvvəl baş verdiyinə baxmayaraq, poema təəccüb doğuracaq dərəcədə müasir səslənir. Orada “güc mövqeyindən siyasət” tərəfdarlarının bəzi priyomlarını canlı surətdə xatırladan beynəlxalq münaqişə təsvir edilir.

Poema bizim mirzənin doğumundan bir neçə yüzilliklər əvvəl Cənubi Mesopotamiyada Şumer Qəhrəmanı Enmerkarın Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən Uruk şəhər-dövlətini necə idarə etdiyindən danışır. Urukdan uzaq şimalda Farsidə Aratta adlanan digər şəhər-dövlət yerləşirdi. O Urukdan yeddi dağ silsiləsi ilə ayrılır və elə yüksəklikdə dururdu ki, ona qalxmaq, demək olar ki, mümkün deyildi.

Aratta özünün var-dövləti ilə şöhrət tapmışdı. Burada İkiçay aran düzənliyində yerləşən Uruk şəhərinə çox lazımlı olan metal və tikinti daşı çox idi. Ona görə Enmerkarın Arattanın qiymətli xəzinəsinə iştaha ilə baxmasında təəccüblü heç nə yoxdur. O, nəyin bahasına olur-olsun Aratta xalqını və onun hökmdarını özünə tabe etməyi qərara aldı və bu məqsədlə onlara qarşı özünə məxsus “əsəblər müharibəsinə” başladı. Arattanın hakimini və sakinlərini o dərəcədə qorxutmağa nail oldu ki, onlar Uruka tabe oldular. “Əsəblər müharibəsi” uduldu.

Bütün bunlar haqqında sakit, tələsmədən, lüzumsuz sözlərlə, qısa – bütün zamanlarda və xalqlarda mövcud olmuş ənənə üsulu ilə danışılır.

Poema Urukun və Kullabın (Uruk şəhərinin bir hissəsi yaxud ona yaxın yaşayış məskəni) şöhrətləndirilməsi ilə başlayır. Müəllif xüsusilə nəzərə çarpdırır ki, Urukun Arattadan üstün olmasına ilahə İnanna havadarlıq etmişdir. Bu girişdən sonra hadisələrin təsviri başlayır.

Günəş allahı Utunun oğlu Enmerkar bir dəfə Arattanı özünə tabe etmək qərarına gələrək Şumerin qüdrətli məhəbbət və müharibə ilahəsi, bacısı İnannanın yanına gedərək ondan elə etməyi xahiş edir

ki, Aratta sakinləri ona qızıl, gümüş, lazurit və qiymətli daşlar gətirsinlər, həmçinin müqəddəs yerlər və məbədlər, o cümlədən Erudu şəhərində su allahı Enki üçün Abzu məbədini tiksinlər.

İnanna Enmerkarı dinlədikdən sonra məsləhət görür ki, Uruku Arattadan ayıran yüksək Anşan dağlarını aşmağa qadir olan layiqli elçi seçsin. O, söz verir ki, Aratta xalqı Enmerkara tabe olacaq və nə istəyirsə onun üçün tikəcək. Enmerkar elçini seçir və onu Aratta hökmdarının yanına göndərir. O, hədələyərək sifariş göndərir ki, əgər Aratta xaldı dağlardan ona qızıl və gümüş göndərməsə və allah Enki üçün zəngin bəzədilmiş məbəd tikməsə şəhəri alt-üst edəcək.

Enmerkar Aratta hakiminə daha güclü təsir bağışlamaq məqsədilə səfirinə “Enkinin ovsununu” söyləməyi əmr edir. Orada Yer və onun sakinləri üzərində allah Enlilin vahid ağalığı zamanı bəşəriyyətin “qızıl əsrinə” Enkinin son qoymasından söhbət gedir.

Enmerkarın elçisi yeddi dağ silsiləsini aşaraq Arattaya gəlir, ağasının bütün əmrlərini səhərin hökmdarına çatdırır və cavab tələb edir. Ancaq Arattanın hakimi Enmerkara güzəştə getmək istəmir. O, özünün də İnannanın sevimlisi olduğunu elan edir və onu Aratta taxt-tacına ilahənin özünün yüksəltdiyini təsdiq edir. Onda səfir hazırda İnannanın Urukda “Eannanın çarı” olduğunu və Enmerkara Aratta üzərində ağalığı edəcəyinə söz verdiyini söyləyir.

Bundan təşvişə düşən Aratta hökmdarı elçi vasitəsilə göndərdiyi cavabında Enmerkarı silaha əl atmaq istəyinə görə məzəmmət edir. Hökmdar hər tərəfdən öz ölkəsini təmsil edən iki döyüşçünün savaşı yolu ilə bütün məsələlərin həllini üstün tutur. Bununla yanaşı İnannanın ondan üz döndərdiyi üçün Enmerkara bir şərtlə tabe olacağını bildirir ki, o, Aratta hakiminə çoxlu taxıl göndərsin. Uruka qayıdan elçi cavabı Enmerkara çatdırır.

Enmerkar qərar qəbul etməmişdən əvvəl, görünür, hansısa mərasimin hissəsi olan bir neçə ayın həyata keçirir. Müdriklik ilahəsi Nidaba ilə məsləhətləşdikdən sonra qoşqu heyvanlarını taxilla yükləyərək elçisinə karvanı Arattaya aparmağı tapşırır. Elçi bununla birlikdə Enmerkarın cavabını da aparır. Enmerkar özünün güclü və

şöhrətli olduğunu elan etməklə Aratta hökmdarı qarşısında eynilə həmin şərtləri qoyur, ondan əqiq və lazurit tələb edir.

Enmerkar elçi qayıtdıqdan sonra müxtəlif rəmmallara müraciət edir. Məsələn, o, “ışığıdan qaranlığa, qaranlıqdan işığa aparan “susima” qamışı götürür; “beş il, on il keçdikdən sonra” Enmerkar həmin qamışı kəsir.

Bundan sonra o, öz elçisini yenidən Arattaya göndərir, bu dəfə heç bir cavabsız özünün hökmdar əsasını ona verir. Bu hakimiyyət simvolu Aratta hökmdarını lərzəyə salır. O, öz “şatamması” (görünür, vəzifəsi heç də aydın olmayan məsləhətçisi) ilə məsləhətləşir. Onun və bütün xalqın İnannanın qəzəbinə gəldiyini kədərlə söyləyir və Enmerkara güzəştə getməyə meyilli olduğunu deyir. Bununla belə, Enmerkara yenidən çağırış göndərir. O, ilkin plana qayıdaraq yenidən təklif edir ki, işi iki döyüşçünün savaşı ilə yoluna qoyaq. Onda “kimin güclü olduğu aydınlaşacaq”.

Çağırış olduqca dumanlı ifadələrlə tərtib edilmişdir. Orada deyilir ki, döyüş üçün seçilmiş hərbiçi “nə qara, nə ağ, nə sarı, nə palıdı, nə çil-çil olmalıdır. Bütün bunlar savaş üçün seçilmiş döyüşçü haqqındadırsa, heç bir məna vermir.

Elçi yenidən Uruka qayıdır. Onda Enmerkar elçini özünün üç bənddən ibarət ultimatumu ilə yenidən Arattaya göndərir:

1) Enmerkar Aratta hökmdarının çağırışını qəbul edir və öz yaxınlarından birini arattalı döyüşçü ilə savaşa göndərməyə hazırdır;

2) Enmerkar Aratta hökmdarından Urukda İnannanın məbədi üçün qızıl, gümüş və qiymətli daşlar toplamağı tələb edir;

3) Enmerkar yenə də hədələyir ki, əgər hökmdar və xalq Eriduda müqəddəs yerin ucaldılması üçün “dağ daşları” gətirməsələr Arattanı yerlə yeksan edəcək.

Enmerkarın ultimatumunun əvvəlində savaş üçün seçilən döyüşçünün rəngi ilə əlaqədar Aratta hökmdarının şərtlərinə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirilir. Burada “döyüşçü” sözü “libas” sözü ilə əvəz olunur. Görünür, söhbət döyüşçünün xarici görünüşündən deyil, paltarından gedir.

Poemanın sonrakı davamı xüsusi maraq kəsb edir. Biz əgər mətni düz başa düşürüksə, onda deyilir ki, Kullab hakimi Enmerkar, poema müəllifinin rəyinə görə, palçıq lövhəciklərdə yazmağa başlayan ilk adamdır: guya bu üsulu ona görə seçmişdir ki, onun “çəpdilli” elçisi cavabı olduğu kimi çatdıra bilmirdi (bəlkə də onun həddən artıq uzun olduğuna görə).

Amma hekayənin üzərinə qayıdaq. Deməli, elçi lövhəciyi Aratta hökmdarına verir və cavab gözləyir. Ancaq burada görünməmiş hadisə baş verir. Aratta hakimi qəfildən kömək alır! Şumer yağış və şimşək allahı İşkur gözlənilmədən ona vəhşi buğda və paxla gətirir. Aratta hökmdarı buğdanı görəndə özünə gəlir. Yenidən özündə güc tapan hökmdar elçiyə deyir ki, İnanna “Arattada öz evini və öz taxtını” heç də atmamışdır.

Sonrakı mətn parçalardan ibarətdir və ardıcılığını müəyyən etmək getdikcə çətinləşir. Ancaq bir şey aydındır: Aratta xalqı son nəticədə İnanna üçün Uruka həm qızıl, həm gümüş, həm lazurit gətirib onları Eanna məbədinin həyatına yığır. Şumerdə tapılmış epik poemalar arasında dünya ədəbiyyatında bu janrdə yazılmış ilk ən uzun əsər belə qurtarır.

“Enmerkar və Aratta hökmdarı” poeması 20 lövhəcik və fraqmentlər əsasında bərpa edilmişdir. Onlardan ən mükəmməli indiyədək İstanbulun Qədim Şərq Muzeyindəki 12 sütunlu lövhəcik sayılır. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onun surəti 1946-cı ildə mənim tərəfindən çıxarılmışdır. Poemanın müəxəssislər üçün elmi nəşri-tərcümə və şərhilərlə şumer mətni – 1952-ci ildə Pensilvani universitetinin Muzeyi tərəfindən dərc edilmişdir⁸. Bir sıra mübahisəsiz məziyyətlərə malik ilk epik qəhrəmanlıq poeziyası nümunəsi olan bu əsər hətta müəxəssis olmayanların da diqqətini cəlb etməlidir. Ona görə də mən aşağıda poemanın birinci yarısından daha yaxşı qalmış parçaların hərfi tərcüməsini verəcəyəm. Bu, poemanın spesifik üslubu, əhvalı və ruhu haqqında təsəvvür yaradır.

Enmerkarın ilahə İnannaya müraciəti və onun cavabı, Emerkarın öz elçisinə verdiyi göstərişlər və onların elçi tərəfindən Aratta hökmdarına çatdırılması; qəzəblənmiş Aratta hökmdarının cavabı; İnannanın indi onun tərəfində olması barədə izahatla

Enmerkarın ikinci müraciəti və nəhayət, Aratta hökmdarının çaş-baş qalmasının təsviri həmin parçalardandır.

Onda ali kahin-hökmdar, işıqlı ürəkli İnannanın seçdiyi.

Parıltılı dağ daşlarından işıqlı ürəkli İnannanın seçdiyi.

Öz bacısı, istəkli ilahəyə.

İnannaya belə sitayiş edir:

“ – Bacım mənim İnanna, qoy Uruk üçün

Gözəl qızıl-gümüş işləsinlər Aratta sakinləri.

Nəcib lazuriti lay-lay,

Elektr, təmizlənmiş lazurit...

Uruka müqəddəs dağı gətirsinlər.

Aşian evi, sənin taxt-tac yerin

Orda Evina sənin üçün tiksinsinlər.

Müqəddəs yataq otağını sən⁹,

Qoy Arattanın ürəyində zərif bəzəsinlər.

Mən özüm, lacivərd rəngli gənc öküzçüyəm, orda səninlə uzanaram!

Aratta Uruka tabe olsun!

Qoy Aratta sakinləri

Öz dağlarından dağ daşları gətirsinlər mənə!

Böyük müqəddəs yer tiksinsinlər mənə, böyük saray ucaltsınlar mənə,

Böyük məbəd, parlayan allah məbədi ucaltsınlar mənə,

Kullaba göndərsinlər birbaşa mənim Sutimi.

Müqəddəs dağa bənzər Abzanı ucaltsınlar mənə!

Mənim üçün meşəli dağa bənzər Ereduqu müqəddəs saysınlar!

Çoxrəngli parıltıya bənzər müqəddəs Abzanı kökündən ucaldı bəzəsinlər.

Abzadan nə vaxt ki təriflər söylərəm,

Ereduqdan nə vaxt ki Sutini gətirərəm,

Kahinlik çələngini nə vaxt ki müqəddəslik-məbəd kimi üzərimə götürərəm,

Urukda, Kullabda tacımı başıma qoyaram.

Məni, baş müqəddəs yerdən xeyirxahı müqəddəs yataq otağına aparacaqlar,

Müqəddəs yataq otağımdan baş müqəddəs yerə aparacaqlar!

Xalq heyranlıqla ah çəkəcək.

Utu da şadıqdan kənar qalmayacaq”.

Onda, xanım, göyün yüksək şəfəqi bütün ölkələrə baxacaq.

İnanna, şahı-Aməşumqalanna,

İnanna, bütün ölkələrin hakimi,

Utu oğlu Enmerkara deyir:

- Enmerkar, sənə söz deyirəm, sözümü anla,

Diqqətlə qulaq as məsləhətimə!

Seçmə döyüşçülərin arasından sənin sözlərin üçün elçi seç,

Müdrük İnannanın tutarlı sözlərini-onun Suteyini aparacaq!

Parlayan dağlara qalxacaq,

Parlayan dağlardan enəcək!

Suzam, dağlar ölkəsi Anşana

Balaca siçan kimi qoy, səssiz baş əysin,

Bu böyük dağların qorxunc gücünə.

Qoy tozla yollar örtülsün,

Aratta Uruka tabe olsun.

Aratta əhli doğrudan da

Öz dağlarından dağ daşları gətirəcək sənə.

Böyük ziyarətgah tikəcək sənə, böyük taxt-tac ucaldacaq sənə!

Böyük məbəd, allah məbədi ucaldacaq sənə.

Sənin Sutini həqiqətən Kullaha göndərəcək,

Sənə müqəddəs dağa bənzər Abzunu ucaldacaq,

Meşəli dağlara bənzər Ereduqu sənə təqdim edəcək.

Çoxrəngli işartıya bənzər müqəddəs Abzunu kökündən ucaldacaq sənə!

Elə ki Abzudan təriflər söyləyəcəksən,

Ereduqdan Sutini gətirəcəksən,

Elə ki, kahinlik yüksəkliyinə müqəddəs kimi çatacaqsan.

Elə ki, Urukda, Kullabda tacı başına qoyacaqsan,

Onda, xeyirxah kimi səni məbəddən yataq otağına aparacaqlar.

Xeyirxah kimi səni müqəddəs yataq otağından məbədə gətirəcəklər.

Bax onda bütün insanlar təəccüblə ah çəkəcəklər.

Utu bunlara baxıb sevinəcək.

Zira Aratta əhli

Sənin yanına gəlməyə başlayacaq.

Gündüz və gecə artacaqlar,

Dumuzi də, keçi, qoyunların sayı çox olan yerlərdə

Dumuzi tarlalarında, suvarılan tarlalarda

Dağ qoyunları kimi, onlar sənin qarşında diz çökəcəklər.

Müqəddəs sinə üstündə şəfəqə qərq olunca,

Onun bəzəyinə çevriləcəksən!

Sənə, Enmerkar – Utunun oğluna eşq olsun!

O, ali kahin müqəddəs İnannanın məsləhətlərini qəbul etdi.

Öz ordusundan müdrik çaparı seçdi.

- Sən müdrik İnannanın müqəddəs sözlərini, onun Sutisini aparacaqsan!

Sən Zubi dağlarına qalxacaqsan,

Sən Zubi dağlarından enəcəksən,

Aşaan dağları Suzunu,

Balaca siçan kimi sakitcə keçəcəksən.

Böyük qorxunc dağlar çoxalacaq.

Toz içində, kül içində keçəcəksən!

Elçi kimi Arattanın ali kahini qarşısında de və əlavə et:

- Onun şəhərini vəhşi göyərçin kimi ağacdan qovacağam!

Quş kimi yuvadan çıxaracağam!

Onu satın alınmış qul kimi öldürəcəyəm,

Dağıdılmış şəhərdə onun cənazəsini yığacağam!

Aratta-onun üstündə Enkinin qarğışı var.

İnanna ona qarşı çıxmışdır.

O, Arattanın əleyhinə danışmış, bu sözlər onu döndərmiş.

Toz basmış tərə kimi, mən onu tozla örtəcəyəm!

Nə vaxt onlar mədəndən qızıl çıxarıb dəri kisələrə dolduracaqlar,

Nə vaxt təmizlənmiş qiymətli gümüşü qabqaracaqlar,

Qiymətli metalları qabqaracaqlar,

Yükləri dağ eşşəklərinə yükləyəcəklər,

Mənim üçün, Enlilin Şumerə seçdiyi gənc üçün,

Kimi hakim Nudimmud¹⁰ açıq ürəklə seçmişdir,

“Müqəddəs mərasimlər şəhərini” qoy tiksinslər

Şümşad ağacı ilə gözəl bəzəsinlər,

Parlaq rəngli “şəfəq buynuzunu” işartı kimi ucaltsınlar.

Günəş – Utu öz yatağından qalxıb çıxan kimi!¹¹

Onun girəcəyini ulduzabənzər xoş işarələr – bayraqlarla bəzəsinlər!..

Ağasının sözlərini başa düşdü çapar.

Gecə ikən ulduzlarla yola düşdü.

Gündüz göydəki Günəşlə getdi.

Müdrik İnannanın tutarlı nitqini, onun Sutisini aparır.

O, Zubi dağlarına qalxır,

O, Zubi dağından enir.

Suzama, Anşanın dağ ölkəsinə,

Siçan kimi sakitcə çatır

Çoxalan qorxunc, böyük silsiləyə

Toz içində onlara tərəf çevrilir,

Beş dağ, altı dağ, yeddi dağ keçmiş,

Baxışını qaldırdı – Arattaya yaxınlaşır.

O öz ağasının böyüklüyünü xəbər verir.

O öz xəbərlərinin mənasını izah edir,

Çapar Arattanın ali kahininə belə deyir:

- Sənin atan, mənim ağam məni sənin yanına göndərmiş,

Urुकun ali kahini, Kullabın ali kahini məni sənin yanına

göndərmiş.

- Sənin hökmdarın nə dedi, nə əlavə etdi?

- Mənim hökmdarım gör nə dedi, gör nə əlavə etdi:

Doğum günümdən mənim hökmdarım, seçiləndən ali kahin,

O, Urukun ağası, o, əjdaha, Şumerə həyat verən (yaxud-Şumerdə yaşayan)

O, torpaq kimi dağları yarıq,

Dağ zirvələrinin nəhəng keçisi,

Dağ keçisi, müqəddəs şöhrətli dırnaq çıxaran,

Dağların qoynunda doğulan müqəddəs inək

Enmerkar, Utunun oğlu mənə sənənin yanına göndərmiş.

Mənim hökmdarım gör nə dedi:

- Onun şəhərini vəhşi göyərçin kimi ağacdən qovacağam,

Quş kimi yuvadan çıxaracağam

Onu satın alınmış qul kimi öldürəcəyəm.

Dağıdılmış şəhərdə onun cənazəsini yığacağam!

Aratta-onun üstündə Enkinin qarğıışı var.

İnanna ona qarşı çıxmışdır,

O, Arattanın əleyhinə danışmış, bu sözlər onu döndərmiş

Toz basmış təpə kimi, mən onu tozla örtəcəyəm!

Nə vaxt onlar mədəndən qızıl çıxarıb dəri kisələrə dolduracaqlar,

Nə vaxt təmizlənmiş qiymətli gümüşü qabqaracaqlar,

Qiymətli metalları qabqaracaqlar,

Yükləri dağ eşşəklərinə yükləyəcəklər,

Mənim üçün, Enlilin Şumerə seçdiyi gənc üçün,

Kimi hakim Nudimmud açıq ürəklə seçmişdir,

“Müqəddəs mərasimlər şəhərini” qoy tiksinslər,

Şümşud ağacı ilə gözəl bəzəsinlər.

Parlaq zəngli “şəfəq buynuzunu işarı kimi ucaltsınlar.

Günəş-Utu öz yatağından qalxıb çıxan kimi!”

Onun girəcəyini ulduzabənzər xoş işarələr-bayraqlarla bəzəsinlər!..

- Yaxşı, de, nə cavab verməliyəm mənə ona,

Ona, lazurit saqqalı müqəddəs toxuma

Təmiz ayınlar ölkəsində nəhəng inəyin¹² əmizdirdiyinə,

Aratta kökündən yüksələnə,

Müqəddəs inəyin axurunda onun təmiz südü ilə qidalanana.

Böyük Sutey ölkəsi Kullaba ali kahin təyin olunan

Utu oğlu Enmerkara

Söz həmən sözdür, Eanna məbədinə mənə xoş məram gətirəcəyəm!

Onun bar verən, gözəl bar verən müqəddəs yataq otağında

Mənim hökmdarıma, Kullabın ağasına sənənin cavabını çatdıracağam.

O, bu vaxt ona belə dedi:

- Elçi, Kullabın ali kahininə

Belə söylə, belə danış:

“Mən hökmdar, təmiz əllə gətirilmiş

Kimi nəhəng göylərin hökmdar əsası, kainatın ilahəsi

Bütün ilahələrin Suteyi işıqlı İnanna,

Arattaya, ən təmiz Sutey ölkəsinə gətirmiş!

Kimi o, dağlarda nəhəng darvaza qarşısına qoymur!

Nə üçün Aratta Uruka tabe olmalıdır?

Aratta Uruka baş əyməyəcək, sənə ona belə söylə!”

Ona belə deyəndə,

Səfir Arattanın ali kahininə söylədi:

“Göylərin böyük ilahəsi, qorxulu Sutiləri ram edən,

Taxt-tacı parlayan dağlarda yerləşən,

Mənim hökmdarımı, ali kahini şübəreyli-qulluqçu kimi

Onu Eanna məbədinə aparmaq şərafinə nail oldu.

Arattanın ali kahini onun qarşısında baş əyəcək (ona tabe olacaq)

Eannanın müqəddəs kərpicləri yanında o mənə belə

Onda kahinin ürəyi titrədi deməyi əmr etdi!”

fikirləri dolaşdı.

O, cavab tapa bilmir, cavab tapmaq istəyir.

Yalançı gözlərilə ayaq altına baxır, cavab axtarır...

Şumerin qədim hökmdarları özlərinin hərbi qələbələrinə baxmayaraq, hər halda tək hakimiyyət müstəbidi yaxud mütləq padşah olmamışlar. Onlar bütün vacib dövlət işlərində, o cümlədən müharibə və sülh məsələlərində daha nüfuzlu şəhərlilərlə özünəməxsus təntənəli iclaslarda məsləhətləşirdilər. Çox sonralar

yazılmış başqa bir qəhrəmanlıq poemasında danışıldığı kimi, belə “parlamentlərdən” biri Şumer tarixi ərəfəsində təxminən 5000 il bundan əvvəl çağırılmışdır. Növbəti fəsildə tarixdə bu ilk “parlamentdən” söhbət açılacaq.

5. SIYASI SİSTEM.

BİRİNCİ İKİPALATALI “PARLAMENT”

Bəşəriyyətin ictimai və mənəvi inkişafı yavaş və elə dolanbac yolla gedir ki, onu izləmək elə də asan deyildir. Nəhəng ağaclar bəzən toxumunun yetişdiyi yerdən min kilometrərlə aralıda yetişir, bəzən isə bu toxum yetişəndən min il sonra cücərir. Məsələn, götürək əsasını siyasi yığıncaq, yaxud assambleya təşkil edən ictimai həyatın forması kimi demokratiyanı. Bizə elə gəlir ki, demokratiya monoliyası bütünlüklə qərb mədəniyyətinə aiddir və onun təsisindən cəmi yüz il keçmişdir. Kim fikirləşərdi ki, belə siyasi assambleyalar min-min illər bundan əvvəl, özü də elə bir ölkədə çağırılmış ki, demokratiya haqqında bizim təsəvvürlərlə heç vəchlə əlaqəyə girə bilməz! Lakin səbrli arxeoloq getdikcə daha uzaqlara, əsrlərin daha dərin qatlarına baş vurur və çox vaxt ən təəccüblü ixtiralarla rastlaşır. Budur, “külüng və bel cəngavərlərinin” gərgin əməyi sayəsində biz bu gün təxminən beş min il bundan əvvəl ən gözlənilməz yerdə-Yaxın Şərqdə siyasi yığıncağın varlığı haqqında oxuyuruq!

Beləliklə, eramızdan təxminən 2800 il əvvəl tarixdə məşhur ilk siyasi məclisin sessiyası təntənəli surətdə açılır. Müasir parlamentə uyğun o, iki “palatadan” ibarət idi¹³: birincisi, yuxarı palata olan “senat”, yaxud ağsaqqallar şurası və ikincisi işində əhalinin silah gəzdirməyə qadir olan bütün kişi vətəndaşlarının iştirak edə bilən aşağı palata. Bu “hərbi çağırış parlamenti” idi, əsas məsələ: müharibə yaxud sülh məsələsini həll etmək üçün yığılırdı. Onun qarşısında iki vacib yoldan birini-ya “nəyin bahasına olsun sülh”, ya da müstəqillik uğrunda müharibə yolunu seçmək dururdu. Konservativ ahıllardan ibarət “senat” istənilən şərtlərlə sülhə səs verirdi, lakin çar onların qərarına öz “vetosunu” qoyur, sonradan məsələni “aşağı palatamın” müzakirəsinə təqdim edirdi. Bu palata azadlıq naminə müharibəyə səs verirdi və çar qərarını təsdiq edirdi.

Tarixdə ilk məlum “parlament harada çağırılmışdır?” Əlbəttə, güman edildiyinin əksinə, nə Qərbdə, nə də Avropada: “Demokratik” Yunanıstanda və Roma respublikasında siyasi məclislər çox sonralar meydana gəlmişdir. Təəccüblü olsa da, bizim çox qədim parlament Asiyanın indi Yaxın Şərq adlanan hissəsində – hər cür müstəbidin və qaniçən hökmdarın keçmiş vətəni, belə siyasi məclisin mövcudluğu barədə təsəvvür ola bilməyən bir yerdə çağırılmışdır. O, e. ə. III minillikdə qədimdən Şumer adlandırılan və Fars körfəzindən şimalda Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən ölkədə çağırılmışdır. O günlərdə ərazisi indiki İrəkin təxminən cənub hissəsinə uyğun gələn Şumer ölkəsində öz dövrü üçün daha yüksək inkişaf etmiş bir xalq məskunlaşmışdı.

Dörd-beş min il əvvəl Şumer mərkəzində gözəl ictimai binalar yerləşən çox əhalisi olan şəhərləri ilə şöhrət tapmışdı. Şəhərlər bütün qonşu ölkələrlə geniş quru və dəniz ticarəti aparırdılar. Şumerin çox böyük istedadla malik rəssamları və mütəffəkləri elə bir dini-fəlsəfi təsəvvürlər sistemi yaratmışdılar ki, o nəinki öz vətənlərində, həm də Yaxın Şərqin bir çox ölkələrində müqəddəs sayılırdı. İstedadlı Şumer şairləri öz allahlarının, qəhrəmanlarının və çarlarının şərəfinə şerlər qoşurdular. Nəhayət, Şumerdə təcridən yazı inkişaf edirdi (onlar çiy palçıq üzərində qamış çubuqla yazırdılar). Bu, tarixdə ilk dəfə insana öz işini, fikirlərini, arzularını, ümidlərini, mühakimələrini və inamlarını ətraflı ifadə etməyə imkan yaradırdı. Ona görə də Şumerin siyasi təsisatlarda da irəli getməsindən təəccüblü heç nə yoxdur. Demokratik hökumət yaradılması sahəsində ilk addım məhz burada atılmışdır: çarın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və xalq cəmiyyəti hüququnun tanınması.

Tarixdə ilk “parlamentin” çağırılmasını tələb edən siyasi vəziyyəti aşağıdakı qaydada xarakterizə etmək olar.

Daha sonralar Yunanıstanda olduğu kimi, e. ə. III minillikdə Şumer ölkənin bütün ərazisində hakimiyyətə yiyələnmək uğurunda bir-biri ilə mübarizə aparən bir neçə şəhər-dövlətin birliyindən ibarət idi. Şumer əfsanəsinə görə Nuh əyyamından dərhal sonra “ali hakimiyyətə” yiyələnen Kiş şəhərlər arasında daha əhəmiyyətliyənlərindən biri idi. Sonralar Kişdən xeyli cənubda yerləşən

başqa şəhər-dövlət – Uruk irəliyə getdi. Uruk Şumerdə birinciliyə daha iddialı mövqə tutmuşdu. Təhlükəni başa düşən Kiş çarı Uruku, onun ali hakimiyyətini qəbul etməyəcəyi təqdirdə müharibə ilə hədələyirdi. Belə həlledici anda Uruk “parlamentinin” iki palatasının – ağsaqqallar şurasının və şəhərin silah daşıya bilən kişilərinin şurası çağırıldı. Onlar nə edəcəkləri qərarına gəlməliydilər – Kişə tabe olub sülhü saxlamaq, yaxud silah götürüb öz müstəqillikləri uğrunda müharibə aparmaq.

Urukla Kiş arasında mübarizənin tarixi epik Şumer poemasında təsvir edilmişdir. Onun baş qəhrəmanları Kişin I sülaləsinin axırıncı hökmdarı Aqqa və Uruk çarı, “Kullabın hakimi” Gilqameşdir.

Poema Aqqanın elçilərinin Uruka gəlməsi ilə başlayır. Onlar çar Gilqameşə ultimatum təqdim edirlər. Gilqameş, cavab verməzdən əvvəl “şəhərin ağsaqqallar şurasına” müraciət edir və əhalini anda verir ki, Kişə tabe olmağa yox, silahlanıb axırıncı qələbəyədək vuruşmağa qərar versinlər. Ancaq “senatırlar” onun fikrinə şərik olmurlar: onlar güzəştə getməyi və sülhü qoruyub saxlamağı üstün tuturlar. Bu qərar Gilqameşin ürəyincə olmur. O, öz nitqini “şəhər kişilərinin məclisi” qarşısında təkrar edir. İkinci şuranın üzvləri vuruşmağı qərara alırlar: Kişə heç bir güzəşt! Gilqameş məmnundur. Onun mübarizənin faydalı sonluğuna, görünür, şübhəsi yoxdur.

Bununla belə, mübarizə uzun sürmədi – Şumer şairi deyir: “beş gün keçmədi, on gün keçmədi”. Aqqa Uruku mühasirəyə aldı və onun sakinlərini dəhşətə gətirdi. Poemanın sonu tam aydın deyil, ancaq belə təsəvvür etmək olar ki, Gilqameş hansı yollarsa Aqqanın qılığına girmiş və onu işi müharibəyə çatdırmamış mühasirəni götürməyə vadar etmişdir.

Budur, həmin poemadan bir paça. Orada Urukun “parlamentindən” söhbət gedir. Biz Şumer şairinin mətnini veririk:

En-Mebarəgesin oğlu Aqqanın səfirləri,
Kişdən Uruka Gilqameşin yanına gəldilər.
Gilqameş öz şəhərinin ahılları qarşısında
Söz deyir, onların sözünü gözləyir:

“Biz quyular qazmaq, ölkədə bütün quyuları qarmaq üçün,

Ölkədə böyüklərini və balacalarını,
İşi başa çatdırmaq, vedrəni kəndirlə bərkitmək üçün
Kiş qarşısında baş əyməyəcəyik, Kişi silahla məğlub
edəcəyik!”

Uruk şəhərinin ağsaqqallar şurası
Gilqameşə cavab verir:
“Biz quyular qazmaq, ölkədə bütün quyuları qazmaq üçün,
Ölkədə böyükləri və balacaları,
İşi başa çatdırmaq, vedrəni kəndirə bağlamaq üçün
Kiş qarşısında boyun əyəcəyik, Kişi silahla məğlub
etməyəcəyik!”

Gilqameş, Kullab kahini ikinci dəfə,
Şəhər kişiləri qarşısında söz söyləyir, onların sözünü axtarır:
Bizə quyuları qazmaq, ölkədə bütün quyuları qazmaq üçün,
Ölkədə böyüklərini və balacalarını,
İşi başa çatdırmaq, vedrəni kəndirə bərkitmək üçün
Kiş qarşısında baş əyməyin, Kişi silahla məğlub edin!”
Onda Gilqameş, Kullab kahini, –
Döyüşçülərin nitqindən cuşa gəldi, ciyəri şadlandı!.

Gördüyünüz kimi, Şumer şairi çox lakonikdir. O, heç bir detal gətirmədən ancaq Urukun iki palatalı “parlamenti” haqqında məlumat verir. Amma biz əlbəttə, hər palatanın neçə nəfərdən ibarət olduğunu, onun necə seçildiyini və digər təfsilatları bilmək istərdik. Hər nümayəndənin çıxış etmək hüququ varmı? İki palata arasında razılıq necə əldə edilirdi? Hər iki palatanın üzvləri öz fikirlərini hansı qaydada ifadə edirdilər, şumerlərdə bizim səsvermə üsullarımıza analoqu olan hansısa qaydalar olubmu? Onlarda debatların gedişini izləyən və çarın qarşısında məclis adından danışan “sədr” olubmu? Şairin nəcib, təmkinli hekayəti bu təfsilatların heç birinə toxunmur. Ancaq bizim qədim parlamentarilər arasında da pərdəarxası təblərin coşduğunu və hər cür intriqaaların olduğunu təsəvvür etmək olar. Uruk şəhər-dövlətində bir-birinə düşmən partiya vardı: müharibə və sülh partiyaları. O vaxtlarda da hər “palata” liderinin guya “deputatların” tam həmrəy fikrini elan etməzdən papiros tüstüsünə

bürünmüş kuluarlarda bizim müşavirlərə bənzəyən pərdəarxası müşavirlərin keçirildiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Qədim siyasi mübahisələrin və kompromislərin mövcudluğuna sənədli sübutların haçansa əldə olunacağına inam azdır. Aqqa və Gilqameş dövrünün “tarixi” xronikasının əlimizə düşəcəyi şansı sifira bərabərdir, çünki o dövrdə yazı o qədər də inkişaf etməmişdi. Bizim epik poemaya gəlincə, əsər onda təsvir olunan hadisələrdən bir çox əsrlər keçdikdən sonra – qədim Urukda məlum “parlamentin” birinci sessiyasından min il ötdükdən sonra palçıq lövhəciklər üzərində yazılmışdır.

İndiyədək bu epik tarixi-siyasi poemanın yazıldığı on bir lövhəcik və fraqmentlər tapılmışdır. Son qırx ildə dörd lövhəcik köçürülmüş və nəşr olunmuşdur. Lakin siyasi fikrin inkişafı tarixi və siyasi təşkilatlar üçün onların əhəmiyyəti ancaq 1943-cü ildə T.Yakobsenin (Çikaqo Universitetinin Şərq İnstitutu) “Qədim demokratiya” əsəri çapdan çıxdıqdan sonra müəyyən edilmişdir¹⁴. Sonra İstanbulda və Filadelfiyada qalan yeddi parçanı axtarıb tapmaq mənə nəsib olmuşdur. Beləliklə, hazırda bu poema 115 sətirdə bizə tam məlumdur. Bütün mətni düzəlişlərlə tərcüməsinin elmi nəşri 1949-cu ildə amerikan Journal of Archaeology jurnalında dərc edilmişdir¹⁴.

Bu və bundan əvvəlki fəsillərdə təsvir olunan iki siyasi hadisə təxminən e. ə. 2800-cü ilə aiddir. Onlar bizə şahidlərin tarixi dəlillərindən deyil, çox sonralar qələmə alınmış, həm də həqiqətin müəyyən qismini özündə əks etdirən epik poemalardan məlumdur. Sosial və siyasi hadisələrə bilavasitə aid olan yazılar ancaq altı yüz il sonra meydana çıxmışdır. Bu qeydlərə artıq istorioqrafiyanın ilk təcrübələri kimi baxmaq olar.

Belə sənədlərdən birinin təsviri və analizi növbəti fəsildə verilir; bu zaman biz ilk “tarixçilərimizin” intellektual və psixoloji səviyyəsinin məhdud olduğunu izah etməyə çalışmışıq. Bu sənəd iki Şumer şəhər-dövləti arasında müvəqqəti sürüşkən barışıqla nəticələnən faciəli qəbilə davası ilə bağlıdır. Bu müharibədə yeganə qaliblər viranələr və ölüm olmuşdur.

6. ŞUMERDƏ VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ.

ILK TARİXÇİ.

Dərhal demək lazımdır: Şumerdə sözün ümumi və qəbul edilmiş mənasında tarixçilər olmamışdır. Şumer müəlliflərindən heç biri tarixi indi bizim başa düşdüyümüz kimi, yəni hadisələrin ümumi qanunauyğunluqlarla müəyyən edilmiş ardıcılığı kimi təsəvvür etmirdi. Şumerlər öz dünyabaxışlarının dar çərçivəsində tarixi hadisələrə insanın ətraf mühitlə inkişaf edən əlaqələrinin nəticəsi kimi deyil, tam bitmiş və hazır bir şey kimi baxırdılar.

Şumer mütəfəkkirləri elə hesab edirdilər ki, onların çiçəklənən şəhərləri və kəndləri, inkişaf etmiş siyasi, dini və iqtisadi təşkilatlar sistemi ilə həmişə onların bildikləri kimi olmuşdur. Əbadi – bu o deməkdir ki, allahlar kainatı yaradarkən Şumeri yaratmaq istədikləri vaxtdan. Şumer müdriklərinin hətta ən uzaqgörənlərinin ağına belə gəlməzdi ki, onların ölkəsi nə vaxtsa seyrək kasıb yaşayış məskənləri ilə bataqlıq boş səhra olmuşdur. Bilmirdilər ki, Şumer tədrisən bir çox nəsillərin səyi, onun sakinlərinin məqsədyönlü əməyi nəticəsində onların gördükləri şəkllə düşmüşdür. Buranın insanları təəccüblü inadla, cəmərdliklə yeni nailiyyətlər əldə etmişlər¹⁵.

Müasir tarixçilərin çoxunun qəbul etdiyi, hadisələrin indi geniş yayılmış ümumiləşdirilməsi və araşdırılması üsulu, göründüyü kimi, Şumer pedaqoqlarına və mütəfəkkirlərinə qətiyyənlə tanış deyildi. Hər halda onların əsərlərində bu, özünün aydın, düşüncəli əksini tapmamışdı.

Bu ancaq tarixə aid deyildir. Məsələn, bizə qrammatika araşdırmalarından istifadə edildiyini sübut edən qrammatik formaların sonsuz siyahıları ilə çoxlu miqdarda lövhəciklər məlumdur. Ancaq biz dəqiq qrammatika qaydaları və təyinləri ilə bir dənə də olsun lövhəcik tanımırıq. Riyaziyyat sahəsində də belədir.

Misallar, tapşırıqlar, onların həlli yazılmış küllü miqdarda lövhəcik tapılmışdır. Lakin ümumiləşdirici qaydalarla, aksiomlarla yaxud teoremlərlə bir dənə də olsun lövhəciyə rast gəlinmir¹⁶.

Şumer müəllimləri “təbiət elmləri” sahəsində ancaq ağac və başqa bitki, heyvan və mineral adlarının uzun siyahıları ilə kifayətlənmişlər. Sayılan əşyaların sırasını müəyyən edərkən onların hansı qaydanı rəhbər tutduqları indiyə qədər aydın deyil, ancaq tamamilə aydındır ki, onlar botanika, zoologiya, mineralogiya qanunlarını nəinki bilməmişlər, hətta onlar haqqında təxmini təsəvvürləri belə olmamışdır. Nəhayət, Şumerdə yüzlərlə qanunlardan ibarət çoxlu qanunlar toplusu olub, ancaq hüququn ümumi prinsipləri haqqında anlama heç yerdə rast gəlmirik.

Tarixə gəlinə, burada vəziyyət aşağıdakı kimidir. Məbəd və saray arxivlərinin mirzələri onların nəzərində daha çox diqqəti cəlb edən siyasi, hərbi yaxud dini xarakterli hadisələr haqqında bu və ya digər məlumatları öz lövhəciklərində qeyd edirdilər. Ancaq bu yazılar ölkənin əlaqəli, ardıcıl və əsaslandırılmış tarixinin yaranmasına gətirib çıxarmırdı. Bununla belə, bəşəriyyət tarixi prosesin daim dəyişikliklərə məruz qaldığını müqayisədə yaxın vaxtlarda anlamışdır. Şumer mütəfəkkirləri isə, göründüyü kimi, məntiqi ümumiləşdirmənin hətta başlangıç metodologiyasını bilmədiklərindən çətin ki, bu məfhumun müasir mənasında tarixi əsərlər yarada bilərdilər. Əgər Şumerdə sözün indiki mənasında tarixşünaslığın yoxluğu heç kimdə şübhə doğurmursa, onda aşağıdakılar qəribə görünür: qədim yəhudilərdə və yunanlarda geniş yayıldığı formada tarixi ədəbiyyat janrının özü belə şumerlərə məlum deyildi. Bizə məlum olduğu kimi, Şumer mirzələrindən və müəlliflərindən heç biri Şumerin (yaxud onun şəhər-dövlətlərindən birinin) siyasi tarixinə bənzər bir şeyin yazılmasına cəhd göstərməmişdir. Dünyanın onlara məlum olan hissəsinin tarixindən söz açmağa dəyməz.

Ancaq Şumer müəllifləri əfsanələr, epik rəvayətlər, allahlara himnlər və ağılar, atalar sözləri və nəsihətlər kimi bir çox ədəbi janrlar yaratmış və bunlarda az müvəffəqiyyətlər qazanmamışlar.

Əlbəttə, onlar janrların bir çoxunda, xüsusilə epik rəvayətlərdə və ağılarda müəyyən dərəcədə tarixi faktlara söykənmişlər. Ancaq Şumerdə tarixi janr olmamışdır. Görünür, elmi heç olmazsa təbliğat (indi biz belə deyərdik) məqsədilə öz ölkələrinin ardıcıl tarixini yaratmaq şumer müəlliflərinin və pedaqoqlarının ağına gəlməmişdir¹⁷. Ona görə də birtəhər tarixi adlandırılması mümkün olan tək-tük şumer sənədləri, – heykəllərdə, stelalarda, saxsı qablarda, palçıq konuslarda, silindrlərdə və lövhəciklərdə ithaf yazılarıdır. Ancaq burada da bu və ya digər hadisələr allahların kərəmətinə qazanmaq xatirənə qeyd olunmuşdur. Bu yazılar bir qayda olaraq, lakonikdir və yaxınlarda baş vermiş hadisələrə aiddir. Onların içərisində elələri də vardır ki, müəllifləri keçmiş faktlara və vəziyyətlərə müraciət edirlər. Bu artıq tarixi hekayənin cürcətiləridir. O dövr üçün (eramızdan əvvəl 2400 il əvvəl) bu, dünya ədəbiyyatında analoqu olmayan faktır.

Əlimizdə olan materiala əsasən deyə bilərik ki, ən birinci “tarixçilər” Şumerin cənubunda Laqaşda yaşamışlar. E.ə. 2500-cü ildən başlayaraq bu şəhər-dövlət siyasi və hərbi cəhətdən başlıca rol oynamağa başlamışdır. Burada Ur-Nanşenin əsasını qoyduğu enerjili sülalə hökumətləri edirdi. Onun nümayəndələri arasında qısa müddətdə, demək olar ki, bütün şumerlərin hökmdarı olmuş Ur-Nanşenin müzəffər nəvəsi Eannatumun, onun qardaşı Enannatumun və axırıncının oğlu Etemenanın adlarını xüsusi çəkmək lazımdır. Laqaşın ulduzu ancaq Ur-Nanşe sülaləsinin səkkizinci hökmdarı Urukağınanın¹⁸ hakimiyyəti zamanı tamamilə sönmüşdür. Urukağına Ummadan olan Luqalzağgışə qalib gəlmiş, onu isə öz növbəsində böyük Saraqon Akkadski darmadağın etmişdir.

Naməlum “tarixçilər” Ur-Nanşenin vaxtından Urukağına hakimiyyəti dövründə Laqaşın siyasi tarixini bizə çatdırmışlar. O, həmin dövrün müxtəlif sənədləri ilə yanaşı təqdim olunur. Onları tərtib edən insanlar, görünür, saray yaxud məbəd mirzələri olmuş, təsvir olunan hadisələr haqqında məlumatları birinci əldən almışlar.

Bu sənədlərdən biri ifadə aydınlığı və detalların zənginliyi ilə başqalarından seçilir. O, Un-Nanşe sülaləsindən Laqaşın beşinci hökmdarı Entemenin arxiv mirzəsi tərəfindən tərtib edilmişdir¹⁹. Bu

sənədin ilkin təyinatı iki şəhər-dövlətin münafişəsi zamanı dağıdılmış Laqaş və Umma sərhəddindəki xəndəyin bərpasını qeyd etmək olmuşdur. Lakin bizim mirzə hadisələri tarixi perspektivdən işıqlandırmaq istəmiş və onların əsas siyasi səbəblərini açmaq lazım bilmişdir. O, əlbəttə, təfsilatına varmadan əlində olan yazılı məlumatlar əsasında lap keçmiş dövrdən, yəni e.ə. təxminən 2600-cü ildən, Mesilimin Şumerin hakimi olduğu vaxtdan başlayaraq birincilik uğrunda Laqaş və Umma arasında gedən mübarizənin daha əhəmiyyətli epizodları haqqında söhbət açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bizim mirzə tarixçiyə məxsus qaydada təsvir manerasında obyektivliyə əsaslandırılmış faktlara söykənmir. O, tarixi hadisələri özünün teokratik dünyabaxışının ənənəvi sxemi altına salır. Həmin tarixi sənədin olduqca orijinal üslubu buradan doğur. İnsanların qəhrəmanlığı allahların əməlləri ilə o dərəcədə çulğalanmışdır ki, hərdən onların birini digərindən ayırmaq mümkün olmur. Bax buna görə də sənədin mətnindən həqiqi tarixi hadisəni seçmək asan olmur. Bunun üçün şumerologiyanın başqa mənbələrindən əlavə məlumatlar cəlb etməklə böyük həcmdə iş görmək lazım gəlir.

Lakin ilahiyyət qabığından və siyasi frazeologiyadan təmizlənmiş bu sənəd bir çox siyasi hadisələr barədə ardıcıl danışır və bunlar əldə olan digər mənbələrlə də təsdiq edilir. Görək o, nə barədə söhbət açır.

Kişi çarı Mesilimin bütün Şumeri formal olsa da idarə etdiyi vaxt iki şəhər-dövlət, Laqaş və Umma arasında sərhəd münafişəsi yaranır. Görünür, hər iki şəhər Mesilimi özünün baş hakimi kimi tanıyırdı.

Mesilim konflekti nizamlamaq üçün Sotranın (mübahisələrin həllinə baxan allah) fəalına müraciət edir və güya onun razılığına uyğun Laqaş və Umma arasında sərhəddi müəyyən edir. Bu səbəbdən mübahisələr bir daha təkrar olunmamış və həmin yerdə üstü yazılı xatirə sütunu qoyulmuşdur.

Amma hər iki tərəf rəmmalın qərarı ilə razılaşa da, görünür o, Ummadan daha çox Laqaşın xeyrinə olmuşdur. Ona görə az keçmiş – vaxt dəqiq göstərilir, ancaq hesab etmək olar ki, söhbət Ur-

Nanşenin Laqaş sülaləsinin yarandığı ərəfadən gedir, – Ummanın Uş adında işakkusu (ali kahin – hökmdar) müqaviləni pozur. O, özünün bu öhdəliklərlə əlaqədar olmadığına işarə kimi Mesilimin sütununu yıxaraq sərhəddi keçir və Laqaş Quedima adı ilə məlum olan şimal ərazisini zəbt edir. Ur-Nanşenin nəvəsi Eannatumun hakimiyyəti dövrünə qədər bu torpaq Ummanın tabeçiliyində qalır. Eannatum bacarıqlı sərkərdə idi, öz qələbələrinə görə o qədər yüksəlmişdi ki, hətta bir vaxt “Kişin çarı”, yəni bütün Şumerin hökmdarı tituluna namizəd olmuşdu.

Bizim səlnaməçinin sözlərinə görə, Eannatum Ummaya hücum edir, onun qoşununu darmadağın edərək Ummanın o vaxtkı işakkusu Enakalli ilə yeni sərhəd müqaviləsi bağlayır. O, Quedinna torpağının məhsuldar olması üçün yeni sərhəddə paralel kanal qazmağı əmr edir, Mesilim sütununu yenidən ucaldır, həmçinin öz adından bir neçə yeni sütun qoydurur, çoxlu miqdarda binalar, Şumerin baş allahlarının şərəfinə səcdəgahlar tikdirir. Eanatum yeni münafişlərin qarşısını almaq məqsədilə Umma tərəfdən sərhəd kanalı boyu əkilməyən torpaq zolağını – özünəməxsus “neytral torpaq” saxlayır.

Nəhayət, Eannalum başqa istiqamətdə işğal üçün əl-qolunu açmaq məqsədilə müəyyən mənada qonşuları ilə barışmaq üçün Quedinna və hətta cənubdakı torpaqları əkib-becərməyə Umma sakinlərinə icazə verdi, bu zaman o şərt qoydu ki, Umma sakinləri torpaqdan istifadə haqqı kimi məhsulun bir hissəsini Laqaş hökmdarına verməlidirlər. Bu, ona və onun ardıcılılarına əhəmiyyətli dərəcədə qazanc götürməyə imkan yaratdı.

İndiyədək Entemenin arxiv mirzəsi Laqaş və Umma arasındakı ötən münafişlərdən söhbət açır. Bundan sonra o, bu şəhər-dövlətlər arasında özünün şahidi olduğu yeni mübarizədən danışır. O, Eannatumun “biabırçı” şərtini qəbul edən, Enakallın oğlu Ur-lumma ilə Eannatumun qardaşı oğlu, Enannatumun oğlu Entemen arasında gedən döyüşləri təsvir edir.

Eannatumun qəti qələbəsinə baxmayaraq Umma sakinlərdən öz güclərinə, bəlkə də əvvəlki güclərinə inam yaranması üçün cəmi bir nəslin dəyişməsi lazım oldu. Ur-lumma Laqaşla olan təhqiredici

müqaviləni pozaraq, Ummanın üzərinə qoyulmuş xəracın ödənilməsindən imtina etdi. Bundan başqa o, sərhəd kanalını “qurutdu”, təhqiramiz sözlərlə Mesilimin və Eannatumun sütunlarını yandıraraq dağıtdı, həmçinin Eannatumun sərhəd boyunca tikdirdiyi binaları və səcdəgahları uçurub dağıtdı. Bundan sonra o, sərhəddi keçib Quedinna torpağına soxulmağı qərara aldı. Ur-Lumma öz qələbəsini təmin etmək üçün Şumerim şimalında yerləşən ölkənin hakimdən hərbi kömək istədi və ondan bu köməyi aldı.

Hər iki ordu Quedinna ərazisində, sərhəddən bir az cənubda Qana-uqiqqa altında üz-üzə gəldi. Ummanın və müttəfiqin birləşmiş dəstələrinə Ur-Lumma özü rəhbərlik edirdi. Laqaş ordusunun komandanı Entemena idi: yəqin ki, bu zaman onun atası Enannatum artıq qocalmışdı. Laqaş yenə qələbə çaldı. Entemenanın təqib etdiyi Ur-Lumma qaçdı. Onun döyüşçülərinin çoxu mühasirəyə düşdü və qırıldı.

Amma Entemenanın qələbəsi uzun çəkmədi. Ur-Lummanın Laqaşda məğlubiyətindən (bəlkə də məhvindən) dərhal sonra yeni düşmən meydana çıxdı. Yeni düşmənin adını İl çağırırdılar və o, Ummadan bir az şimaldakı Zabaləm şəhərinin ali kahini idi. Bic İl Entemena ilə Ur-Lummanın ölüm-dirim savaşı zamanı öz saatının çatmasını gözləyirdi. Döyüş qurtaran kimi İl qalib Entemenanın üstünə yeridi.

O, əvvəlcə müvəffəqiyyət qazanaraq Laqaş ərazisinin içərilərinə qədər getdi. Laqaş sərhədindən cənubdakı torpaqları saxlaya bilmədi və Ummada möhkəmlənərək özünü bu şəhərin işakkusu elan etdi.

İl bu andan sonra Laqaşın tələblərinə görə özünün sələfləri kimi cavab verməyə başladı. O, sərhəd kanallarını yaxın tarlaları suvarmaq üçün vacib olan sudan məhrum etdi və Eannatumla bağlanmış köhnə müqaviləyə əsasən Umma üzərinə qoyulmuş xəracın cüzi bir hissəsini verməyə razılaşdı. Entemena onun yanına elçilər göndərərək belə düşmənçilik münasibətinə aydınlıq gətirməsini tələb etdikdə İl təkəbbürlə cavab verdi ki, Quedinna torpaqları onun ərazisi və şəxsi mülkiyyətidir.

Bununla belə, İl ilə Entemena arasında münaqişə sülh yolu ilə həll edildi. Yeni müharibə təşəbbüsündə olmaq əvəzinə hər iki hökmdar barışığa getdi. Görünür bu, bütün Şumer üzərində ağalığa iştahası olan şimal yadelli hökmdarın güclü təsiri nəticəsində baş tutdu. Yeni müqavilə bütünlükdə Laqaşın xeyrinə idi. Çünki köhnə Mesilima Eannatuma xətti Laqaşla Umma arasında daimi sərhəddə çevrildi. Başqa tərəfdən, yeni müqavilədə Umma sakinlərinin ödəmədikləri xərac əvəzində hansısa bir kompensasiyadan söhbət getmirdi. Bundan başqa onlar Queddinanı su ilə təmin etmək vəzifəsindən azad olunurdular, bundan sonra həmin vəzifə Laqaşa keçirdi.

Ağalığ üstündə Laqaş və Umma arasında gedən mübarizənin ayrı-ayrı mərhələsini təşkil edən bu tarixi hadisələri bizim sənədin orijinalından ayırmaq elə də asan deyildir. Bu fəsildə haqqında söhbət gedən bir çox şeyi sətirarası oxumaq lazımdır. Aşağıda belə mətnlərdən həqiqi tarixi faktların necə çıxarıldığı barədə təsəvvür yaradan sənədin hərfi tərcüməsini veririk. Bu sətiraltı tərcümə eyni zamanda oxucunu Şumer müəlliflərindən qəbul olunmuş orijinal tarixşünaslıq üslubu ilə tanış edəcəkdir.²⁰

Enlil
 Bütün ölkələrin ağası,
 Bütün allahların atası,
 Öz sözlərinə düz
 Ningirsu üçün
 Və Şarı
 Torpağı azaltdı.
 Mesilim, Kiş çarı,
 Istaranın sözü ilə
 Tarları ölçdü.
 Və həmə yerdə Daş ucaltdı
 Uş.
 Ummanın hakimi,
 Ayaq basdı
 Gah Göz,
 O Daşı

Qopardı,
 Laqaş çölündə
 İrəli getdi.
 Ningirsu,
 Enlilin qəhrəmanı,
 Umma ilə
 Vuruş düzəltdi.
 Və Enlilin sözü ilə
 Ona böyük tor atdı.
 Meyit dağları
 Çölləri örtüdü.
 Eannatum,
 Laqaşın hakimi,
 Dayısı²¹
 Enmetenin,
 Hökmdarı
 Laqaşın,
 Enakalla,
 Hökmdarı
 Ummanın,
 Onunla birlikdə sərhədi müəyyən etdi.
 Inun-kanaldan sərhəd çuxuru
 Quedinna tarlalarına
 Onu çəkdi.
 Ningirsu üçün tarla
 210 ½ ESE uzunluğunda²²
 Ummadan kənara
 O kəsdi,
 Tarlası olmayan
 Müəyyən etdi²³.
 Daş-sütunu
 Mesilimin
 Köhnə yerinə qaytardı.
 Umma tarlasını
 O almadı.

Palçıq yüksəkliyini²⁴
Nirginsu üçün
Namnundakı qarredə
Enlil üçün taxt-tac²⁵,
Ninxursağ üçün taxt-tac,
Ninqirsu üçün taxt-tac,
Utu üçün taxt-tac,
O tikdi.
Nanşeyə taxıl,
Ninqursuya taxıl –
Bütöv qura ilə
Umma adamları
Necə faiz aldılar.
Vermək qərara aldılar –
144000 böyük qura
Gətirdilər
Taxılın həcminə mane olmaq,
Urlumma,
Hökmdarı
Ummanın,
Sərhəd çuxurundan
Ningirsuya,
Sərhəd çuxurundan
Nanşeyə
Su apardı.
Ancaq o Daş-sütunu
Oda qaladı
Və parçaladı.
Taxt-tac ucaldıldı allahlara,
Namnundakı qarredə
Tikilən,
O dağıtdı.
O yad ölkələri çağırırdı,
Sərhəd çuxurunu
Ningirsu

O keçdi.
Enannatum,
Hakimi
Laqaşının
Uşaqqa çölündə
Ningirsu çölündə
Onunla savaşa girdi.
Enmetena
Sevimli oğlu
Enannatumun
Enmetenin,
Silahla onu məhv etdi,
Urlumma ondan qaçdı,
Ummanın özünə
O, onu öldürdü(?)²⁶
Onun ordusu – 60 nəfər qaldı –
İlumğirunuta kanalı sahilində
O qoydu.
Onun adamlarını,
Sümüklərini
Səhrada qoydu,
Meyit dağları
Beş yerdə
Basırdı.
Onda İl
Zabalamin məbəd hakimi,
Girsudan
Ummaya
Qəfildən
Getdi.
İl
İdarəni
Ummada
Zəbt etdi.
Sərhəd çuxurundan

Ninğirsu,
Sərhəd çuxurundan
Nanşe,
Palçıq tələsini
Ninğirsu
Dəclənin sahilində qoyuldu,
Girsu yanında
Namnundakı qarredə
Enlil,
Enkini
Və Ninxursaqtı, –
O su çəkdi.
Laqaş üçün taxıldan ancaq 3600 qur
O ödədi.
Entemena
Hökmdarı
Laqaşın,
O çuxurlardan öteri
İlin yanına
Adamlar göndərdi.
İl,
Ummanın
Hakimi,
Tarlını almış
Acıqla söylədi:
“Sərhəd çuxuru
Ninğirsu,
Sərhəd çuxuru
Nanşe –
Mənimdir!”
O belə dedi
“Antasurradan
Edinqalabzuyadək
Mən onu çəkəcəm!”
O belə dedi.

Ancaq Enlil
Və Ninxursaqtı
Ona icazə vermədilər.
Enmetena
Hökmdarı
Laqaşın,
Kimin adını çəkdi
Ninğirsu,
Enlilin həqiqət sözü ilə,
Ninqirsunun həqiqət sözü ilə,
Nanşenin həqiqət sözü ilə,
Dəclə çayından çuxurları
İnun-kanaladək
Qazdı.
Namnundakı qarredə
Onun əsasını daşa bürüdü
Öz ağasına, kim ki onu sevir,
Ninğirsu
Özünün xanımına, kim ki onu sevir,
Nanşe,
O öz yerinə qaytardı.
Enmetena,
Hökmdarı
Laqaşın,
Skipteri təriflədiyi
Enlil tərəfindən,
Müdrilik sahibi
Enki,
Ürəklə seçilmiş
Nanşe.
Böyük hökmdar
Ninğirsu,
Kim ki, allah sözü ilə qulaq asılır,
Qoy onun qoruyucu – allahı
Şulutul,

Həyatı üçün
Enmetenin
Əsrlər boyu
Ninğirsu
Və Nanşe
Dua edir.
O ummalı
Sərhəd çuxurunu
Ninğursu
Sərhəd çuxurunu
Nanşe
Zorla,
Tarları ələ keçirmək,
Şimaldan keçmək istəyir²⁷,
Ummalı olsun,
Yadelli olsun,
Enlil
Onu məhv edəcək!
Ninğirsu
Özünün böyük torunu
Həqiqətən onun üstünə atacaq!
Öz nəhəng xaracını, nəhəng pəncəsini
Onun üzərinə qoyacaq!
Qoy onun şəhər əhli
Əlini ona qaldırsın!
Öz şəhərinin içərisində
Qoy onu parçalasın!

Bu nadir tarixi sənədin mətninin tamamilə eyni iki surəti bizə gəlib çatmışdır (iki palçıq silindirdə). Onlardan biri 1895-ci ildə Laqaşın yaxınlığında tapılmışdır. Yarım əsr assirologiya sahəsində aparıcı fiqura olmuş mərhum Fransua Türo-Danjen onun surətini çıxarmış və tərcümə etmişdir. İkinci silindir Yel universitetinin Vavilon kolleksiyasında saxlanılır. O, hansısa bir antik əşyalar satandan alınmışdır. Həmin mətni 1920-ci ildə His və Kayzer

özlərinin *Historikal, Religious and Ekonomiş Texts* işlərində dərc etmişlər. 1926-cı ildə görkəmli şumeroloq Arno Pyebelin gözəl tədqiqatı araya gəlmişdir. Burada həmin sənədin üslubu və məzmunu mükəmməl surətdə araşdırılır. Məni maraqlandıran mətni tərcümə edərkən onun işinə əsaslanmışam²⁸.

Xoşbəxtlikdən, qədim Şumer “tarixçiləri” özlərinin ithaf yazılarında təkcə döyüşlər və müharibələr haqqında deyil, həm də daha əhəmiyyətli ictimai və iqtisadi xarakterli hadisələr haqqında da məlumat verirlər. Yeddinci fəsil ictimai münasibətlər tarixi üçün qiymətli olan belə sənədlərdən birinə həsr edilmişdir. Bu, sosial islahatlar haqqında müasirinin hesabatıdır. Orada Entemenin ölümündən təxminən otuz il sonra Laqaşda vergilərin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salındığından söhbət gedir. Bu sənəddə bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq “azadlıq” (şumerçə – “amargi”) sözünə rast gəlinir.

7. SOSIAL İSLAHATLAR.

Vergilərin azaldılmasının birinci halı

Eramızdan əvvəl XXIV əsrdə Şumer şəhər-dövləti Laqaşda ilk sosial islahatların keçirildiyi barədə əlimizdə yazılı dəlillər var. Bu islahatlar mənfur məmurların günahkar olduqları “keçmiş vaxtın” sui-istifadə hallarına qarşı yönəldilmişdir. Onlar vergiləri özbaşına artırır, saysız-hesabsız yeni vergilər qoyur, hətta məbədlərin mülkiyyətinə əl uzadırdılar. Son nəticədə bu zülmə dözməyən Laqaş sakinləri Ur-Nanşenin köhnə sülaləsini hakimiyyətdən yıxaraq, başqa nəsilədən özlərinə hökmdar seçdilər. Yeni uşakku²⁹ Urukagina qanunçuluğu və intizamı bərpa etdi və vətəndaşların “azadlığını tanıdı”

Urukaginanın arxiv mirzələrindən birinin yeni kanalın istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar tərtib etdiyi və yazdığı sənəddə bu barədə danışılır. Bu abidənin məzmununu başa düşmək və layiqincə qiymətləndirmək üçün Şumer şəhər-dövlətinin həyatını təmin edən ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələrin heç olmasa ən vacibləri ilə tanış olmaq pis olmazdı.

E. ə. III minilliyin əvvəlində Laqaş şəhər-dövlətində “paytaxtdan” başqa ayrı-ayrı məbədlərin yanında yaranmış bir neçə çiçəklənən kiçik şəhərlər də vardı. Nominal olaraq Şumerin digər şəhər-dövlətləri kimi Laqaş da bütün Şumerin ali hökmdarının hakimiyyəti altında idi. Lakin faktik olaraq Laqaş, Şumer inamına görə, yarandığı gündən ona verilmiş allahın-şəhərin hamısının hökmləri ilə İşakku idarə edirdi. İşakkuların birinci dəfə hakimiyyətə necə gəldikləri indiyədək tam aydın deyil. Ola bilər ki, onlar arasında aparıcı rol oynayan, sanqa adlandırılan məbəd rəisləri olmaqla azad vətəndaşlar tərəfindən seçilirdilər. İşakku vəzifəsi tədricən nəsillicə olmuşdur. Daha inamla irəliləyən və şöhrətpərəst işakku öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə və məbədin hesabına var-dövlətini artırmağa çalışırdı, bu isə sarayla məbəd arasında mübarizəyə səbəb olurdu. Laqaş sakinləri əsasən əkinçilər və heyvandarlardan, qayıqçılar və balıqçılardan, ticarətçilərdən və sənətkarlardan ibarət idi. Bu şəhər-dövlətin iqtisadiyyatı qarışıq

xarakter daşıyırdı: onun bir hissəsi “ictimailəşdirilmiş” və “planlaşdırılan”, digəri isə “azad” idi. Bütün torpaq prinsip etibarilə şəhər allahının, daha doğrusu bu allahın məbədinin mülkiyyətindəydi və onu bütün vətəndaşlar adından idarə edirdi. Həqiqətdə isə torpağın xeyli hissəsi məbəd qulluqçularının əlində idi və onu yarıdlara icarəyə verirdilər. Lakin torpağın çox hissəsinə şəxsi adamlar yiyələnmişdilər. Hətta kasıb vətəndaşların da torpaq payı, bağları, evləri və heyvanları vardı. Ancaq havanın isti və quraq olduğuna görə bütünlükdə şəhər-dövlətin həyatının asılı olduğu suvarma sistemi və su təminatı ictimai əsaslarla idarə olunurdu.

Bununla belə, iqtisadiyyat əsasən nisbi azaddı, heç kim tərəfindən tənzimlənmirdi. Varlılıq yaxud kasıblıq, müvəffəqiyyət yaxud iflas müəyyən dərəcədə hər kəsin təşəbbüskarlığından və enerjisindən asılı olurdu. Daha əməksevər sənətkarlar öz mallarını şəhərin azad bazarında satırdılar.

Vasitəçi-tacirlər quru və dəniz yolları vasitəsilə qonşu dövlətlərlə fəal ticarət aparırdılar. Onların arasında məbəd nümayəndələrindən əlavə şəxsi adamlar da var idi. Laqaş vətəndaşları öz hüquqlarını qoruyur, hakimiyyətin və onların iqtisadi marağını və şəxsi azadlığını məhdudlaşdıran bütün hərəkətlərini inamsızlıqla qarşılayırdılar. Çünki bu qədim hüquqlar onların həyatının əsasını təşkil edirdi. Lakin baxdığımız qədim mətnə görə Urukaginanın hakimiyyəti dövründə onlar bu “azadlığı” itirmişdilər.

Bizim sənəddə belə azgınlığa və qanunsuzluqlara gətirib çıxaran səbəblər haqqında heç nə deyilmir. Ancaq güman etmək olar ki, təxminən e. ə. 2500-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş Ur-Nanşe zülmkar sülaləsinin idarəsi dövründə kök salmış siyasi və iqtisadi faktlar buna şərait yaratmışdır. Onun bəzi nümayəndələri şöhrətpərəstlik azarına tutularaq özlərinin və öz dövlətlərinin şərfi naminə qanlı avantüralara uyaraq müharibələr aparmışlar. Onlardan biri, hətta Laqaş hakimiyyətini bütün şumerə və qonşu torpaqlara tətbiq etməyə nail olmuşdur. Amma əldə edilən qələbələr uzun sürməmişdir; yüz ildən də az vaxt ərzində Laqaşın ərazisi ilkin sərhədlərinə qədər azalmış və o, özünün sırasıyla şəhər-dövlət vəziyyətinə düşmüşdür. Urukaginanın hakimiyyətə gəldiyi vaxt

Laqaş o dərəcədə zəifləmişdi ki, özünün daimi qonşu-rəqibi Ummanın yüngül qənimətinə çevrilmişdi.

Laqaş vətəndaşları elə bu cür məhvedici ağır müharibələr zamanı özlərinin siyasi və iqtisadi azadlıqlarını itirmişlər. Şəhər hakimləri ordu yığmaq və onu silahlandırmaq üçün öz təbəələrinin hüquqlarını məhdudlaşdırmağı, vergiləri son dərəcə artırmağı, hətta məbədin mülkiyyətini mənimsəməyi vacib hesab edirdilər. Nə qədər ki, ölkə müharibə vəziyyətindəydi onlar demək olar ki, əks hərəkətlərlə qarşılaşmırdılar. Saray qurucu nümayəndələri bir dəfə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra sülh şəraitində də ondan əl çəkmək istəmirdilər. Çünki bu, onlara saysız üstünlüklər verirdi. Əslində qədim məmurlar özlərinə elə qazanc mənbələri tapmağa nail olurdular ki, hətta müasir həmkarları onlara həsəd apara bilərdi. Laqaşda xəzinəyə ayırmalar, vergilər, yığmalar, haqlar görünməmiş həddə çatmışdı.

Ancaq qoy Laqaşda dörd min il yarım bundan əvvəl yaşamış tarixçi şahidi olduğu hadisələr barədə özü danışsın.

Qayıqçılardan nəzarətçisi qayıqları zəbt edirdi. Heyvanların nəzarətçisi iribuynuzlu və xırda buynuzlu mal-qaramı mənimsəyirdi. Balıq nəzarətçisi balıqları ələ keçirirdi. Laqaş sakini qoyunu qırmaq üçün saraya gətirəndə o beş şekel³⁰ ödəməliydi (əgər qoyunun rəngi ağ idisə). Əgər ər arvadını boşayırdısa işakku beş şekel onun vəziri bir şekel alırdı. Əgər ətir satıcısı yağlamaq üçün ətir hazırlayırdısa işakku beş şekel, onun vəziri bir şekel, saray rəisi isə daha bir şekel alırdı. Məbədin mülkiyyətinə gəlinə, işakku hamısını ələ keçirirdi. Bizim hekayətçi deyir: “Allahın öküzləri işakunun soğan yerlərini əkirdilər; İşakunun soğan və xiyar sahələri Allahın ən yaxşı torpaqlarını tuturdu”.

Məbədin ən hörmətli qulluqçuları və hamıdan əvvəl “sanqa” özlərinin böyük miqdarda eşşəklərini, öküzlərini və taxılını işakkuya verməyə borclu ydu.

Şəhərliləri hətta ölüm belə vergilərdən və töycülərdən azad etmirdi. Mərhum dəfn olunmaq üçün qəbirsanlığa gətirilərkən onun qohumlarından daha çox arpa, çörək, pivə və müxtəlif ev əhyanları

əldə etmək məqsədilə çoxsaylı məmurlar və onların qab dibi yalayanları artıq orada gözləyirdilər.

Hekayəçi qeyd edir: o başdan bu başa bütün ölkədə “hər yerdə vergiyığanlar vardı”. Təəccüblü deyil ki, belə vəziyyətdə saray güruhu gümrah yaşayırdı. Hakimlərin torpaqları və malikanələri birləşərək nəhəng bir ağalıq yerinə çevrildi. Sənədin mətnində deyilir: “İşakunun evi işakunun tarlaları, saray hərəminin evləri və saray hərəminin tarlaları, saray ailəsinin evləri və saray ailəsinin tarlaları bundan ona uzanırdı”.

Bizim tarixçi danışır ki, Urukağına adlı Allah obrazlı hökmdar hakimiyyətə gələndə qədər laqaş belə acınacaqlı vəziyyətdə idi. O, zülm çəkmiş vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını özlərinə qaytardı. O, qayıqçıların nəzarətçilərini geri çağırırdı. O, iri və xırda buynuzlu mal-qara nəzarətçilərini geri çağırırdı. O, ağ qoyunların qırılması üçün gümüş yığıcılarını geri çağırırdı. Kişi arvadından ayrılarkən nə işakku, nə də onun vəziri heç nə almırdı. Ətriyyət satıcısı yağlamaq üçün ətir hazırlayanda nə işakku, nə onun vəziri, nə də saray rəisi heç nə almırdı. Mərhumu dəfn etmək üçün qəbiristanlığa gətirdikdə yığıcılar onların əmlakının cüzi hissəsini, bəzən yarıdan az hissəsini alırdılar. İndi məbədin mülkiyyəti toxunulmaz idi. Hekayətçi əmin edir ki, başdan başa ölkədə “bir nəfər də olsun vergi yığıcısı qalmadı”. Urukağına Laqaş vətəndaşlarının “azadlığını tanıdı”.

Lakin Urukağına yalnız vergi toplayanların və parazit-məmurların geri çağırılması ilə kifayətlənmədi. O, kasıbların varlılar tərəfindən ədalətsizliyə və zülmə düşər edilməsinə son qoydu. Hekayəçi aydınlaşdırır: “Sadə adamın evi “böyük adamın” evi ilə yanaşı dayanırdı”. “Böyük adam” ona deyir: “Mən sənə evini almaq istəyirəm”. Əgər o, (“böyük adam”) kasıb adamın evini almaq istəyirsə o deyəcək: “Sən mənim ədalətli saydığım qiyməti ödə”, və əgər o (“böyük adam”) bu evi almasa “böyük adam” sadə adama “nifrət saxlamamalıdır”.

Urukağına bundan başqa, şəhəri sələmçilərdən, oğru və qatillərdən təmizlədi. Məsələn, əgər kasıbın oğlu diri balıq saxlamaq üçün çay gəmisini qayıracıqsa, daha heç kim onun balığını oğurlamayacaq”. Artıq heç bir varlı, əvvəlki kimi “kasıb anasının”

bağına soxularaq ağacları silkələyib meyvəni aparmağa cürət etməz. Urukağınaya yetimlərin və dulların “güclü adamların” azgınlığından əziyyət çəkməyəcəklərinə əmin olmaq üçün Laqaşın allahı Ningirsu ilə xüsusi müqavilə bağladı.

Bu islahatların səmərəsinin necə olduğunu, hakimiyyət uğrunda Laqaşın Umma ilə mübarizəsində ona necə kömək etdiyini bilmirik. Təəssüf ki, bu tədbirlər Laqaşa əvvəki gücünü və qələbələrini qaytarmağa artıq kömək edə bilməzdi. Urukağınaya və onun islahatları tezliklə yaddan çıxdı. Görünür, başqa islahatçılar kimi, o da gec gəlmiş və çox az iş görə bilmişdi. Urukağınanın hakimiyyəti on ildən az sürdü. Sonra o və onun şəhəri Ummanın şöhrətpərəst hökmdarı Luqalzaqqısı tərəfindən məğlub edildi. Sonuncu qısa müddətə olsa da bütün Şumeri və qonşu dövlətləri özünə tabe etdi.

Urukağınanın islahatları və onların sosial əhəmiyyəti bizim qədim “tarixçilərə” dərin təsir bağlamışdır. Bu sənədin mətni bir-birindən seçilən dörd variantda üç palçıq konusda və bir yumru lövhəcikdə yazılmışdır. Onların hamısı 1878-ci ildə fransalı arxeoloqlar tərəfindən Laqaşda tapılmışdır. Onların surətini ilk dəfə yorulmaz assiroloq, bizim altıncı fəsildə şərh etdiyimiz sənədi araşdıran Farnsua Türo-Danjen köçürmüş və tərcümə etmişdir. Lakin biz Urukağınanın islahatlarının analizində zamanəmizin aparıcı şumeroloqu Arno Pyebelin hələ dərc olunmamış yeni tərcüməsinə əsaslanmışıq.

Beləliklə, aydın olur ki, III minillikdə şumerlərin artıq qanunla təsbit olunmuş hüquqlar haqqında təsəvvürləri var idi. Urukağınanın vaxtında onlarda yazılı qanunların və qanunlar toplusunun mövcudluğu barədə hələlik aydınlıq yoxdur. O dövrün heç bir qanunlar toplusu bizə məlum deyil, əslində bu heç nəyi sübut etmir. Uzun müddət ən qədim qanunlar toplusu eramızdan əvvəl 1750-ci ilə aid olan mətn hesab olunmur, bu yaxınlarda isə üç belə sənəd tapılmışdır. Bu kodekslərin – qanun toplularının ən qədimi Şumer hakimi Ur-Nammunun e.ə. III minilliyin sonuna aid olan qanunlar toplusudur. O, 1889-1900-cü illərdə qazıntılar zamanı xoşbəxt hal kimi tapılmış, lakin ancaq 1952-ci ildə açılaraq tərcümə edilmişdir. Səkkizinci fəsil də Ur-ammunun qanunlarına həsr edilmişdir.

8. QANUNLAR TOPLULARI.

BİRİNCİ “MOİSEY”

1947-ci ilə qədər ən qədim qanunlar toplusu e.ə. 1750-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş şöhrətli Vavilon çarı Hammurapinin qanunlar kodeksi hesab edilirdi. Mixi yazılı işarələrlə semit (vavilon) dilində cızılmış bu sənəd özündə 300 qanunu birləşdirir. Onun girişində çarın mədhi, sonra isə onun qanunlarını pozmağa cəsəret edənlərə lənətdən ibarət sonluq gəlir. Üzərində Hammurapinin qanunları yazılmış diorit sütun bu gün təntənəli şəkildə əzəmətlə Luvrun salonlarından birində ucalır. Bu sütun indiyədək bizə gəlib çatan qədim hüquqi sənədlər içərisində mükəmməl və yaxşı qalmış yazılarına görə ən əhəmiyyətli sənəd hesab olunur. Ancaq bu ən qədim sənəd deyildir. 1947-ci ildə Hammurapidən 150 ildən də çox əvvəl çar Lipit-İştanın nəşr etdiyi qanunlar toplusu tapılmışdır.

Lipit-İştanın qanunları daş sütuna deyil, sonradan günəş altında qurudulmuş palçıq lövhəcikdə yazılmışdır. Bu elə həmin mixi yazıdır, ancaq semit dilində deyil, şumer dilində yazılmışdır. Lipit-İştanın qanunları yazılmış lövhəcik on doqquzuncu əsrin lap sonlarında tapılmışdır. Ancaq müxtəlif səbəblərə görə o, uzun müddət araşdırılmamış və çap edilməmişdir. Nəhayət, mənim köməyimlə onu həmin dövrdə Pensilvani universitetinin Muzeyində müdir köməkçisi işləyən Frensis Stil bərpa və tərcümə etmişdir. O, girişdən, 37-si tam yaxud qismən saxlanılmış çoxlu qanunlardan və sonluqdan ibarətdir.

Lakin Lipit-İştara dünyada birinci qanunverici olmaq şərəfi uzun sürməmişdir. 1948-ci ildə Bağdadda İraq muzeyini mühafizəçisinin köməkçisi Taha Bakir o vaxt hələ az məlum olan Xarmal təpəsində qazıntı apararkən, görünür, daha qədim qanunlar yazılmış iki lövhəcik tapılmışdır. Hammurapinin qanunları kimi bu lövhəciklər də Vavilon dilində idi. Onlar elə həmin ildə Yel universitetindən olan tanınmış assiroloq Albrect Getse tərəfindən öyrənilib köçürülmüşdür. Qanunlara qısa girişdə (sonluq yoxdur) Lipit-İştardan yetmiş il əvvəl yaşamış çar Bilalamın adı çəkilir.

Beləliklə, birincilik, daha doğrusu qədimlik çələri ilə Bilalam təltif olunur. Ancaq o, bunu 1952-ci ilə qədər saxlaya bildi.

Həmin il Şumer hökmdarı Ur-Nammunun qanunlar toplusunun bir hissəsi cızılmış lövhəciyi köçürüb tərcümə etmək mənə nəşib oldu.

Ur-Nammu hazırda yaxşı məlumdur olan III Ur sülaləsinin yaradıcısı olmuş, ən ehtiyatlı ehtimallara görə e. ə. 2050-ci ildə, yəni Vavilon qanunvericisi Hammurapidən 300 il əvvəl çarlıq etmişdir.

Ur-Nammunun qanunları ilə lövhəcik 1951-1952-ci illərdə mənim işlədiyim İstanbul Qədim Şərq Muzeyinin zəngin kolleksiyasına məxsusdur. Hollandiyada Leyden universitetinin indiki professoru, mixi yazısı üzrə mütəxəssis F.R.Frausun məktubu olmasaydı, bəlkə də mən buna heç bir diqqət yetirməzdim. Biz Krausla bundan bir neçə il əvvəl, mən hələ İstanbul Muzeyində ilk axtarışlarım zamanı tanış olmuşdur; həmin vaxt o, muzeyin mühafizəçisi idi. Kraus xəbər tutanda ki, mən yenidən İstanbuldayam, mənə məktub göndərmişdi. Burada şəxsi xatirələr bizim ümumi işimiz olan şumerologiyaya aid fikirlərlə çulğışırdı. O mənə məlumat verirdi ki, bir neçə il əvvəl İstanbul Muzeyində mühafizəçi işləyərkən orada qanunlar mətni yazılmış Şumer lövhəciyinin iki parçasını tapmışdır. O, hər iki fraqmenti birləşdirərək 3191 nömrəsi altında Nippur kolleksiyası kataloquna qeyd etmişdir. Kraus güman edirdi ki, bu lövhəcik məni maraqlandıracaq və mən onun surətini çıxarmaq istəyəcəyəm.

Mən, “qanunvericilik” lövhəcikləri son dərəcə nadir hallarda rast gəldiyindən dərhal “№3191” i gətirməyi xahiş etdim. Bu, gündə qurudulmuş açıq palıdı rəngdə 10x12 ölçüdə lövhəcik idi. İşarələrin çoxu silinmişdi, qalanlar isə ilk baxışdan mənim üçün başa düşülən deyildi. Ancaq bir neçə gündən sonra gərgin iş nəticəsində mətn aydınlaşmağa başladı, hansısa formanı aldı və nəhayət həyəcanla başa düşdüm ki, əlimdə dünyanın ən qədim qanunlar toplusunu tuturam.

Mirzə lövhəciyi səkkiz sütuna bölmüşdü: dördü üz tərəfdə, dördü isə arxada. Hər sütunda təxminən 45 cızılmış kiçik sətir vardı. Onların yarısını oxumaq mümkün idi. Üz tərəfdəki uzun-uzadı giriş

yazılmışdı. Məndəki çoxsaylı boş qalan yerlərə görə onun ancaq müəyyən hissələrini başa düşmək olurdu. Onun qısa məzmunu budur.

Dünya yarandıqdan və Şumer ölkəsinin və Ur şəhərinin taleyi müəyyən olundandan sonra Şumerin iki baş allahları An və Enlil Ay allahı Nannunu Urun çarı təyin etdilər. O isə öz növbəsində Ur-Nammunu özünün Yer canişini seçdi və onu Şumerin və Urun hökmdarı etdi. Yeni hakimin ilk addımları hərbi və siyasi cəhətdən təhlükəsizliyi təmin etmək istiqamətində atdı. O, Urun hesabına ucalmağa başlayan qonşu şəhər-dövlət Laqaşa qarşı müharibə başlamağı lazım bildi. O, laqaş hökmdarı Namxanini məğlub etdi və öldürdü. Sonra “şəhərin çarı Nannanın gücünə” arxalanaraq Urun sərhədlərini bərpa etdi.

İndi daxili işlərlə məşğul olmağın, sosial və etik islahatlar keçirməyin vaxtı gəlib çaymışdı. Ur-Nammu yalançıları və rüşvətخورları, yaxud qədim mirzənin adlandırdığı kimi “şantajçıları”, vətəndaşların öküzlərini, eşşəklərini və qoyunlarını ələ keçirənləri işdən qovdu. O, dəyişməz ölçü və çəki sistemi yaratdı. O, çalışırdı ki, “yetim varlığın qurbanı olmasın”, “dul qadın güclünün qurbanı”, “bir şəkeli olan adam minası” olan adamın qurbanı” olmasın.

Lövhəcikdə mətnin uyğun hissəsinin olmadığına baxmayaraq, görünür, orada aşağıda gələn qanunlar bütün vətəndaşların rifahı və ədalətə nəminə qəbul olunmuşdur kimi fikirlərindən söhbət gədir.

Qanunların özlərinin mətni lövhəciyin arxa tərəfində gəlir. Burada mətn o dərəcədə zədələnmişdir ki, az və ya çox uyğun gələn ancaq beş qanunun yazısını bərpa etmək mümkündür. Birincidə məhkum olunanlar üçün “su ilə sınaq” müəyyən olunur; ikincidə qulun sahibinə qaytarılmasından söhbət gədir. Qalan üç qanun qarmaqarışq və fraqment halında olmalarına baxmayaraq ictimai münasibətlərin və etik normaların inkişafı tarixi üçün son dərəcə vacibdir. Onlar sübut edir ki, hələ bizim eradan 2000 il əvvəl verilmiş çox sonradan yaradılmış qanunların əsaslarından biri olan “göz üçün göz, diş üçün diş” qanunundan Şumerdə daha humanist idi, çünki, o, cismani cəzaları pul cərimələri ilə əvəz edirdi.

* Mina – altmış şəkəl – Tərc. qeyd

Xüsusi tarixi əhəmiyyət kəsb etdiklərinə görə bu üç qanunun tərtib olunduqları dildə bərpa olunması vacibdir. Budur latın transkripsiyalı Şumer mətninin paralel tərcüməsi:

tukum-bi (lu-lu-ra gish-ta) ...a-ni girinkud 10-gin-ku-babbar l-la-e	Əgər (adam adama alətlə...) onu... ayağını kəsdi, gümüşlə 10 şekel o ödəməlidir.
--	--

tukum-bi lu-lu-ra gish-tukul-ta gir-pad-du al-mi-ra-ni in-zi-ir i-ma-na-ku-babar i-la-e	Əgər adam adama silahlə sümüyünü ... ³ sındırdı, gümüşlə 1 mina o ödəməlidir.
--	---

tukum-bi lu-lu-ra geshpu-ta ka...in-kud 2/3 ma-na-ku-babar i-ta-e	Əgər adam adama "reşpu" adəti ilə burnunu kəsdi (?) gümüşlə 2/3 mina ödəməlidir.
--	---

Ur-Nammu özünün dünyada ilk qanunverici tituluunu nə qədər qoruya biləcək? Çətin ki, bu uzun müddət çəkə. Şumerdə Ur-Nammudan da çox qədim və digər qanunvericilər olduğu barədə məlumatlar var. Gec-tez hansısa bir uğurlu arxeoloq Ur-Nammunun qanunlarından yüz, bəlkə də daha çox qədim olan qanunların mətninə rast gələcəkdir.

Qədim şumerlər üçün ədalət və qanun həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə başlıca anlayışlar olmuşdur: Şumerin bütün ictimai və iqtisadi həyatı onlara əsaslanırdı. XIX əsrdə arxeoloqlar müxtəlif hüquqi mətnlərlə minlərlə palçıq lövhəciklər tapmışlar: müqavilələr, razılaşmalar, vəsiyyətnamələr, veksellər, qəbzələr, məhkəmə qərarları. Qədim Şumerdə yuxarı qrup şagirdləri qanunların öyrənilməsinə çox vaxt sərf edir və çətin, spesifik hüquqi formaları səylə öyrənir, həmçinin, sonradan hüquqi misallara çevrilən qanunlar toplularını və məhkəmə qərarlarını köçürürdülər 1950-ci ildə qərarlardan birinin tam mətni dərc edilmişdir. "Susmağı bacaran arvadın işi" adlandırmaq olan bu sənəd haqqında doqquzuncu fəsildə söhbət gedəcək.

9. ƏDLİYYƏ.

BİRİNCİ HÜQUQİ PRESEDENT.

E. ə. təxminən 1850-ci ildə Şumerdə adam öldürülmüşdür. Üç adam: bərbər, bağban və peşəsi göstərilməyən daha bir adam Lu-İnanna adlı bir axsaq məmuru öldürmüşlər. Cinayətkarlar sonradan, məlum olmayan səbəblərdən, məmurun arvadı Nin-daduya bu barədə xəbər vermişlər. Təəccüblü olsa da qadın bu barədə susmağı üstün tutmuş və hakimiyyətə xəbər verməmişdir.

Ancaq o dövr üçün yüksək mədəniyyətli Şumer ölkəsində ədalət məhkəməsinin əli uzun idi. İqamətgahı İşin şəhərində olan çar Ur-Ninurta bu hadisə haqqında xəbər tutur. O, bu işi araşdırmağı Nippurun ali məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən vətəndaşlarının məclisinə tapşırır. İclasda doqquz adam çıxış edərək günahlandırılanlara ölüm hökmü çıxarılmasını tələb edirlər. Onlar həmçinin tələb edirlər ki, nəinki qatilləri, həm də öldürülənin arvadını da edam etmək lazımdır. Görünür, onlar ərinin öldürüldüyü haqqında susduğuna görə baş vermiş cinayətdə onu iştirakçı hesab edirdilər.

Ancaq iclasda iki nəfər günahlandırılan arvadın müdafiəsinə qalxdı. Onlar sübut etdilər ki, qadın ölüm hadisəsində iştirak etməmiş və buna görə də cəzalandırılma bilməz.

Məclisin üzvləri müdafiənin dəlilləri ilə razılaşırdılar. Onlar elan etdilər ki, susmağı üstün tutan qadının buna əsasları olmuşdur. Başa düşmək olar ki, arvadın əri üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməmiş, onu lazım olan hər şeylə təmin etməmişdir. Məhkəmənin qərarı aşağıdakı sözlərlə bitir: "Həqiqətən öldürənləri cəzalandırmaq kifayətdir". Beləliklə, yalnız üç kişi məhkum edilmişdir.

Bu cinayət prosesi haqqında palçıq lövhəcik üzərində Şumer dilində yazılmışdır. Onu Çikaqo universiteti Şərq İnstitutunun və Pensilvani universiteti Muzeyinin birgə təşkil etdikləri qazıntılar vaxtı tapmışlar. Mətni T.Yakobsen və bu kitabın müəllifi öyrənmiş və tərcümə etmişlər. Ayrı-ayrı sözlərin və ifadələrin mənası tam aydın olmasa da mətnin ümumi fikrini başa düşmək olar. Lövhəciyin

bir küncü qırılıb düşmüşdür. Lakin Pensilvani universiteti Muzeyinin birinci ekspedisiyasının Nippurda tapdığı mətnin başqa surətinin kiçik fraqmenti əsasında çatışmayan sətirləri bərpa edə bildik. Eyni məhkəmə hesabatının iki surətinin bizim sərəncamımızda olması faktı sübut edir ki, "susan arvad" haqqında Nippur vətəndaşları məclisinin qərarı Şumer hüquqşünaslarına yaxşı məlum olmuş, hazırda ABŞ Ali məhkəməsinin qərarı kimi, hüquqi presedent qüvvəsi olmuşdur.

Həmin sənəd budur:

"Lu-sinin oğlu Nanna-siq; Ku-Nannanın oğlu Ku-Enlil, dəllək, və Adda-kallının qulu Enlil-ennam, bağban, işakkunun qulluqçusu Luqal-apindunun oğlu Lu-İnannanı qətlə yetirmişlər.

Luqal-apindunun oğlu Lu-İnanna qətlə yetirildikdən sonra onlar Lu-Ninurtanın qızı, Lu-İnannanın arvadı Nin-Dadaya onun ərinin öldürüldüklərini dedilər.

Lu-Ninurtanın qızı Nin-Dada ağzını açmadı, dodaqları (onun) qapalı qaldı.

Bu iş barədə (onda) İsinə (şəhəri) çarına məruzə etdilər, (və) Ur-Ninurta bu işə baxılmasını Nippur məclisinə tapşırtdı.

(Orada) Luqal... Dudunun oğlu, quştutan Ur-Qula; müştəri Əli-Ellati; Lu-sinin oğlu Buzu; ... Eanın oğlu Eluti; hambal Şeş-kalla (?); bağban Luqal-kan; Sin-andulanın oğlu Luqal-əzidə, (və) Şarın ... oğlu Şeş-kala müraciət (məclisə) etdilər və dedilər:

"Onların, insanı qətlə yetirənlərin yaşamağa haqları yoxdur. Bu üç kişi və bu qadın məbəddə İşakkunun qulluqçusu, Uqal-apindanın oğlu Lu-İnannanın taxtı qarşısında edam olunmalıdır".

(Onda) Ninurtanın qulluqçusu Şu...-lilum... (və) bağban Ubassin müraciət (məclisə) edərək dedilər:

"Deyək ki, Lu-Ninurtanın qızı Nin-Dadanın əri öldürülmüşdür, (lakin) qadın nə etmişdir (?) ki, o öldürülsün?"

(Onda) Nippur məclisi (üzvləri) (onlara) müraciət edib dedi:

"Əri tərəfindən təmin olunmayan qadın (?) ərinin düşmənlərini tanısa və ərinin öldüyünü bilsə belə, ərinin qətlə yetirildiyi barədə nə üçün susmamalıdır (?) Məgər öz ərinin (?) öldürmüşdür? Həqiqətən kimlər öldürüblərsə onları cəzalandırmaq kifayət edər".

Nippur məclisinin qərarına görə (?) Lu-sinin oğlu Nanna-sıq, Ka-Nannanın oğlu Ku-Enlil, dəllək, və Adda-kallanın qulu, bağban edam üçün (cəllada) verildi.

(Bu) işə Nippur məclisində baxılmışdır”.

Mətnin tərcüməsi başa çatdıqdan sonra aydınlaşdırmaq istədik ki, analoji halda müasir məhkəmənin qərarı necə olardı. Biz bu məqsədlə tərcüməni o vaxt Pensilvani universiteti hüquq fakültəsinin dekani, hazırda mərhum Ouen C.Roertsə göndərdik; 1930-1945-ci illərdə Roberts ABŞ Ali məhkəməsinin üzvü olmuşdur. Biz onun fikrini öyrənməyi çox istəyirdik. Onun cavabı həqiqətən çox maraqlı oldu. Roberts bəyan edirdi ki, müasir hakimlər də eynilə bu cür qərar çıxarırdılar. O, qazırdı:

“Bizim qanunlara görə həmin qadın qətl baş verdikdən sonra iştirakçı kimi günahkar sayıla bilməz.

Cinayətdən sonra iştirakçı o adamı saymaq olar ki, o nəinki cinayətdən xəbərdar olub, həm də onda iştirak edib və cinayətkarı gizlədib yaxud başqa vasitələrlə ona kömək edib”.

Son vaxtlar başqa çox maraqlı, lakin qanunçuluğa aidiyyəti olmayan çoxlu Şumer sənədləri tapılmışdır. 1954-cü ildə daha yaxşı başa düşülən parçaların tərcüməsini özündə əks etdirən öncədəki məlumatda nüsxələrin ilk toplusu- farmakopeya üzrə dünyada ilk kitab sayılan tibbi mətn təsvir olunmuşdu.

Şumerdə həkim peşəsi e. ə. III minillikdə meydana gəlmişdir. Məsələn, Lulu adlı həkim e. ə. təxminən 2700-cü ildə Urda-xaldeylərin bibliya Urunda təcrübə yığdı. Ancaq 1954-cü ilə qədər məlum olan Mesopotamiya tibb mətnləri əsasən e. ə. I minilliyə aid edilirdi. Onlar özlərində hazırkı tibbi məsləhətləri deyil, əsasən cadu formullarını birləşdirirlər. Ona görə yenidən tərcümə olunmuş lövhəcik ikiqat maraqlıdır. Birincisi, o, e. ə. III minilliyin son dövrünə aiddir, ikincisi, onda magiya və sehrbazlıqla heç bir əlaqəsi olmayan reseptlər (nüsxələr) verilir. Onuncu fəsil dünyada birinci tibbi sənəd olan bu lövhəciyə həsr olunur.

10. TƏBABƏT.

1889-cu ildə, düz yetmiş beş il bundan qabaq Pensilvani universiteti İraka arxeoloji ekspedisiya göndərmişdir. Ekspedisiya Nippurda (müasir Bağdadan təxminən 160 km cənubda) qazıntı işləri aparmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, Nippur Şumerin dini və mədəni mərkəzi olmuşdur. Sonrakı onillikdə ekspedisiya e. ə. III minilliyin birinci yarısından bizim eramın başlanğıcına qədər olan bir dövrü (təqribən 3000 il) əhatə edən minlərlə palçıq lövhəciklər və fraqmentlər aşkar etmişdi. Lövhəciklərin məzmunu Şumer mədəniyyəti inkişafının bütün mərhələlərini əhatə edir: ölkənin siyasi və sosial həyatını, onun iqtisadiyyatını və dövlət quruluşunu, dinini və mifologiyasını, qanunlarını və ədəbiyyatını, təhsil sistemini və dilini. Onlarda hətta elm də (əgər şumerlərin idrakını belə adlandırmaq olarsa) təmsil olunur. Tapılmış lövhəciklərin böyük hissəsi riyaziyyata, metrologiyaya (ölçü və çəki haqqında elm) həsr edilmişdir; “əkinçinin təqvimi”, bitkilərin, heyvanların və mineralların adlarının leksikoqrafik klassifikasiyası tapılmışdır. Ancaq Nippurda tapılmış ən vacib “elmi” sənədlərdən biri, şübhəsiz, şumer dilində təxminən 9,5 x 16 sm ölçüdə on beş nüsxəni (resepti) birləşdirən palçıq lövhəcikdir. Lövhəcik ölçülərinə və işarələrin zərifliyinə görə Sarqon Akkadski sülaləsi çarlığının sonlarında, yəni, axırıncı xronoloji tədqiqatlara görə e. ə. təqribən 2300-cü ildə yazılmışdır. Bu şumer sənədi, şübhəsiz, bəşər tarixində ən qədim farmakopeyadır.

Lövhəciyin altmış yaxud yetmiş il bundan əvvəl (ekspedisiyanın qeydlərində onun tapıldığı il qeyd olunmamışdır) aşkar edildiyinə baxmayaraq, o, alimlər dünyasına ancaq 1940-cı ildə məlum olmuşdur. Elə həmin il Pensilvani universiteti Muzeyi Vavilon şöbəsinin keçmiş kuratoru professor Leon Leqren muzeyin nəşr etdiyi bülletəndə mətnin ilk transliterasiyanı və tərcüməsini dərc etdirmişdir. Bu cəsarətli, ancaq linqvistik çətinliklərlə dolu sənədin mənasını açmaq üçün vaxtsız cəhd idi. 1955-ci ildə mən o vaxt elm tarixi üzrə doktorluq dərəcəsini təzəcə almış kimyaçı Martin Levinin köməyi ilə mətnin yeni transliterasiyasını və tərcüməsini hazırladım.

Lövhəciyin bu tərcümə əsasında qısa məzmunu 1955-ci ildə *Illustrat London News* (s. 370-371) jurnalında və 1956-cı ildə mənim “Şumer lövhəickləri” (From the Tablets of Sumer) əsərimdə çap olundu. Ancaq bu tərcümə də ilkin cəhd idi, çünki lövhəciyin mətninin adekvat tərcüməsi və interpretasiyası üçün e. ə. I və II minilliklərin şumer farmakologiyası və təbabəti terminlərini gözəl bilmək tələb olunurdu. Yalnız Parisdə Rene Lyabın (mixiyazılı təbabət üzrə ən yaxşı mütəxəssislərdən biri) yanında sırf xüsusi hazırlıq keçdikdən sonra gənc alim M. Sivil bizim lövhəciyin mətninin yeni və axırıncı variantını dərc etməyə müyəssər oldu. Bir neçə aylıq gərgin əməkdən, demək olar, gündəlik məsləhətləşmələrdən və müzakirələrdən sonra Sivilə mən məndəki bir sıra çətinliklərin qeyri-müəyyənliklərin öhdəsindən gələ bildik. Sivilin hazırladığı nəşrə mətnin transliterasiyası və tərcüməsi, şərhlər və haşiyələr daxil edilmişdir. Onun işi assiroloqlar arasında daha çox tanınan nəşrlərdən biri – *Revue d Assyriologie* (LIV, s. 57-72) jurnalında çap olundu. Hazırkı fəsil başlıca olaraq bu yeni çapın əsasında yazılmışdır.

Sənəd 145 sətirdən, başqa cür desək, cümlədən ibarətdir. Onun 21 sətiri o dərəcədə zədələnmişdir ki, onların məzmununu açmaq mümkün olmadı. E. ə. I minilliyin oxşar mixiyazılı təbabət sənədlərinə görə bu sətirlərdə aşağıdakıların yazıldığını güman etmək olar: “Əgər adam əziyyət çəkirsə...” və sonradan hansısa xəstəliyin adı gəlir. Lakin salamat qalmış bəzi işarə və sözlər, məsələn, “ağacın kökü...” (1-2 sətirlər), “yuxarı” (3-5 sətirlər), “yun” (9-10 sətirlər), “duz” (15 sətir), belə gümanın xeyrinə səslənmirlər.

Sənəddə on beş nüsxə var. Onlar 22-ci sətirdən başlayır (birinci sütunun aşağı hissəsi). Məlum vasitənin tətbiqinə uyğun nüsxələri üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup təpitmə xarakterli səkkiz dərmandan ibarətdir. Onların hazırlanması aşağıdakı qaydada yazılmışdır: əvvəlcə həmin dərmanın hazırlanması üçün lazım olan komponentlərin siyahısı gəlir. Sonra göstərilir ki, bu komponentləri əzib toz halına salmaq və mayədə məcun halına gələndə qədər qarışdırmaq lazımdır. Hazır kütlə təpitmə şəklində bədənin əvvəlcədən yağlanmış ağrıyan yerinə qoyulur. Görünür, sonuncu

təpitmənin dəriyə yapışmaması və özlüyündə müalicəyə kömək məqsədilə edilir.

Dörd “təpitmə” nüsxəsinin (qalanları çox pis qalmışdır) sətiri tərcüməsini verirəm. Tərcümədə indiyədək açılması mümkün olmayan müalicə otlarının şumerca adları kursivlə ayrılmışdır. Mötərizədə yazılmış sözlər şumer mətnində yoxdur, ancaq onlar mənanı dəqiqləşdirmək üçün lazımdır. Lövhəcikdə zədələnmiş işarələrin əvəzinə nöqtələr qoyulmuşdur.

“4 №-li nüsxə. Anaduşş bitkisini, iynəli kolun budaqlarını (güman ki, *Posopis stephaniana*), duaş burun (bəlkə də, *Atriplex halimus* L.) toxumlarını (və)... (ən azı iki müalicə otunun adı saxlanmamışdır) əzib toz halına salmaq; ona (müalicə otlarının əzilmiş tozuna) su ilə qarışdırılmış pivə əlavə etmək, (ağrıyan yeri) bitki yağı ilə yağlanmaq (və) (otların əzilib hazırlanmış tozunun pivə ilə qarışdırılmış məcunu) təpitmə şəklində oraya sarımaq.

5 №-li nüsxə. Quru çay lili əzmək (və)... onu suda qarışdırmaq; təmizlənməmiş yağla yağlamaq (və) təpitmə şəklində sarımaq.

6 №-li nüsxə. Armudu (?) (və) manna bitkisini əzib pivə çöküntüsündə qarışdırmaq, bitki yağı ilə yağlamaq (və) təpitmə şəklində sarımaq.

8 №-li nüsxə. ... ağacının kökünü ... və quru çay asfaltını əzmək; pivədə qarışdırmaq, yağla yağlamaq (və) təpitmə şəklində sarımaq”.

İkinci qrupa daxilə qəbul edilən üç dərmanın nüsxəsi daxildir. Tərkibinə pivə və duru asfalt lazım olan birinci dərmanın hazırlanması xeyli mürəkkəbdir:

“9 №-li nüsxə. Bərk pivəni ... bitkisinin qətranına qatmaq; ocaqda qızdırmaq; bu mayeni duru çay asfaltının içinə tökmək (və) içmək üçün (xəstəyə) vermək”.

Digər iki daxili vasitənin hazırlanması qaydası eynidir: iki komponenti əzib onları pivədə həll etmək və içmək üçün xəstəyə vermək təklif olunur.

“10 №-li nüsxə. Armudu (?) (və) manna bitkisinin kökünü əzmək; (tozu) pivə ilə qarışdırmaq (və) içmək üçün (xəstəyə) vermək.

11 №-li nüsxə. nuqnaqar, mirra (?) (və) timyana bitkilərinin toxumlarını əzmək; pivəyə tökmək (və) içmək üçün (xəstəyə vermək”.

Üçüncü qrup nüsxələr çətinliklə, deyərdim ki, sirli cümlə ilə açılır. O belə oxunur: “(Xəstənin) əlinə və ayağına qamış döşəmək (?)”. Bu proseduranın nəyə aid olduğu və onun nəyə görə məhz burada yazılması hələlik bizə tamamilə aydın deyil. Onun bütün qeyri-aydınlığına baxmayaraq bu sətir son dərəcə vacibdir, çünki bədənin məhz hansı hissəsini müalicə etməyi göstərir.

Bu başlanğıcdan sonra xüsusi nüsxələr gəlir. Dərmanlar cəmi dördüdür, onların tərkibi daha mürəkkəb və əvvəlki on bir dərmanla müqayisədə tərkibləri az oxşardır. Birinci üç halda bədənin xəstə yerini xüsusi hazırlanmış məhlulla yumaq, bundan sonra həmin yerə təcili olaraq nəyi isə qoymaq (?) təklif edilir. İki halda bu, sanki küldür. Dördüncü və axırncı nüsxə, – ilk sətirləri qalmamışdır, – görünür, ancaq bir sıra dərman bitkilərinin adlarından ibarətdir, sonra dərhal alınan dərmanın qoymaq (?) göstərişi gəlir. Bəlkə də müəllif diqqətsizlik üzündən arada bir əməliyyatı buraxmışdır. Axırncı dörd nüsxənin tərcüməsi belədir:

“12 №-li nüsxə. Tıbağa çanağının xırdalanmış kütləsini ələyib, naqa bitkisinin zoğları (?) (ondan soda və qələvi alırlar) ilə diqqətlə qarışdırmaq, duz (və) xardal əlavə etmək; (ağrıyan yeri) bərk pivə (və) qaynar su ilə yumalı; onunla (hazırlanmış tərkiblə) (ağrıyan yeri) silmək, bundan sonra bitki yağı ilə sürtmək (və) şam ağacının iymələrindən əzilib hazırlanmış tozla örtmək (?)”.

13 №-li nüsxə. Qurudulmuş su ilanından, amamaşumkaskal bitkisindən, iynəli kolun kökündən, xırdalanmış naqıdan, şam ağacının skipidarından hazırlanmış tozu suda həll etmək (və) (ağrıyan yeri) bu maye ilə yumaq, bundan sonra bitki yağı ilə sürtmək (və) şaki qoymaq.

14 №-li nüsxə. Qurudulmuş (və) əzilmiş inək tükündən (?) hazırlanmış tozun, iynəli kolun budaqlarının, “ulduz” bitkisinin, “dəniz” ağacının, qurudulmuş əncirin (və) ubun qarışığını suda həll etmək; qızdırmaq (və) bu maye ilə (ağrıyan yeri) yumaq, bundan sonra qamış külü (?) qoymaq.

15 №-li nüsxə. Söyüddən, nirbi çöküntüsündən (?), çaxır çöküntüsündən, niqbi bitkisindən, arinanın kökündən və budağından alınmış..... və kül (?) qoymaq (?)”.

Məndən aydın görünür ki, Şumer həkimi və onun müasiri olan həmkarları dərmanın hazırlanmasında bitki, heyvan və mineral mənşəli məhsullardan istifadə etmişlər. Onların dərman hazırlamaq üçün mineral komponentləri aşpaz duzu, çay asfaltı və təmizlənməmiş yağ olub. Heyvan mənşəli məhsullardan onlar yun, süd, tıbağa çanağı, su ilanından istifadə etmişlər. Lakin dərmanların çoxu timyan, xardal, gavalı ağacı, armud, əncir, söyüd, Atriplex halimus L., Prosopis stephan. iana, manna bitkisi, pixta, şam kimi bitkilərdən hazırlanmışdır. Dərmanları həll etmək üçün pivədən, çaxırdan, bitki yağından istifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bizim qədim sənəddə hər hansı sehrbazlıq ovsunu və tilsim tamamilə yoxdur. Ancaq çox sonralar mixiyazılı tibbi mətnlərdə onlara çox rast gəlmək olur. Bu məndə heç bir ilahi qüvvə, heç bir iblis yada salınmır. Tamamilə aydındır ki, onu tərtib edən həkim öz fəaliyyətini empirik və rəasional əsaslar üzərində qurmuşdur. Əlbəttə, onun tətbiq etdiyi vasitələrin düşüncəli surətdə eksperimentlər seriyasında yoxlandığına inanmaq çətindir, amma, güman edilir ki, onun təyin etdiyi müalicə yaxşı təsir göstərirdi: axı o, özünün professional şərəfini ortaya qoyurdu! Ona görə də bu nüsxəbər müasir təbabət tədqiqatçılarının da təcrübi marağına səbəb ola bilər.

Heyf ki, qədim farmakopeya müalicəsi üçün bu dərmanların təyin edildiyi xəstəliklərin xarakteri haqqında hər hansı bir aydın təsəvvür vermir. Nüsxələrdən əvvəl gələn və lövhəcikdə birinci sütunu tamamilə tutan giriş hissə həddindən çox zədələnmişdir. Zədələnməmiş bəzi işarələrdən belə güman etmək olar ki, orada xəstəliklərin adları çəkilir. Demək olar bütünlüklə məhv olmuş birinci nüsxədə biz “bel”, “sarğı” mənaları verən sözlər tapmışıq, təəssüf ki, rabitəsiz, az başa düşülən konteksdə. Üçüncü qrupa ön sözdə “əllər”, “ayaqlar” kimi sözlər vardır, ancaq burada da kontekst anlaşılmaz və müəmmalıdır. Müəyyən bir xəstəliyin müalicəsi üçün bir və ya eyni zamanda bir neçə nüsxənin yazıldığını bilmirik. Lakin

tamamilə mümkündür ki, bir çox başqa şeylər kimi, bu mətləblər də şifahi qaydada izah edilirdi. Bu isə bizi qədim həkimi nüsxələrin siyahısını tutmağa, müəyyən məqsədlər və motivlər haqqında fikirləşməyə vadar edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim həkimlər, o cümlədən də bizim farmakopeyanın müəllifi yalnız öz peşələrinin çərçivəsinə qapanmış təbirlər deyildi. Onlar mədəni, təhsil görmüş “humanist” adamlar idi. Mixi yazısı ilə düzgün və qəşəng yazmağı öyrənmək, minlərlə mənə kəsb edən yüzlərlə işarəyə yiyələnmək iqtidarında olan adam öz gəncliyinin çox hissəsini Şumer məktəbində yaxud edubba (yəni “lövhəciklər evi”) adı ilə tanınan “akademiyada” keçirməli idi. O, burada qədimdə məlum olan “elmi” fənlər üzrə də bilik almalı idi. O vaxt “dərslər” əsasən uyğun sözlərin, ifadələrin və parçaların siyahılarından ibarət idi. Bütün materialları ummia yaxud akademiyanın “professoru” hazırlayırdı, şagirdlər isə tam əzbərləyənə qədər onu köçürməyə borclu idilər. Bu lakonik, quru mətnlər, şübhəsiz, şifahi izahatlarla, yaxud “mühazirələrlə” tamamlanırdı. Mümkündür ki, bizim icmal məzmunlu qədim farmakopeyamız akademiya təbabət üzrə “mühazirə” oxuyan həkim tərəfindən hazırlanmışdır. Əgər bu fərziyyə düzdürsə, onda bizim şumer sənədi təbabət tarixində ən qədim “dərslərin” səhifəsi hesab edilə bilər.

E. ə. III minilliyə aid təbabət mətnli lövhəciyin tapılması hətta mixi yazısı üzrə mütəxəssislər üçün də sürpriz oldu. Təbabət üzrə yox, kənd təsərrüfatı üzrə hər hansı bir “məlumat kitabçasının” tapıntısını gözləmək məntiqli olardı, çünki şumerlərin iqtisadiyyatının əsası, onların həyat şəraitinin başlıca mənbəyi kənd təsərrüfatı idi. O hələ e. ə. III minilliyə qədər yüksək inkişaf etmiş sahə olmuşdur. Ancaq bizə məlum olan yeganə “əkinçi təqvimi” e. ə. II minilliyin əvvəlinə aiddir. On birinci fəsildə bu təqvim haqqında söhbət gedəcəkdir.

11. KƏND TƏSƏRRÜFATI.

BİRİNCİ “ƏKİNÇİ TƏQVİMİ”.

Şumerlərin texnika sahəsində əhəmiyyətli nailiyyəti süni suvarma və kənd təsərrüfatında olmuşdur. Mürəkkəb kanallar sistemi, bəndlər, göllər və su tutarları yaratmaq yüksək mühəndis ustalığı və bilik tələb edirdi. Torpaq ölçülərini həyata keçirmək və işlərin planını hazırlamaq üçün nivelir və ölçü alətləri, cizgilər və xəritələr tələb olunurdu. Əkinçilik təsərrüfatın ehtiyatlılıq, səy və bacarıq tələb edən mürəkkəb sahəsinə çevrilmişdi. Ona görə, təəccüblü deyil ki, Şumer müəllimləri “Əkinçi təqvimi” tərtib etmişdilər. Buraya may-iyun aylarında tarlaların su basmasından başlayaraq o biri ilin aprel-may aylarında yetişmiş taxılın yığılmasına qədər bütün tarla işlərində əkinçiyə kömək edən müxtəlif məsləhətlər daxil edilmişdi.

Bu sənədin mətni 107 sətirdən və müxtəlif məsləhətlərdən ibarətdir. Bundan başqa giriş (bir sətir) və sonluq (üç sətir) var. Bu mətn onlarla lövhəcik və fraqmentlərdən yığılıb tərtib edilmişdir. Onlardan ən vacibi mərhum Leonard Vulli tərəfindən iyirmi beş il bundan əvvəl Urda tapılmış və hələ də dərc olunmamış fraqmentdir. Bu yaxınlarda həmin parça Britaniya muzeyinin keçmiş nəzarətçilərindən biri, mətnin bütünlükdə bərpasında böyük iş görmüş Q. D. Gedd tərəfindən köçürülmüşdür. Mətnin tərcüməsi əsasən texniki terminlər üzündən çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur və onu sonuncu kimi qiymətləndirmək olmaz. Tərcümə Çikaqo universiteti yanında Şərq institutunun əməkdaşları T. Yakobsen və B. Landsberger, Pensilvani universiteti Muzeyinin əməkdaşı, qədim İkiçay texnikasının öyrənilməsi ilə məşğul olan M. Sivillə birgə həyata keçirilmişlər.

“Təqvim” belə başlayır: “Ona vaxtı əkinçi öz oğluna nəsihət verirdi”.

Məsləhətlər yaxşı məhsul götürmək üçün əkinçinin yerinə yetirəcəyi bütün vacib tarla və digər işlərə aiddir. Nə qədər ki, suvarma günəşin yandırdığı Şumer torpaqlarına hədsiz lazımdır, bizim qədim öyüdcü, hər şeydən əvvəl, su basmasından danışıq:

çalışmaq lazımdır ki, suyun səviyyəsi çox yuxarı qalxmasın. Su çəkildikdən sonra dırnaqları sarınmış öküzləri yaş tarlaya buraxmaq lazımdır; onlar alağ otlarını tapdalayacaq, tarlanın səthini hamarlayacaqlar. Tarlanın sonuncu hamarlanmasını kiçik toxalarla başa çatdırmaq lazımdır. Öküzlərin yaş torpaqda izləri qalacaq, ona görə də adam əlində toxa bütün tarlanı gəzərək öküzlərin izlərini hamarlamalıdır. Çuxurları da dırmaqla düzəltmək lazımdır.

Tarla quruyana qədər əkinçi və onun ailəsi alətlərin hazırlanması ilə məşğul olmalıdırlar. İnsanların və heyvanların səylə işləməsi üçün uzun qamçılardan, bizlərin və digər “intizam cəzaları” vasitələrinin qaydaya salınmasının vacibliyi xüsusi qeyd edilir. Bizim təqvimin müəllifi həmçinin şum qaldırmaq üçün artıq öküzün əldə olunmasını məsləhət görür, nəticədə bu, özünü doğruldur. Əkinçi belə şəraitdə hər buru^A torpağa kifayət qədər çox - uç qura yaxın taxıl səpə bilər.

Torpağı tamamilə becərməzdən qabaq tarlanı iki uzun gavalı kotanla (şukin və bardil kotanları) iki dəfə şumlamaq, onu üç dəfə malalamaq, dırmaqla hamarlamaq və nəhayət, çəkilə torpağın kəltənlərini əzmək təklif olunur.

“Təqvimin” müəllifi əkinçiyə təkidlə məsləhət görür ki, bütün bu işlərin həyata keçirildiyi vaxt öz səylərini bir dəqiqə də azaltmamaq üçün işçilərin üstündən nəzarətini zəiflətməsin. Ancaq onun özü də intizam nümunəsi olmalı və adi vaxtlarda olduğu kimi, qullardan ona qulluq göstərmələrini tələb etməməlidir.

Bundan sonra səpinə başlamaq olar. Səpin şumla eyni vaxtda aparılır. Xüsusi mexanizmlə kotanın köməyi ilə toxum şırımlara düşür. Torpaqşumlayana hər qaruşda^{AA} səkkiz şırım çəkmək məsləhət görülür. O gözləməlidir ki, toxum torpağa “iki barmaq” dərinliyində düşsün. Əgər toxum torpağa lazımı dərinliyə düşmürsə, yerşumlayan gavalı - “kotanın dilini” dəyişməlidir. Bizim qədim aqronomun təsnifatına görə şırımın bir neçə növü var. Onun düz və çap şırımları təsvir etdiyi parçadan başqa mətndə bu yer başa düşülmür. Səpinə başlayarkən torpağın

^A Buru- 6,35 ha.

bütün kəltənlərini əzmək və tarlanı elə hamarlamaq lazımdır ki, arpa cücərtilərini inkişafına heç nə mane olmasın.

“Cavan cücərtilər torpağın üstünə çıxdıqdan sonra”, – qədim müəllif davam edir,- əkinçi tarla siçanlarının və başqa ziyanvericilərin hamısını ilahə Ninkilimə yalvarmalıdır ki, onlar cücərtiləri korlamasınlar. Əkinçi həmçinin

quşları tarladan qovmalıdır. Arpa inkişaf edərək şırımın aşağı nazik hissəsi ilə bərabərləşsə, deməli, onu suvarmağın vaxtı çatmışdır. Arpa “qayığın ortasında həsir kimi dik durursa”, onun ikinci suvarmasının vaxtıdır. Əkinçiyə “çar” arpasını – yəni tam hündürlüyə qalxmış arpanı üçüncü dəfə suvarmaq məsləhət görülür. Əgər əkinçi arpanın yaş dönəndə qızartı görürsə, bu, qorxulu xəstəliyin (samana) əmələ gəlməsi deməkdir, məhsulu məhv edə bilər. Əgər arpa yaxşı vəziyyətdədirsə əkinçi onu dördüncü dəfə suvarmalıdır; o, bununla məhsuldarlığı təxminən on faiz artırmış olar.

Məhsulu yığmaq vaxtı çatır. Əkinçini xəbərdar edirlər ki, arpanın öz ağırlığı altında əyilməsini gözləməsin, lazımı anı ötürmədən “onun gücü günündə” biçinə başlasın. İşçiləri üç-üç ayırmaq lazımdır ki, biri biçsin, ikincisi dərz bağlasın, üçüncüsü isə onları bir yerə yığsın. Sonra etik mənada böyük əhəmiyyət kəsb edən və Bibliya ilə uzlaşan (əgər düzgün tərcümə olunubsa) yeni abzas gəlir. Müəllif əkinçini tarlada düşüb qalmış arpa sümbüllərinin bir hissəsini “balacalar” və “sümbülyiğanlar” üçün saxlamağa çağırır (bax. Bibliya, Levit, 19, 9-10 və Ruf, 2, 3 və b.). Allah bu xeyriyyəçilik işi müqabilində əkinçini mükafatlandıracaq.

Biçin qurtardıqdan dərhal sonra sümbül döyümü başlayır və o iki mərhələdə həyata keçirilir. Əvvəlcə (ardıcıl beş gün) araba sümbülün üstü ilə dala-qabağa sürülür, sonra ağac tirlərdən və dişlərdən ibarət kirşə şəkilli taxıldöyən kəmərlə bağlanır və bitiumla bərkidilir. Onlar “arpanı açmaq” üçün nəzərdə tutulur. Bu yerdə Bibliyadan başqa bir paralel yada düşür. Müəllif əkinçini xırmandan qabaq öküzləri doyunca yedirtməyi tapşır ki, təzə taxılın dadlı iyi onları umsuq salmasın.

^{AA} Qaruş – 6-7m. enində olan torpaq zolağı

Arpanı sovurmaq vaxtı gəlir. Onu iki “arpa qaldıran” mərhələdə sovurlar. Bu yerdən başlayaraq mətn tam aydın deyil. Ancaq güman etmək olar ki, sovurma prosesi saman və puf qarışığı “çirkli” arpam yava yaxud bellə küləyə qənsər göyə atıb taxılı bu qarışıqlardan təmizləməkdən ibarətdir.

Mətn oxucularda və şagirdlərdə təəssürat yaratmaq məqsədi daşıyan üç sətirlə bitir. Onlarda deyilir ki, əkinçinin oğluna verdiyi öyüdlər onun özündən deyil, Şumer panteonunda vacib ilahi sayılan allah Ninurtudan gəlir. Şumer ilahiyatçılarının nəzəriyyəsinə görə Ninurta “Enlilin sadıq əkinçisi” olmuşdur.

Bu nadir kənd təsərrüfatı sənədinin müəllifi özü əksini söylədiyinə baxmayaraq, əkinçi olmamışdır. Hər şeydən əvvəl, əkinçilər savadlı insanlar olmamışlar, həm də onlardan hansınınsa vaxt tapıb kənd təsərrüfatı üzrə “təlimat” yazdığına inanmaq çətinidir. Aydın görünür ki, onu şumer məktəbi (edubba) müəllimlərindən, umialardan biri yazmışdır. Müəllifin ədəbi manerası da bunu sübut edir. “Təqvim” pedaqoji məqsədlə yaradılmış və məktəb şagirdlərini ilk növbədə yaxşı hazırlıqlı şagirdləri əkinçilik sənəti ilə hərtərəfli tanış etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu fərziyyə həmin sənədin qazıntılar zamanı tapılmış çoxsaylı surətləri və parçaları da təsdiq edir. Yəqin ki, onların çox hissəsi hələ də Şumer xarabalıqları altında uyuyur. Biz belə nəticə çıxara bilərik ki, bu əsər həm müəllimlər, həm də şagirdlər arasında eyni müvəffəqiyyətlə istifadə olunurdu. Bu təəccüblü deyil; bəlkə də edubba məzunlarına yaxşı yer almaqda və onu saxlamaqda bu bilik kömək edirdi.

Aşağıda “Əkinçi təqvimi”nin hazırda bərpa olunmuş formada tərcüməsi verilir:

“Ono vaxtı əkinçi oğluna nəsihət verirdi (sonra necə davam edir). Sən öz tarlanla məşğul olmağa (onun becərilməsinə başlayanda) bəndlərin şüzlərinə, xəndəklərə və dəhnələrə diqqətlə nəzarət et, sən tarlanı suya basdırarkən çalıs suyun səviyyəsi həddən yuxarı qalxmasın. Sən tarladan suyu buraxarkən elə et ki, su hopmuş torpaq sənə lazım olan məhsuldarlığı saxlasın. Qoy dırnaqları sarınmış öküzlər onu sənin üçün tapdalasınlar, (və) əlaq otları tapdalanandan (onlar tərəfindən), və tarla hamarlanandan sonra onu

funtun üçdə biri (çox olmayan) çəkisində olan kiçik toxalarla axırıncı dəfə hamarla. (Bunu yerinə yetirdikdən sonra) işçini toxa ilə dırnaq izlərini yumşaltmağa (və) sənin üçün onu hamarlamağa məcbur et. Çuxurları dırnaqla hamarla, qoy o, əlində toxa ilə tarlanın dörd tərəfini gəzsin (1-12-ci sətirlər).

Tarla quruyanadək qoy sözüne qulaq asanlar (ailən) sənin üçün alətləri hazırlasınlar, boyunduruğu möhkəmləndir, öz təzə şallaqlarını mıxdan as, qoy ustalar sənin köhnə qamçıların xarab olmuş əltutanlarını təmir etsinlər. Qoy sən tunc... alətlərin sənə əllərinə tabe olsunlar. Qoy baş üçün qayış, biz, “ağız açan” (və) sadlıq səni müdafiə etsin (təbəçilik və nəzarət tələb olunan yerdə). Qoy sən bandu zəmbilin... dağılsın (bütün bunlar) sənə çox gözəl gəlir gətirəcəklər (13-21-ci sətirlər).

Sən tarlan lazım olan hər şeylə təchiz olunandan sonra işlərin gedişini diqqətlə izlə. İkinci öküzü kotana qoşanda – əgər öküzün biri başqasına qoşulubsa, onlar müqayisədə (adi halla) daha çox yer şumlayacaqlar – onları məcbur et... bir buru; onlar sənə üçün... tufan kimi edəcəklər, deməli, bir buruya üç quru arpa səpiləcək. Kotan yaşamaq üçün vasitə verəcək! (Beləliklə) tarlanı bardil kotanı- (bəli) bardil kotanı, sonra isə onu şukin kotanı ilə ək. Onu (tarlanı) malaladıqdan (və) üç dəfə dırnaqla hamarladıqdan və torpağın kəltənlərini çəkilə xırdaladıqdan sonra, qoy sən şallağının əltutanı sənə kömək etsin. Tənbəlliyə dözümsüz ol. İş vaxtı onların (işçilərin) başı üstündə dur (və) dayanmağa imkan vermə. Tarlada işləyənlərin (diqqətini yayındırma). Əgər onlar on (gün) gündüz və ulduzların işığında işləməyə borcludurlarsa onların bütün gücü tarlada işə qoyulmalıdır (və) onlar sənə qulluq göstərməməlidirlər (22-40-cı sətirlər).

Sən tarlanı əkməyə başlayanda qoy sən kotanın kövşənliyi qaldırsın. Kotanda sən öz “ağız bağlayanını”... saxla və öz... nazik mıxdan as. Kotanın kavahını quraşdır, Şırım çək- hər qarışda səkkiz şırım çək. Şırım nə qədər dərin olsa arpa onda daha yuxarı qalxar (41-47-ci sətirlər).

Tarlanın əkilməsinə başlayarkən arpa toxumunu şırıma atan adamdan gözünü çəkmə. Qoy o, toxumları eyni dərinliyə, iki barmaq

dərinliyə atsin (və) hər qarış torpağa bir şəkəl arpa səpsin. Əgər toxum lazım olan dərinliyə düşmürsə gavaşı, “kotanın dilini” dəyişdir. Əgər... (onda) düz şırım çəkdiyən yerdə çəp şırım, çəp şırım çəkdiyən yerdə (isə) düz şırım çək. Qoy düz şırımlar sərhədi tulu sərhəddinə çevirsin; qoy lu şırımları sənin sərhədlərini düzəltsinlər (və) orada ab... şırımları aç. (Sonra) qoy bütün kəltənləri əzsinslər, bütün domba yerlərdə şırım açsınlar (və) bütün çökəklərdə xırda şırımlar çəksinlər. (Bütün bunlar çıxışa yaxşı təsir göstərəcək (48-63-cü sətirlər).

Cücətilər torpaqdan (üstündən) baş qaldıranda ilahə Ninklimə dua et (və) quşları tarladan qov. Arpa cücətiləri şırımların aşağı nazik hissəsini örtəndə, yuxarıdakı toxumlara su ver. Arpa qayığın içində saman kimi dik yuxarı qalxanda onu (ikinci dəfə) suvar. “Çar” arpasını (üçüncü dəfə) suvar. Əgər suvarılmış arpa qızartı versə, sən deyəcəksən: “Onu samana xəstəliyi tutdu”. Əgər arpa yaxşı vəziyyətdədirsə və onun dənələri tökülürsə onu (dördüncü dəfə) suvar, (və) o sənə hər on çəkiddə bir çəki artıq taxıl gətirəcək (64-72-ci sətirlər).

Məhsul yığımı dövrü çatanda arpanı öz ağırlığı altında əyilməyə qoyma, öz (tam) qüvvəsi üstündə ikən biçməyə başla. Biçinci, dərz bağlayan və o (dərzləri bir yerə yığan)- bu üç nəfər (birlikdə çalışan) məhsulu səndən ötrü yığacaqlar. Sümbül yığanlar sənə ziyan vurmamalıdırlar; onlar dərzdən sümbül çəkməməlidirlər. Qoy sənın torpağın hər məhsul yığımı günü, “ehtiyac günündə” olduğu kimi, uşaqlar və sümbül yığanlara onların sayına uyğun bir parça çörək versin (görünür, nəzərdə tutulur ki, əkinçi sümbüllərin bir hissəsini ehtiyacı olan uşaqlara və sümbül yığanlara saxlamalıdır). Onlara (sənın tarlanda) (açıq havada) bataqlıq yerlərdə olduğu kimi, yatmağa icazə ver. (Əgər sən buna əməl etsən) sənın allahın həmişə sənə mərhəmətli olacaq. Sən alandan sonra... (bir az) biçilmiş arpadan qovur (ki) hər gün insanlar sənə “biçilmiş arpa” üçün dua etsinlər” (73-86-cı sətirlər).

Arpanı döyməyə hazırlaşarkən sənə arpa ölçənlərə tapşır ki, sənın üçün otuz qur tutumlu (zəmbil) hazırlasınlar. Qoy sənın xırmanını hamarlasınlar və hazır zəmbillərini gönədrmək üçün

cərgəyə düzsünlər. Səndən ötrü alətlər (və) arabalar (hazırlandıqdan) sonra həmin arabalar xırmanda tayaya vurulmuş arpayə tərəf sürməyi tapşır. Bu döyüm beş gün (çəkəcək). Arpanı “açmağa” başlamamışdan əvvəl arra çörəyi bişir. Arpanı “açmağa” başlayanda döyücü vələ dişlər bağla və asfaltla möhkəmləndir... Öküzləri boyunduruğa qoşmamışdan əvvəl arpanı “açan” adamlara tapşır ki, yemlə onların (öküzlərin) yanına gəlsinlər (87-99-cü sətirlər).

Sən arpanı məpəyə yığanda “təmizlənməmiş arpanın duasını (bir daha) oxu . Arpanın sovrulmasına başlayanda arpanı qaldıran adamlara diqqət yetir. Onu iki “arpa qaldıran” qaldırmalıdır. Arpanı təmizləməyə başladığın gün arpanı döşəməyə sər (və) axşam və gecə dua oxu. (Sonra) arpanı (püfədən) güclü küləyin (köməyi ilə) “ayır”, (və) “azad edilmiş” arpa sənın üçün yığılacaq (100-108-ci sətirlər).

(Bu) Enlilin oğlu Ninurtanın məsləhətləri idi. Ey Enlilin sadıq əkinçisi Ninurta, sənə eşq olsun! (109-111-ci sətirlər).

Şumerin iqtisadi varlılığının mənbəyi yalnız onun tarlaları deyil, həm də bağları və bostanları idi. Şumerdə bağçılıq sahəsində əhəmiyyətli nailiyyət qədim dövrdən qoruyucu ağaclar olub. Bu, bağ bitkilərini günəşdən və küləkdən qorumaq üçün qatı kölgə verən ağacların əkini idi. Bu barədə məlumatı biz növbəti fəsildə araşdırılacaq qədim Şumer poeməsindən alacağıq.

12. BAĞÇILIQ.

İLK QORUYUCU ƏKİNLƏR.

1946-cı ildə mən ABŞ - da Şərqi tədqiqatları məktəbinin professoru və Filadelfiyada Pensilvani universiteti Muzeyinin nümayəndəsi kimi dəvət olunduğum İstanbulda və Bağdadda oldum.

Mən İstanbulda keçirdiyim dörd aya yaxın müddətdə Şumer əfsanələri və epik rəvayətləri yazılmış yüzlərlə lövhəciyin və fraqmentlərin üzünü köçürmüşəm. Bu parçaların əksəriyyəti çox kiçik və orta ölçülü fraqmentlər idi. Ancaq onların arasında bir neçə daha tam lövhəciklər də vardı (məsələn, artıq haqqında 4-cü fəsildə söhbət açdığımız “əsəblər müharibəsi” barədə danışan 12 sütunlu lövhəcik). Bundan başqa Qış və Yay arasında mübahisə haqqında (bax. f. 20) və son vaxtlara qədər məlum olmayan əfsanə yazılmış səkkiz sütunlu lövhəciyə də rast gəldim. Mən əfsanəni “İnanna və Şukallituda, yaxud bağbanın ölümçül günahı” adlandırdım.

İlkin variantda o təxminən 15x18 sm. ölçüdə lövhəcik olmuşdur. Hazırda ondan ancaq bir hissə (10,6x17,5 sm.) qalmışdır. Birinci və ikinci sütunlar – onların sayı cəmi altı olmuşdur – demək olar, tamamilə dağılmışdır. Ancaq sağlam qalmış dörd sütundan 200-ə yaxın sətiri bərpa etmək olar. Onların yarısından çoxu tam saxlanılmışdır³³.

Əfsanənin məzmunu aydınlaşdıqca mən anlamağa başladım ki, o tamamilə orijinaldır. Hətta onun iki detallı mənə çox vacib göründü.

Hər şeydən əvvəl, mətndə onu təhqir etmiş adamdan qisas almaq məqsədilə onun ölkəsinin bütün suyunu qana çevirən ilahə haqqında söhbət gedir. Bu “qanlı xəstəlik” mövzusunda qədim ədəbiyyatda Bibliyada, İsxodun kitabından başqa heç bir yerdə rast gəlinmir. Həmin epizodu yada salaq. İyeqova deyir: “Bundan biləcəksən ki, mən-allaham: bax mən əlimdəki əsa ilə çaydakı suya vuracağam və o qana çevriləcək” (İsxod, 7, 17).

İkinci özünəməxsus detala gəlcə o, “qoruyucu əkinlərin” texnikasına aiddir; görünür, əfsanədə belə əkinlərin meydana

gəlməsini izah etməyə cəhd göstərilir. Hər halda, bu əfsanədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bitkiləri günəşdən və küləkdən qorumaq üçün qalınarpaqlı ağacların əkilməsi Şumerdə artıq min illər əvvəl məlum idi.

Əfsanənin qısa məzmunu budur.

Bir vaxt Şukallituda adlı bir bağban yaşayırdı. O, yaxşı, əməksevər və təcrübəli bağban olsa da, bütün səyləri hədəf gedirdi. O, bitkiləri qayğı ilə suvarırdı, amma onun bağı quruyurdu. Amansız külələr daim onun üzünü “dağ tozu” ilə örtürdü. Onun bütün səylərinə baxmayaraq bitkilər məhv olurdu. Bu vaxt o, baxışlarını ulduzlara bürünmüş göyə dikərək əlamətləri öyrəndi və allahların qanunlarını başa düşdü. Beləliklə, müdriklik əldə edən bizim bağban öz bağında “sərbatu” ağacı (onun nə ağac olduğunu hələlik aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır) əkdii. Onun qalın kölgəsi gün çıxandan batana qədər bağı gizlədirdi. Nəticədə müxtəlif bostan bitkiləri Şukallituda bol məhsul verməyə başladılar.

Bir dəfə ilahə İnanna (Şumer Afroditası) göydə və yerdə gəzərkən yorulur və Şukallituda bağının yaxınlığında dincəlmək üçün uzanır. O, öz bağından ilahəni görür, sonra isə yorğunluğundan istifadə edərək gecə onun bəkarətinə toxunur. Səhər açılanda təhqir edilmiş İnanna hər necə olursa-olsun onun təhqir olunmasına cəsarət edən adamın kimliyini öyrənmək qərarına gəlir. Bunun üçün İnanna şumerlərə üç bəla göndərdi: o, ölkənin bütün mənbələrində suyu qana döndərdi, palmalardan və tənəklərdən qan damırdı; məhvedici burulğanlar və tufanlar gətirdi. Üçüncü bəlaya gəldikdə, burada ancaq fərziyyə qurmaq olar, çünki mətnin uyğun gələn sətirləri həddindən çox zədələnmişlər.

Bu cür qəti tədbirlərə baxmayaraq İnnanaya öz təhqiredicisini tapmaq müəssər olmadı. Hər dəfə ölkəni bəla bürüyəndə Şukallituda kömək üçün öz atasına müraciət edirdi. Atası isə ona məsləhət görürdü ki, öz “qarabaşlı” qardaşlarının[^] kütləsinə qarışsın və şəhərlərin yaxınlığında olsun. Şukallituda atasının məsləhətinə əməl edir və hər dəfə ilahənin cəzasından qaçırdı.

[^] Şumerlər özlərini “qarabaşlı xalq” adlandırdılar – qeyd tərcümə.

Mətnin davamında hekayət edilir ki, öz zalımından qisas almağı bacarmayan

İlahə İnanna qəm-qüssə ilə müdriklik allahı Enkidən və onun məbədindən məsləhət və kömək almaq məqsədilə Eruda getməyi qərara alır. Burada əfsanə qırılır, çünki, artıq deyilidiyi kimi, lövhəciyin kənarı qırılıb düşmüşdür.

Şukallituda... o işləyən zaman,
Şırımları su ilə doyuran zaman,
Torpaqda quyu qazan zaman,
O, möhkəm köklərə rast gəldi.
Onun kəsdiyi, onun parçaladığı...
Qəzəbli küləklər, bütün nə vardısı,
Dağ tozunu onun sifətinə vururdu.
Onun sifəti qaralır... əlləri zəifləyirdi,
Küləklər toz qaldırır, işləməyə qoymurdu...

Onda cənuba yönəltdi baxışlarını.
Şərqə, ulduzlara dikdi gözlərini.
O, çevirirdi baxışlarını şimala
Qərbə, ulduzlara dikdi gözlərini.

O, xoş əlamətlər axtardı göylərdə.
Onları seyr etdi, onların mənasını anladı.
O, allahların qanunlarının hərəkətini gördü.
O, allahların qərarlarını öyrəndi.
Bağda beş, altı xəlvəti yerdə
Hərəsində bir ağac əkdi, onların kölgəsi- qoruyucu
Sarbatu – ağac, qalın yarpaqlı, onun kölgəsi- kölgə- qoruyucu,

Onun kölgəsi səhər erkən, həm günorta,
Şər vaxtı da heç yana getmir.
Mənim ilahəm bir dəfə göydən keçdi, yerdən keçdi,
İnanna göydən keçdi, yerdən keçdi
Elamdan və Şuburdan keçdi,

Keçdi...
Göylərin kahinəsi tam yoruldu, başa yaxınlaşdı və yuxuya getdi.

Şukallituda gördüki onu öz bağının küncündən.
Bir nəfər gəldi
O, onu aldı, o, onu öpdü,
Və qayıtdı öz bağının küncünə.

Şəfəq gəldi, günəş çıxdı.
Qadın əznik halda özünə baxdı.
İnanna əznik halda özünə baxdı.
Qadın öz taleyi üçün – nə edəcək o?
İnanna öz taleyi üçün – nə edəcək o?
Ölkənin quyularını qanla doldurdu.
Ölkənin bağlarını, meşələrini qanla doldurdu.
Qul meşəyə oduna gedir, içməyə heç nə yox – qandır!
Qul qadın suya gedir, götürməyə heç nə yox – qandır!
Mənə toxunanı bütün torpaqların dərinliyində olsa da onu tapacağam, – söylədi o.

Ancaq zalımını heç bir torpaqda tapmadı.
Gənc oğlan atasının evinə gəldi.
Şukallituda atasına belə dedi:
– Ata, şırımları su ilə dolduranda,
Torpaqda su quyusu qazanda,
Möhkəm köklərə rast gəldim
O kəsmiş, o parçalamışdı...
Qəzəbli küləklər, hər nə vardısı,
Dağ tozunu sifətimə çırpdılar.
Küləklər toz qaldırdılar, işləməyə qoymadılar.
Onda mən baxdım cənuba.

Şərqə, ulduzlara qaldırdım gözlərimi.
Baxışlarımı zillədim şimala.
Qərbə, ulduzlara yönəltdim gözlərimi.

Mən xoş əməllər axtardım göylərdə.
Mən onları seyr etdim, mənasını öyrəndim onların.
Mən allahların qərarlarını öyrəndim,
Bağda beş, altı pünhan yerdə
Hər yerdə bir ağac əkdim, kölgələri – qoruyan,
Sarbatu – ağac, qalın yarpaqlı, kölgə – kölgəsi – qoruyan.
Onun kölgəsi səhər erkən, həm günorta,

Şər vaxtıda heç yana getmir.
Mənim ilahəm bir dəfə göydən keçdi, yerdən keçdi,
İnanna göydən keçdi, yerdən keçdi.
Elamdan və Şuburdan keçdi,
Keçdi...
Göylərin kahinəsi tam yoruldu, bağa yaxınlaşdı və yuxuya

getdi.

Mən onu tanıdım bağın küncündən.
Mən ona sahib çıxdım, mən onu öpdüm.
Və qayıtdım öz bağımın küncünə

Şəfəq gəldi, günəş çıxdı
Qadın əznik halda özünə baxdı.
İnanna əznik halda özünə baxdı.
Qadın öz taleyi üçün – nə edəcək?
İnanna öz taleyi üçün – nə edəcək?
Ölkənin quyularını qanla doldurdu.
Ölkənin bağlarını, meşələrini qanla doldurdu.
Qul meşəyə oduna gedir, içməyə heç nə yox – qandır!
Qul qadın suya gedir, götürməyə heç nə yox – qandır!

– Mənə toxunanı bütün torpaqlarda tapacağam – söylədi o.
Ancaq zalımını heç bir torpaqda tapmadı o.
Atası söylədi oğluna belə:
– Oğlum, üz tut qardaşların şəhərlərinə,
Qardaşların, qarabaş xalqın yanına.
Bütün torpaqlarda İnanna səni tapmayacaq.

Üz tutdu o, qardaşlarının şəhərlərinə,
Qardaşların, qarabaşların yanına üz tutdu.
Bütün torpaqlarda ilahə onu tapa bilmədi.
Onda qadın öz taleyinə – nə günahlar işlətdi o?
İnanna öz taleyinə – nə qəbahətlər törətdi o?

Şumer iqtisadiyyatında əkinçilik və heyvandarlıq əsas rol oynadığına baxmayaraq, palçığa batan işçinin daim yol yoldaşı olan balaca toxa Şumerdə çarların, saray əyyanlarının və ildə cəmi dörd ay işləyən varlı şəhərlinin sevimlisi olan kotandan daha hörmətli idi. Hər halda, bu yaxınlarda mənim gənc ispan həmkarım M. Sivil tərəfindən 39 lövhəcik və fraqmentlərdən tərtib edilmiş 198 sətirlik mətndən bu nəticəni çıxarmaq olar. Sivil Pensilvani universitetinin Muzeyində bir neçə il mənimlə işləmişdir. Toxanın və Kotanın mübahisəsindən görünür ki, birincilik Toxanın tərəfindədir. Şumer məktəblərində keçilən qədim Şumer texnikasına həsr edilmiş bu ədəbi əsərin müəllifləri, şübhəsiz, üstünlüyü toxaya verirlər.

13. TOXA VƏ KOTAN.

ƏMƏKDƏ İLK NAİLİYYƏT.

Şumer torpaqları təxminən müasir İrakin cənub hissəsində yerləşirdi. Süni mənşəli hamar düzənlik çox isti və quru təbiətə malik idi. Onlar, küləklər sovuran, əsasən quru və qeyri-məhsuldar istifadəsiz torpaqlar idi. Burada nəhəng bataqlıq qamışından başqa nə faydalı qazıntı, nə daş, nə heç bir ağac tikinti materialı yoxdu. Bu “allahın lənətlədiyi”, bir növ kasıbçılığa və viranəliyə məhkum edilmiş torpaqlar idi. Ancaq e. ə. III minillikdən burada məskunlaşmış və özünü şumer adlandırmış insanlar bacarıqlı, yaratmaq qabiliyyətinə, praktik ağıla malik adamlardı. Onlar gözəl texniki ixtiralar etmiş, inamlı və tükənməz əməklə öz ehtiyaclarını ödəmişlər. Əlverişsiz təbii şəraitə baxmayaraq, onlar Şumeri əsil “Edem bağına” çevirmişlər. Onlar suvarma kanalları sisteminin köməyi ilə daşqınlar zamanı Dəclə və Fərat çaylarının lillə zəngin suyunu tarlalara və bağlara yönəldərək torpağı həm gübrələmiş, həm də suvarmışlar. Şumerlər daş olmadığından ehtiyatı tükənməz olan yandırılmış çay palçıqından oraq, dibçək, boşqab və bardaq düzəltməyi öyrənmişlər. Onlar ağac çatışmazlığını aradan qaldıraraq qurudulmuş bataqlıq qamışından daxmalar və heyvan üçün küzlər tikməyə başlamışlar. Bunun üçün onlar qamışdan şələ bağlayır, yaxud ondan həsir toxuyur, sonra onları palçıqla birləşdirirdilər. Şumerlər sonradan kərpic istehsalı üçün forma kəşf etdilər və tikinti materialı problemini birdəfəlik həll etdilər. Onlar dulmuşluq dairəsi, araba təkəri, səpən – kotan, paruslu qayıq ixtira etdilər, əlaqapılar, tağlı tikililər və kümbəzlər ucaltmağı, misdən və tuncdan xəlifə tökməyi öyrəndilər, metallarla qaynaq etməyi, daş üstündə naxış açmağı, oymanı və inkrustasiyanı mənimsədilər.

Qədim şumerlərin maddi mədəniyyətinin və texniki biliklərinin səviyyəsi, təbii ki, son yüz il ərzində aparılan qazıntılar zamanı tapılmış əşya və alətlərin əsasında təyin edilir. Lakin, artıq birinci fəsildə qeyd edildiyi kimi, əfsanələrdən, epik poemalardan, himnlərdən, qəbirüstü ağılardan, “səlnamələrdən” və nəsihətlərdən

ibarət şumer bədii ədəbiyyatından da çoxlu məlumat almaq olar. Hazırda bizə tam yaxud, parçalarla kainatın yaranması və quruluşu, allahların doğulması, onların çirkin və xoş əməlləri, insanın yaranması, insanları cəzalandırmaq üçün göndərilmiş Nuh əyyamı, ölümün və yeraltı dünyanın sirləri barədə söhbət açan iyirmi şumer əfsanəsi məlumdur. Artıq e. ə. III minilliyin əvvəlində yaşamış üç qəhrəman- Enmerkar, Luqalbəndə və Gilqameş haqqında doqquz epik poema (bütünlüklə yaxud çox hissəsi) bərpa edilmişdir.

Şumerdə ədəbi janrlardan daha populyar olanlarından biri himnlər olmuşdur. Hazırda allahlara, çarlara və məbədlərə həsr olunmuş çoxlu himnlər məlumdur. Güman ki, bu, qədim Şumerdə mövcud olmuş himnlərin az bir hissəsidir. Ur, Nippur, Aqade (Akkad) kimi məşhur şəhərlərin dağıdılması haqqında bir neçə qəbirüstü ağılar və istorioqrafik sənədlər vardır. Nəhayət, son on-on iki il ərzində qəti müəyyən olunmuşdur ki, şumerlərdə böyük və rəngarəng ibrətli söz qrupu olmuşdur: mübahisələr, nəsihətlər, yüzlərlə aforizm, zərb-məsəl, hikmətli söz. Ezop təmsili birləşən atalar sözləri və öyüdlər toplusu.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, əfsanələrdən, əsatirlərdən, epik poemalardan – xülya məhsullarından, həmçinin allahlara himnlərdən nəsə bir məlumat almaq olmaz. Ancaq ağıllı və düzgün yanaşma qaydasında Şumerlərin gündəlik həyatı və onların praktik fəaliyyəti barədə onlardan çox maraqlı faktlar əldə etmək olar.

Ötən fəsildə verilmiş Şukallituda haqqında əfsanə buna parlaq misal ola bilər. O, şumerlərin qoruyucu ağac əkinlərindən istifadə etdikləri əlamətdar faktı əyani təsdiq edən yeganə sübutdur. Başqa bir xarakterik misalı – kiçik və qeyri-adi əfsanəvi poemanı götürək. Orada ilahə İnannanın kəbin yatağı üçün örtüyün necə hazırlanmasından danışılır. Bu əfsanə bizi addım-addım dörd min il bundan əvvəl onların istifadə etdikləri şumer toxuculuq texnikası ilə tanış edir. Poemanın çox hissəsi İnanna və onun qardaşı, günəş allahı Utu ilə mükəllimədən ibarətdir³⁴.

Sahibəciyim, kətan qolları gətirərəm sənə,

İnanna, kətan budaqları gətirərəm sənə!

-- Qardaş, kətan budaqlar gətirəndə mənə,

Kim atacaq mənimçün onları; kim atacaq?
 Bu budaqları mənə kim atacaq?
 – Bacı, kim atacaq, onu gətirəcəyəm,
 İnanna, kim atacaq, onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, atacaq, onu gətirəcəksən, onu gətirəcəksən,
 Kim əyirəcək onları mənə, kim əyirəcək?
 O budaqları kim əyirəcək mənə?
 – Bacı, kim əyirəcək, onu gətirəcəyəm.
 İnanna, kim əyirəcək, onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, kim əyirəcək, onu gətirəcəksən,
 Kim ikiləyəcək onları mənə, kim ikiləyəcək?
 Kim o sapları ikiləyəcək mənə?
 – Bacı, kim ikiləyəcək, onu gətirəcəyəm,
 İnanna, kim ikiləyəcək, onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, kim ikiləyəcək, onu gətirəcəksən.
 Kim çəkəcək onları mənə, kim çəkəcək?
 O ipləri kim çəkəcək mənə?
 – Bacı, kim çəkəcək onu gətirəcəyəm,
 İnanna, kim çəkəcək onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, kim çəkəcək, onu gətirəcəksən,
 Kim toxuyacaq onları mənə, kim toxuyacaq?
 O ipləri kim toxuyacaq mənə?
 – Bacı, kim toxuyacaq onu gətirəcəyəm,
 İnanna, kim toxuyacaq, onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, kim toxuyacaq, onu gətirəcəksən,
 Kim boyayacaq onları mənə, kim boyayacaq?
 O ipləri kim boyayacaq mənə?
 – Bacı, kim boyayacaq, onu gətirəcəyəm,
 İnanna, kim boyayacaq, onu gətirəcəyəm.
 – Qardaş, kim boyayacaq, onu gətirəcəksən,
 Kim yatacaq mənimlə, kim yatacaq?
 – Səninlə yatacaq, səninlə yatacaq
 Sənin ərin səninlə yatacaq,
 Amaşumqalanna səninlə yatacaq,
 Enlilin dostu səninlə yatacaq.

Müqəddəs ağuş övladı səninlə yatacaq.

Çar evinin ailəsi səninlə yatacaq!

Bərk içkilərin baş ilahəsi Ninkasiyə həsr olunmuş kiçik himn mövcuddur. Orada müxtəlif növ şirələrin bişirilməsi də daxil olmaqla pivənin hazırlanmasına aid bir neçə proses ətraflı təsvir olunur. Şumerlərin bir çox poetik mətnlərində qədim İkiçay texnikasının öyrənilməsi üçün böyük maraq kəsb edən çoxlu sözlər, ifadələr və parçalar tapmaq olar.

Lakin şumerlərdə istehsalın və texnikanın müxtəlif tərəflərini daha geniş açan, həmçinin şumerlərin ona münasibətini göstərən ədəbi janr – nəsihətlər janrıdır. “Əkinçi təqvimi” (bax. f. 11) buna ən yaxşı misaldır. Qədim Şumerdə əkinçiliyin əsaslarına işıq saldığına görə onun məzmunu çox qiymətlidir. Şumer pedaqoqları və müəllifləri arasında çox populyar olan, belə demək mümkünsə, disputlar da az maraqlı deyil. Bu ədəbi mübahisələrin qəhrəmanlarının irəli sürdükləri dəlillər texnika haqqında başqa mənbələrdən əldə olunması mümkün olmayan müxtəlif məlumatlar verir. Bu disputlardan bir neçəsi 20-ci fəsildə analiz edilmişdir. (“Disputlar. Birinci ədəbi mübahisələr”). Mən burada Toxa ilə Kotan arasında mübahisənin məzmununu verirəm. Biz orada şumerlərin iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə texnikada, o cümlədən suvarma, drenaj işləri, kənd təsərrüfatı, tikinti, körpü təmiri kimi vacib sahələrdə işçilərin rolunu necə yüksək qiymətləndirdiklərinin şahidi oluruq. Biz bu sənəddən həmçinin bütün gün gərgin işdən sonra dincəlmək üçün tarlada çalışan işçilərdən ötəri xüsusi “qüllələr” tikildiyini görürük.

“Toxa ilə Kotan arasında mübahisə” adi mifoloji girişlə deyil, Toxanın təsviri ilə başlayır:

Ay Toxa, Toxa, Toxa, kimin düyünü bağlanmışdır,³⁵
 Çinardan³⁶ Toxa, kimin dişı göyrüsdən.
 Tamaruskadan Toxa, kimin dişləri “dəniz ağacından”,
 İkidişli Toxa, dörddeşli Toxa,
 Toxa, kasıbın balası, onun kətan paltarı,
 Toxa meydan oxuyur Kotana.
 Toxa mübahisə qızıdır Kotanla.

Toxa belə deyir Kotana:

- Kotan, sən şırım uzadırsan, nədir sənin uzatmağın?³⁷

Kotan, sən şırım kəsirsən, nədir sənin kəsməyin?

Axan suyu gölləndirəmməzsən,

Zəmbili torpaqla sən dolduramməzsən,

Sən palçığı presləyə, kərpic formalaşdırma bilməzsən.

Sən özül qoya bilməzsən, sən ev tikə bilməzsən.

Sən uçq divarı, onun özülünü bərkidə bilməzsən.

Sən mötəbər adama taxtapüş qoya bilməzsən.

Ey, Kotan, geniş küçəni sən hamarlaya bilməzsən.

Ey, Kotan, sən şırım uzadırsan, nədir sənin uzatmağın?

Kotan, şırım kəsirsən, nədir sənin kəsməyin?

Kotan belə dedi Toxaya:

- Mən Kotan, böyük əllə yaranmışam, mən böyük sağ əllə yığılmışam!

Mən nəhəng Enlilin yerölçəniyəm!

Mən adamların həqiqi yerşumlayanıyam.

Şunumun³⁸ ayında tarlada mənim bayramımı bayram etməyə başlayırlar,

Çar öküz kəsir mənə, mənim üçün çoxlu qoyun kəsir.

Çar mənim əlimi tutur.

Mənim öküzlərimi boyunduruğa qoşur.

Bütün əyanlar ətrafıma toplaşır.

Bütün ölkə şənlənir.

Xalq mənim şadlığıma yığışır.

Mənim şırıma girməyim həqiqətən böyük bayramdır.

Mənim becərdiyim sümbüllər qarşımda tarlada,

Şumuqanın³⁹ bütün həşəratları baş əyir.

Mənim şəhərim səhrada, onun bolluğu –

Yaşıl dağ, böyük hörmətlə dolu.

Mən Enlilin taxıl ambarlarını doldururan –

Emer, buğdanı topalara yığıram...

Sənsə, Toxa, palçığa eşələnirsən.

Kimin başı tarlada palçıq batmışdır.

Toxa və kərpic forması – siz daim palçıqda yaşayırırsınız!

Qaz quyuları, qaz kanalları!

Sən çarın əllərinə yaraşmırsan!

Qüllələri sənin başında-budur sənin ləyaqət nişanını!

Sən hələ məni təhqir edirsən!

Sən özünü mənə tay tutursan!

Axır ki, get tarlaya, kifayətdir!..

Ancaq Enlilin torpağında mən səndən üstünəm!

Enlilin evində mən səndən qabaqda dayanıram!

Mən xəndək qazıram, mən kanal tikirəm,

Və su tarlaları doldurur.

Qamışıqlara axır.

Mənim zəbillərim orda çalışır.

Mən kanalları kəsirəm, axını dəyişirəm,

Böyük Çay⁴⁰ üçün suyu artırırım.

Quruduram, yığıdırıram bataqlığı,

Mən, Toxa, hasarlar ucaldıram

Nə cənub, nə şimal küləkləri onları qırmasın deyə.

Quştutan quşların yumurtalarını yığır,

Balıqçı balıq tutur.

İnsanlar quşlar üçün yer düzəldirlər.

Mənim bolluğum bütün ölkəni doldurur.

Mən tarladan suyu boşaldanda,

Torpağı qurudanda,

Ey Kotan, səndən qabaq çıxıram tarlaya.

Mən tarlanı sənin üçün hazırlayıram.

Kanalların yanlarını mən hamarlayıram.

Tarladan mən çıxarıram kəltənləri, kökləri,

Sən ki – öküzlərin altı, insanlar dörd, sən özün onbirincisən.

Mənim iş günlərim-on iki aydır.

Tarlada sən dayanırsan-dörd ay.

Səkkiz ay sən itirsən.

Sənin işin boş dayandığından iki dəfə azdır...

Mənsə daim çar qulluqçularının yanında yam.

Mən hökmdarlara ev tikirəm.

Mən bünövrə qoyuram, mən evlər tikirəm.

Uçmuş divarları, onun hımını bərkidirəm
Mən layiqli adama taxtanüş qoyuram
Mən geniş küçələri hamarlayıram, mən Toxayam!
Mən şəhərlərə hasar çəkirəm, mən onların divarlarını tikirəm.
Mən böyük allahlara gözəl məbədlər tikirəm.
Mən qırmızı palçığı yaşıla qatıram, mən onları sadə palçıqla qarışdırıram.

Mən saraylarla şəhərlər ucaldıram...
Mən çarlar üçün bağ salıram
Mən bağlar hasara alınanda, torpağı yumşaldıram.
İnsanlar yenidən götürür məni, Toxanı,
Mən onlara su quyusu qazıram, tirləri bərkidirəm.
Su çarxları tikirəm, mən çuxurları, kanalları düzəldirəm.
Mən xəndəkləri, kanalları su ilə doldururam.
Budur, alma ağacları çiçəklədi-meyvə gətirdi
Və meyvələri yaraşan kimi allah məbədlərinə apardılar.
Sonra mən meyvəni bağbana və onun uşaqlarına verirəm.
Ey Kotan, mən çay kənarlarını hamarlayıram, mən cığırları təzələyirəm.

Mən çay kənarında çardağ tikirəm
Kim ki bütün güm tarlada işləyir,
İşçi gecə tarladan getmir.
Həmin çardağa çıxma bilərlər,
Abad şəhərdəki kimi istirahət edə bilərlər.

Mətnin qırx sətir qalmış davamı başa düşülmür. Ancaq mətnin sonunda Enlilin Toxaya xeyir-dua verdiyini görürük. Ən son sətirlər belə oxunur:

Toxa ilə Kotan arasında mübahisədə
Toxa Kotanı üstələdi.
Eşq olsun sənə, ilahə Nisaba?

İndi isə təmiz maddi sahədən mənəvi sahəyə-texnikadan fəlsəfəyə keçək.

E. ə. III minillikdə şumerlərdə bir sıra metafizik və teoloji fikirlərin olması barədə düşünməyə bütün əsaslar var. Doğrudur, onlar tam formalaşmamışdı, ancaq tədricən az və ya çox dərəcədə

bütün Yaxın Şərqə yayılmış, hətta qədim yəhudilərin, sonralar isə xaçpərəstlərin dinlərində nəzərə cərpacaq iz buraxmışdır.

Bu anlayışlardan bəzi əhəmiyyətliləri on dördüncü fəsildə işıqlandırılır. Burada həmçinin bu anlayışlardan irəli gələn bir sıra son dərəcə dağınıq formalaşmış və qeyri-aydın ifadə olunmuş praktiki və məntiqi nəticələrə də baxılır. Elə bu fəsildə şumerlərin fəlsəfi düşüncələrinin və nəticələrinin həqiqətdən nə dərəcədə ayrı düşdüyü bildirilir, əfsanə və rəvayətlərlə bağlılığı haqqında məsələ qaldırılır. Sonuncularda fantaziya və uydurmalar məntiq və ağıl üzərində üstünlük təşkil edir.

14. TƏBİƏT FƏLSƏFƏSİ.

İLK KOSMOQONİYA VƏ KOSMOLOGİYA.

Şumerlər sözün ümumi qəbul olunmuş mənasında fəlsəfə yarada bilməmişlər. Onların ağına belə gəlməzdi ki, əşyaların həqiqi təbiəti, yaxud əşyalar haqqında onların düşüncələri şübhə altına alın bilər. Buna görə də onlarda qişeləsiyə (dərk etmə nəzəriyyəsi) fəlsəfə sahəsi yox idi.

Buna baxmayaraq şumerlər kainatın təbiəti, hər şeydən əvvəl, onun əmələ gəlməsi və quruluşu, dünya qanunları haqqında fikirləşir və təsəvvürlər qururdular. Deməyə əsas var ki, e.ə. III minillikdə Şumerdə belə suallara cavab tapmağa cəhd edən mütəfəkkirlər və pedaqoqlar var idi və bundan ötrə özlərinin kosmologiyalarını, teologiyalarını işləyib hazırlamışdılar. Onların yaratdıqları baxışlar sistemi o qədər inandırıcı idi ki, Yaxın Şərqi əksər ölkələri onu sözsüz qəbul etmişdilər.

Ancaq Şumer ədəbiyyatında onların kosmologiya və teologiyalarının sistemli fəlsəfi ifadəsini axtarmaq ağılsızlıq olardı. Şumer mütəfəkkirləri hələ dərk etmənin bizim təbii saydığımız dəyişmə silahına yiyələnməmişdilər. Elmin onsuz müasir səviyyəyə qalxa bilməyəcəyi təyinetmə və ümumiləşdirmə elmi üsulunu bilmirdilər. Heç olmasa səbəb və nəticənin qarşılıqlı asılılığı kimi həqiqəti götürək. Şumer mütəfəkkirləri gündəlik həyatın onlara belə qarşılıqlı asılılığa aid minlərlə misallar verdiyinə baxmayaraq, onlardan ümumi və hər şeyi qavramaq qanununu ayıra bilmirdilər: “Hər nəticənin öz səbəbi var”. Təəccüblü deyil ki, bu gün şumer fəlsəfəsi teologiyası və kosmologiyası haqqında bütün məlumatları zərrə-zərrə ayrı-ayrı ədəbi əsərlərdən, o cümlədən əsərlərdən, əfsanələrdən, epik rəvayətlərdən və himnlərdən yığmaq lazım gəlir.

Şumerlərin əlində hansı “elmi” dəlillər vardı? Özlərinin fəlsəfi görüşlərinin və teoloji doktrinalarının əsasını təşkil edən dünya haqqında təsəvvürlərində nədən çıxış edirdilər?

Şumer filosofu yaxud pedaqoqu üçün dünyabaxışının baş elementləri yer və göy idi. Buna görə də onlar kainatı “an-ki”, yəni

“göy-yer” adlandırdılar. Şumerlərin nəzərində Yer – hamar kürə, göy – yuxarıdan və aşağıdan möhkəm səthə bərkidilmiş boşluq idi. Onların fikrincə bu möhkəm səthin hansı materialdan olduğu indiyədək məlum deyil. Şumerlər qalayı “göy materialı” adlandırdıqlarına görə, bəlkə də fikirləşmək olar ki, o, qalay hesab olunurdu. Göylə yer arasında üçüncü bir element – “il” yerləşirdi; bu söz (təxminən) “külək” (hava, əsmə, ruh) mənasını verir. Onu fərqləndirən başlıca cəhət görünür, bizim anlamda “atmosfer” sözünə uyğun gələn hərəkət və boş fəzanı tutmaq qabiliyyəti hesab olunurdu. Günəş, Ay, planetlər və ulduzlar da atmosferin yarandığı cisimlərdən yaranmışdır, bundan başqa onlar işıq vermək qabiliyyətinə malikdirlər. “Göy-yer” yuxarıdan, aşağıdan və hər iki tərəfdən sahilsiz okeanlarla əhatə olunmuşdur və hansı yollarsa onlar bunun içərisində öz dayanıqlılıqlarını saxlayırlar.

Şumer mütəfəkkirləri onlara aşkar və dəyişməz qalan bu əsas təsəvvürlərdən çıxış edərək öz kosmoqoniyalarını qururdular. Onların rəyincə, əzəli okean yaranmış. Bəzi məlumatlara görə, güman etmək olar ki, şumerlər bu okeanı “birinci səbəb”, “birinci mühərrik” hesab edirdilər, lakin onlar fikirləşmirdilər ki, zaman və məkan daxilində okeandan əvvəl nə olmuşdur. Bu əzəli okeanda nə olubsa hərəkətdə bir-birindən və cazibəli “atmosferdən” aral göy qübbəsi və yastı yer əmələ gəlmişdir. Sonra atmosferdən işıq saçan cisimlər: günəş, ay, planetlər və ulduzlar yaranmışdır. Göy yerdən ayrıldıqdan və işıqlı astral cisimlər yarandıqdan sonra isə bitkilər, heyvanlar və nəhayət insan meydana gəlmişdir.

Bəs kainatı kim yaratmış və günbəgün, ilbəil, saysız-hesabsız əsrlər boyu fırlanmağa onu kim məcbur edir? Daha qədim yazılı mənbələrdən bizə məlumdur ki, şumer teoloqları insana oxşayan, lakin ölməz və insandan daha böyük qüvvəyə malik dünyanı dəyişməz qanunları gizli idarə edən canlı cisimlərin bütöv bir panteonu var. Bu antropomorf, amma qeyri-təbii vücudların hər biri dünyanın ayrı-ayrı hissələrini idarə edir və müəyyən olunmuş ciddi qaydalarla hərəkət edirlər. Kiməsə yerə, başqasına göyə, kimlərə isə göy cisimlərinə (günəşə, aya, ayrı-ayrı planetlərə və s.) nəzarət etmək tapşırılmışdır. Şumer panteonunda, atmosferdə burulğanları, tufanları

və küləkləri, yerdə çayları, dağları, səhraları idarə edən allahlar var idi. Hər şəhərin, ölkənin, bəndin, kanalın, tarlanın, təsərrüfatın, hətta toxa, kotan, kərpic üçün forma kimi əmək alətlərinin xüsusi allahları olurdu.

Şumer teoloqları ancaq məntiqi nəticələr yolu ilə onlar üçün belə bir dəyişilməz yəqinliyə gələ bilirdilər, təbii ki, onlardan heç biri heç vaxt insanabənzər çoxsaylı allahlardan heç birini görməmişdi. Onlar insan cəmiyyətinin strukturu necə bilirdilərsə elə də çıxış edirdilər, yəni məlum olmayan haqqında yaxşı məlum olan kimi qələmə verirdilər. Onlar görürdülər ki, ölkələr və şəhərlər, saraylar və məbədlər, tarlalar və otluqlar – qıtası, ictimai həyatda və istehsal sahəsində hər şey idarə olunur, saxlanılır, nəzarət edilir və canlı insan məxluqu tərəfindən başçılıq edilir. Əgər belə olmasa ölkələr və şəhərlər boşalar, saraylar və məbədlər xarabalığa çevrilər, əkinlər isə quruyar. Buna görə də onlar fikirləşirdilər ki, özünün bütün tərkib elementləri ilə kainatda insan simasında olan məxluq tərəfindən idarə olunmalı, saxlanılmalı, nəzarət edilməli və başçılıq edilməlidir. Ancaq nə qədər ki, kainat insan məskənlərinin hamısından ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür, nə qədər ki, onun quruluşu ölçüyəgəlməz dərəcədə mürəkkəbdir, deməli, bu canlı məxluqlar sadə insanlardan qat-qat güclü olmalıdırlar. Hər şeydən əvvəl, onlar ölməz olmalıdırlar. Yoxsa əgər onlar ölərsə kainatda xaos yaranar və dünya məhv olar. Başa düşülən səbəblərdən bu perspektiv şumer mütəfəkkirlərini qane etmirdi. Şumerlər bu antropomorf, lakin həm də qeyri-təbii və ölməz məxluqları “dinqir” – biz onu “allah”, “allahlıq” kimi tərcümə edirik – adlandırırıdılar.

Bu allahlıq panteonunun quruluşu necə idi? Hər şeydən əvvəl, şumerlər üçün belə təsəvvür tamamilə təbiidir – allahlar öz panteonunda hər birinin əhəmiyyətinə görə uyğun yer tuturdu. Əlbəttə, toxa, yaxud kərpic tökmək üçün forma allahı günəş allahı ilə müqayisə edilə bilməzdi. Bənd və kanal allahı bütü torpağı idarə edən allahla eyni dərəcədə ola bilməzdi. Tamamilə təbiidir ki, analoji qaydada şumerlər öz dövlətlərinin siyasi təşkilatı ilə panteonun başında başqa allahların onu özlərinin hökmdarı, yaxud çarı kimi qəbul etdikləri baş allahı qoyurdular.

Beləliklə, Şumer panteonu bir növ ali hakimin sədrliyi altında məclisi xatırladırdı. Onun arxasınca dərəcəsinə görə “taleyə hökm verən” yeddi allah və əlli “böyük allahlar” gəlirdi. Ancaq şumer teoloqlarının təyinatına görə maraqlı fakt budur ki, onlar yaradıcı allahlarla qeyri-yaradıcı allahları fərqləndirirdilər. Bu, onların kainat haqqında baxışlarından irəli gəlirdi. Onun baş elementləri səma, yer, dəniz və atmosfer olduğundan bütün digər hadisələr ancaq bu dörd elementin çərçivəsi daxilində ola bilərdi. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq çətin deyil ki, səma, yer, dəniz və havanı idarə edənlər yaradıcı allahlar idilər, çünki qabaqcadan hazırlanmış plan üzrə hər kəs öz sahəsində yaxşı nə varsa onlar yaratmışdılar.

Bu allahların yaradıcılıq üsullarına gəlincə, şumer filosofların doktrina – allah sözünün yaradıcı qüvvəsi doktrinasını irəli sürdülər. Sonralar bu doktrina bütün Yaxın Şərqdə qəbul edildi. Onların təliminə görə, yaradıcı allaha nə isə fikirləşmək, sonra söz demək və adını çəkmək kifayət idi. Bəlkə də allah sözünün yaradıcı qüvvəsi haqqında təsəvvür insan cəmiyyəti üzərində müşahidələr nəticəsində meydana çıxmışdır. Əgər insan hökmdar əmrinin – onun ağızından çıxan sözün gücü ilə bütün istədiklərini əldə edərsə – nə üçün çox güclü ölməz allahlar öz allah sözlərinin gücü ilə bundan daha çox əldə edə bilməzlər? Həmçinin mümkündür ki, sözün və fikrin eyni əhəmiyyət daşıdığı kosmologiya probleminin “yüngül” həlli sadəcə həyatlarının ağır zamanında, demək olar, bütün insanlara xas olan həqiqətdən qaçmaq, arzu olunanı var olanla dəüişmək cəhdini əks etdirir.⁴²

Şumer ilahiyatçıları eyni zamanda təbiət və ictimai hadisələr baş verdikdən sonra onların qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdıran və onların özlərini təmin edən konsepsiya yaratmışdılar. Onların fikrincə, bu hadisələr öz aralarında heç bir qarşıdurmaya girməyərək harmonik və fasiləsiz qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu təsəvvürlərə indiyədək mənası açılmayan şumer sözü “me” uyğun gəlir.⁴³ Belə təsəvvür etmək olar ki, həmin söz təbiət, yaxud cəmiyyət hadisələrinin hər biri üçün onları yaratmış allahlar tərəfindən yazılmış qayda və qanunlar kompleksini ifadə edirdi, çünki bu hadisələr qabaqcadan hazırlanmış plana tabe olurdu. Bu o qədər də

dərin olmasa da, dünyanın yaranması barədə həlli mümkün olmayan suala elə də cəfəng olmayan daha bir cavab idi. Belə cavab kosmologiyanın çox çətin problemini azmənalı sözlərin qabığı ilə örtürdü.

Şumerlərdə fəlsəfi, kosmoloji, yaxud ilahiyyat məzmunlu traktatların analoqu ola biləcək ədəbi janr olmamışdır. Ona görə müasir tədqiqatçı onların dünyabaxışına aid faktları bizə tam, yaxud hissə-hissə gəlib çatmış çoxsaylı əfsanələrdən “qazıb çıxarmağa” məcburdur. Çox çətin vəzifədir, çünki əfsanələri yarananları və onu köçürənləri filosoflarla və ilahiyyatçılarla eyniləşdirmək olmaz. Psixologiya və ehtiras nöqtəyi-nəzərindən şair və mütəfəkkir birbaşa əks fərdlərdir. Həm də bu iki keyfiyyət bir adamda birləşə bilər.

Əfsanələri mirzələr və şairlər yazırdılar. Onların əsas vəzifəsi allahları və onların əməllərini mədh etmək idi. Filosoflardan fərqli olaraq onlar hər hansı kosmoloji, yaxud teoloji həqiqətin açılmasında maraqlı deyildilər. Onlar necə yaranmasının və möhkəmlənməsinin fərqinə varmadan o dövrdə mövcud olan inamı qəbul edirdilər. Əfsanə yaradıcısının məqsədi ümumi qəbul olunmuş teoloji təsəvvürlərdən birini canlı, parlaq və inandırıcı formada izah edən poema yaratmaq idi. Məntiqi dəlil və sübutlar onun işi deyildi. O, ağıla yox, hisslərə müraciət edirdi. Ona görə də yazarın əsas silahı məntiq, əsaslandırma deyil, təsəvvür və uydurma idi. Şairlər əfsanələri yaradarkən tərəddüd etmədən öz qəhrəmanları üçün inananların məntiqi və nəzəri düşüncələrlə heç bir əlaqəsi olmayan davranışlarını əsas götürürdülər. Onlar öz hekayətlərinə rəsonal kosmoloji tədqiqatlardan və təsəvvürlərdən çox uzaq folklor nağıl mövzularını da tərəddüdsüz daxil edirdilər.

Şumer filosofunun nağılçıdan seçilməsinin qeyri-mümkünlüyü bir çox Qədim Şər tədqiqatçıları, xüsusən də geniş publika xatirinə həqiqətin müəyyən edilməsindən çox dini doqmalardan qaçmasına qalanları çaş-baş salmışdır. Belə tədqiqatçılar bir ifratçılıqdan digərinə sıçrayaraq qədim mütəfəkkirləri ya heç qiymətləndirmir, ya da həddindən çox qiymətləndirirlər. Onlar belə fikirləşirlər, bir tərəfdən qədim mütəfəkkirlər özlərinin əqli inkişaf səviyyəsi ilə dünyanın yaranması haqqında məntiqi fikirləşə və bu suala cavab

tapa bilməzdilər. Lakin digər tərəfdən qədim mütəfəkkirlər əfsanə yaradıcılığı intellekti və dərin təbiət intuisiyasının hələ “korlamadığı” məntiqə malik olduqlarından kainat sirlərinə analitik ağılı və hər şeyə ancaq mühakiməli yanaşma qabiliyyəti olan müasir adamlardan daha dərinə nüfuz edə bilərdilər. Belə mühakimənin hər ikisi öz əsaslarına görə yanlıştır.

Daha yetkin və düşüncəli şumer mütəfəkkirləri bütün problemlər, o cümlədən kainatın yaranması və quruluşu haqqında məntiqi və ardıcıl mühakimə etmək üçün kifayət qədər intellektə malik idilər. Onlar üçün ən çətin elmi dəlillərin yoxluğu idi. Bundan başqa onlarda təyinetmə və ümumiləşdirmə metodu kimi əvəzolunmaz intellektual silah çatışmırdı. Nəhayət, şumerlər bizə aydın olan evolyusiya məfhumu onlara yad olduğundan artım və inkişaf faktorunu praktik olaraq nəzərə almırdılar.

Şübhə etmək lazım gəlmir ki, yeni material toplandıqca, dərk etmənin indiyədək məlum olmayan yeni üsulları meydana çıxdıqca, yeni perspektivlər və üfüqlər açıldıqca biz də nə vaxtsa bizim günlərin filosoflarının və alimlərinin məhdud və uzaqgörən olmadıqları qərarına gələcəyik. Lakin burada mühüm bir fərq var: müasir mütəfəkkir adətən öz nəticələrinin nisbi xarakterdə olduğunu özü qəbul edir və bütün qəti təsdiqəlmələrə skeptik mövqedən yanaşır. Qədim şumer mütəfəkkirləri barədə bunu demək olmaz. Onlar əmin idilər ki, əşyaya baxışları tamamilə düzdür və kainatın yaranmasını və quruluşunu dəqiq bilirlər.

Biz şumerlərin təsəvvüründə dünyanın əmələ gəlməsi haqqında nə bilirik? Bu məsələdə bizim əsas mənbəmiz mənim “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” adlandırdığım poemanın giriş hissəsidir. Poemanın məzmunu haqqında 26-cı fəsildə söhbət gedəcək. İndiki halda bizi bütün poema deyil, ancaq onun girişi maraqlandırır, çünki şumer şairləri əfsanələrinin əvvəlində kosmoloji xarakterli məlumatlar verirlər. Onların çox vaxt sonrakı məzmunla heç bir əlaqəsi olmur.

“Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” poemasının girişində aşağıdakı beş sətir var.

...Haçan göylər yedən ayrıldı, bax nə vaxt,

Haçan yer səmadan aralandı, bax nə vaxt,
Haçan adamların adı müəyyən oldu, bax nə vaxt,
Haçan An səmanı özüyə apardı, bax nə vaxt
Enlilsə özünə Yeri götürdü, bax nə vaxt...

Mən bu sətirləri tərcümə edərkən onları analiz edərək nəticəyə gəldim ki, onlarda aşağıdakı kosmoqonik təsəvvürlər var:

- 1) Nə vaxtsa göy və yer vahid olmuşlar;
- 2) Bəzi allahlar göyün yerdən ayrılmasından əvvəl olmuşlar;
- 3) Gök yerdən ayrıldıqdan sonra səma allahı An göyü qaldırdı, hava allahı Enlil yeri aşağı saldı (orijinalda – An göyü “apardı”, Enlil yeri “apardı”)

Bu parça aşağıdakı əsas məsələlərdən heç nə danışmır və onlara hətta dolayısı ilə də toxunmur:

1. Əgər şumerlər özlərində yerin və göyün əbədi olmadığını, nə vaxtsa yarandığını təsəvvür edirdilərsə, bəs onları kim yaratmışdır?
2. Onların təsəvvüründə yerin və göyün forması necə olmuşdur?
3. Göydən yeri kim ayırmışdır?

Mən əlimdə olan şumer mətnlərində axtarılar edərək bu üç suala aşağıdakı cavabları tapdım:

1. Şumer allahlarının siyahısı verilmiş lövhəcikdə ilahə Nammunun adı əzəli okean mənası verən piktoqrafik işarə ilə əks olunmuşdur və o, “göyü və yeri doğan ana” adlandırılmışdır. Beləliklə, şumerlərin nəzərində göyü və yeri əzəli okean yaratmışdır.

2. Səmada doğulmuş, sonradan insan nəslinə çiçəklənmə gətirən heyvan və taxıl allahları haqqına “Heyvan və taxıl” əfsanəsi (bax f. 15) aşağıdakı sətirlərlə başlayır:

Yer və Səma dağında

Nə vaxt ki An Anunnakları yaratdı...

3. Toxanın, bu vacib əmək alətinin hazırlanmasını və əvəzlənməsini təsvir edən poema aşağıdakı kimi başlayır:

Hökmdar xeyri olanı yaratmaq üçün,

Hökmdarın qərarı dəyişilməzdir,

Torpaqla “tarla” taxılı gətirən Enlil

Göyü yerdən ayırmağı qərara aldı,

Qərara aldı ki, yeri səmadan aralasin.

“Heyvan və taxıl” əfsanəsinin birinci sətirinə əsasən təsəvvür etmək olar ki, yer və göy vahid halda olduğu vaxt onlar dağ olmuş, ətəyi, zirvəsi isə göy olmuşdür. Göyü yerdən kim ayırmışdır sualına toxma haqqında poema belə cavab verir: bunu hava allahı Enlil etmişdir.

Şumer mətnlərində mənim axtarılarımla belə nəticəyə gətirdikdən sonra şumerlərin kosmoqonik təsəvvürlərini, yəni onların dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlərini ümumiləşdirmək imkanı yarandı.

Şumerlər kainatın yaranmasını aşağıdakı qaydada izah edirlər:

“Əvvəlcə əzəli okean olmuşdur. Onun meydana gəlməsi, yaxud yaranması barədə heç nə deyilmir. Şumerlərin təsəvvürünə görə o, əbədi mövcud olmuşdur.

2. Əzəli okean yerdən və səmadan ibarət olan dağı yaratmışdır.
3. İnsan simasında allah kimi yaradılmış allah An (səma) və ilahə Ki (yer) hava allahı Enlilə yaratmışlar.

4. Hava allahı Enlil səmanı yerdən ayırmışdır. Onun atası An göyü daldıran (aparan) zaman Enlil özü yeri, öz anasını endirmişdir (aparmışdır). Enlilin öz anası – yerlə izdivacı yerin quruluşunun – insanın, heyvanın, bitkinin yaranmasının və mədəniyyətin təşəkkülünün başlanğıcını qoymuşdur.

Səma cisimləri – ayın, günəşin, planetlərin və ulduzların mənşəyinə gəlincə - burada birbaşa, demək olar, heç bir məlumat yoxdur. Lakin hətta ən qədim Şumer mənbələrində iki adla – Sin və Nanna adları ilə məşhur olan ay allahını hava allahı Enlilin oğlu adlandırırdılar. Bu faktdan nəticə çıxarmaq olar ki, onlar ayı hansı vasitə iləsə atmosferdən yaranmış parlaq havaya bənzər cisim hesab edirdilər. Öz növbəsində günəş allahı Utu və Venera planetinin allahı İnanna bütün Şumer mətnlərində ay allahının uşaqları adlandırılırlar. Yəqin şumerlər hesab edirdilər ki, bu iki göy cismi atmosferdən çıxdıqdan sonra ay tərəfindən yaradılmışdır. Bu, qalan digər planetlərə və ulduzlara da aiddir. Mətnlərdə obrazlı şəkildə deyilir ki, “böyüklər vəhşi öküzlər kimi (ayın) yanında hərəkət edir”, “balacalar isə dən kimi (ayın) yanına səpələnmişlər”.

Ay allahı Sinin yaranması haqqında füsunkar, dərin insani rəvayət saxlanılmışdır. Görünür, bu əfsanə daha bəxtəvər allahları məskunlaşdığı Səma Şərqi (ışıqlı) əvəzinə yeraltı (qaranlıq) dünyada yaşamağa məhkum edilmiş bu allahın və digər daha üç allahın yaranmasını izah etmək üçün yaradılmışdır. Mənim bu əfsanəni bərpa və tərcümə etmək üçün birinci cəhdim 1944-cü ildə çapdan çıxan “Şumer mifologiyası” kitabımda verilmişdir. Ancaq əsatinin fabulasının mənim açılışında məndəki buraxılışlar, həmçinin bir sıra düzgün olmayan nəticələr səbəbindən ciddi səhvlərə yol verilmişdir.

1946-cı ildə T.Yakobsen dərc etdiyi (Journal of Near Eastern Studies, vol. V) ciddi, inamlı məqaləsində mətni düzəltdi və onu izah etmişdir. Bundan başqa, 1952-ci ildə Şərq institutunun və Pensilvani Universiteti Muzeyinin birgə ekspedisiyası Nippurda qazıntı işləri apararkən bu əfsanə ilə yaxşı qalmış lövhəcik tapmışlar. Həmin lövhəcik onun birinci hissəsində bir sıra buraxılışları bərpa etməyə və bütünlükdə poemanın mənasını xeyli aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Yakobsenin qeydlərini və Nippurda tapılmış lövhəcikdən əlavələri nəzərə almaqla bu əfsanəni belə şərh etmək olar.⁴⁴

hələ insan yaranmamışdan Nippur şəhərində ancaq allahlar yaşayırdılar: “onun oğlu” allah Enlil, “onun qızı” ilahə Ninlil, “onun qarı” Ninlinin anası Nunbarşəgunu olmuşdur. Bir gün Ninlillə Enlili evləndirmək üçün Nunbarşəqunu ürəklə və ağılla əylərək öz qızına belə dedi:

- Qadın Axınının” suları işıqlı, onun səthləri təmizdir, ancaq sən onlarda çimmə.

Və “Knyaz Axınının” sahilinə Ninlil, sən getmə.

Aydın gözlü, itigözlü Hakim – onun gözləri səni görəcək.

Nəhəng Sıldırım, Enlil ata – onun gözləri səni görəcək.

Keşiş, tale həll edən, itigözlü – onun gözləri səni görəcək.

O, kök qaldıracaq, o səni qucaqlayacaq,

Ürəyinin sevincini, kef toxumunu bətninə buraxacaq, sonra gedəcək.

Ancaq Ninlil anasının məsləhətlərinə qulaq asmadı.⁴⁵

“Qadın Axınının” suları aydın, onun səthləri təmizdir və o, onlarda çimir.

Ninlil, “Knyaz Axınının” sahilinə gedir o.

Aydın gözlü, iti gözlü Hakim – onun gözləri gördü onu.

Nəhəng Sıldırım, Enlil ata, itigözlü – onun gözləri gördü onu.

Keşiş, tale həll edən, itigözlü – onun gözləri gördü onu.

Hakim – səninlə yaxın olacağam – ona deyir, o isə istəmir.

Enlil – səninlə yaxın olacağam – ona deyir, o isə istəmir.

- Mənim qasığım balacadır, yaxın olmağı bilmir,

Mənim dodaqlarım gənkdir, öpməyi bacarmırlar...

Enlil öz viziri Nuskuya müraciət edərək gözəl Ninlilə sahib çıxmaq istədiyini deyir. Nisku öz barkasını ona verir. Enlil Ninlillə birlikdə çayla üzür və üzən zaman Enlil qızı zorlayır. Ay allahı Sin belə yaranır. Lakin bu əxlaqsız hərəkət allahları qəzəbləndirir və Enlil onların ağası olduğuna baxmayaraq allahlar onu tutub şəhərdən yeraltı səltənətə qovurlar.

Sonrakı parça çox maraqlıdır, o müəyyən dərəcədə Şumer Panteonunun quruluşunu izah edir:

Enlil Kiurun^A həyatından keçir

Enlil Kiurun həyatından keçən zaman,

Bütün əlli böyük allah,

Və yeddi allah, tale həll edənlər,

Enlil Kiurda onlar yaxalayırlar.

Budur, Enlil allahların qərarına tabe olaraq şumer cəhənnəminə yola düşdü. Ancaq onun uşağını artıq bətnində gəzdirən Ninlil Enlildən ayrılmaya istəmədi və onun ardınca yeraltı səltənətə getdi. Ən iri səma cismi, ayı idarə etmək üçün yaranan onun oğlu Sinin göylərdə işıq saçmaq əvəzinə qaranlıq yeraltı dünyada donacaq fikri Enlili çox həyəcanlandırdı. O, bundan qaçmaq üçün olduqca mürəkkəb plan hazırlayır. Nippurdan cəhənnəmə gedən yolda yolçulara üç canlı məxluq (görünür, onlar kiçik allahlardır): cəhənnəm darvazasının gözətçisi, “Cəhənnəm çayının adamı” və arabaçı – Şumer Haronu rast gəlir. Onlar ölümləri çayın bir sahilinə keçirirdilər. Enlil nə edir? O, növbə ilə bu üç cəhənnəm

qulluqçularının donuna girir – tarixdə ilk “allahlıq metamorfozasdır!” – və Ninli üç dəfə mayalayır ki, öz böyük qardaşları Sini əvəz edib onu göyə qaldırmağa imkan yarada biləcək üç yeraltı səltənət allahı doğsun.

^A Kiur – ilahə Ninlilin məbədi – Qeyd. tər.

Budur bir neçə parça (amma, qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı sətrlərin mənası hələ də aydın deyil və rəvayətin bu hissəsinin mənası gələcəkdə ola bilsin ki, başqa cür yozula bilər).

- Enlil, qadağaları pozan, şəhəri tərk et!

Nunamir, qadağaları pozan, şəhəri tərk et!

Enlil – o özü talelər həll edəndir,

Nunamir – o özü talelər həll edəndir,

Enlil gedir, Ninlil də arxasınca.

Nunamir gedir, qız təqib edir.

Enlil baş darvazaların gözətçisinə belə deyir:

- Ey mənim qapıçım, siyirtmələrin qoruyucusu.

Hiylələr qoruyucusu, siyirtmələr nəzarətçisi.

Sənin ilahən Ninlib bura gələcək

Mənim harda olduğumu səndən soruşanda

Harda gizləndiyini ona demə!

Ninlil baş darvazaların gözətçisinə belə deyir:

- Ey mənim qapıçım, siyirtmələrin qoruyucusu

Hiylələr qoruyucusu, siyirtmələr nəzarətçisi

Enlil, sənin hökmdarın, hara getdi o? – qız ona belə deyir.

Enlil, baş darvazaların gözətçisi əvəzinə ona belə deyir:

- Mənim ağam, ey gözəllər gözəli, onu deməyə icazə vermədi!

Enlil, ey gözəllər gözəli, bu barədə deməyə icazə vermədi.

- Söz deyildi, iş görüldü.

Mənim bətnim ağırdır, bu barədə susacaqsanmı sən?

Enlil, bütün ölkələrin hakimi, doldurdu qasığımı mənim.

Enlil sənin ağan, mənə sənin sahibən.

- Əgər sən mənim sahibəmsənsə, sənə toxunmağa icazə ver.

- Mənim ağamın toxumu, mənim bətnimdə parlayan toxumu.

Zuenin toxumu, mənim bətnimdə parlayan toxumu.

- Mənim ağamın toxumu – göyə, mənim toxumum – qoy yerə getsin!

Və Enlil gözətçi görkəmində yataqda onunla yatdı.

Onu öpdü o, onu sıgalladı o.

Kök qaldıraraq onu qucaqladı.

Nerqal-Meslamtenin toxumunu onun bətninə tökdü.

Sonra Enlil “Yeraltı məmləkətin çayına” doğru gedir (Şumer Stiksina). Ninlil onun arxasınca gedir və Enlilə, “yeraltı çay adamı ilə” Ninlil arasında həmin səhnə eynilə təkrara olunur. Burada Enlil “yeraltı çay adamı” görkəmində Ninazanın, yeraltı səltənətin başqa allahının toxumu ilə Ninlili mayalayır.

Sonra Enlil Şumer Haronunun, ölü daşıyanın yanına gedir. Həmin səhnə yenidən təkrar olunur. Enlil bu dəfə Ninlili arabaçı obrazında üçüncü allahın toxumu ilə mayalayır. Onun adı lövhəcikdə qalmamışdır. Şübhəsiz, qaranlıq dünyada yaşamağa məhkum edilmiş allahlardan biri haqqında söhbət gedir. Əfsanə bolluq və çiçəklənmə bəxş etmiş, sözü qanun olan böyük, qüdrətli allah Enlilin şərəfinə qısa himnlə bitir.

Bu rəvayət Şumer allahlarının antropomorf xarakterini aydın göstərir. Onların arasında hətta ən müdrik və qüdrətli olanlar da öz siması, fikir və əməlləri ilə insana oxşayırdılar. İnsanlar kimi allahlar da planlar qurur, hərəkət edir, içir, yeyir, evlənir, ailə qurur, böyük təsərrüfat idarə edirlər, insana xas olan zəiflik, xəstəlik onlarda da var. Bütünlükdə onlar həqiqətdən yalanı, ədalətdən gücü üstün tuturlar. Lakin onların niyyəti heç də həmişə sadə insana aid deyil.

Hesab edilirdi ki, allahlar “göy və yer dağında, günəş çıxan yerdə” yaşayırlar, yaxud onların iştirakı tələb olunmayana qədər kainatın onlara həvalə olunmuş hissəsində olurlar. Allahların fəzadə hansı vasitələrlə hərəkət etmələri də aydın deyil. Qalmış mənbələrə görə təsəvvür etmək olar ki, ay allahı böyük qayıqda, günəş allahı cəng arabasında, yaxud başqa gümana görə piyada, tufan allahı isə buludlar üstündə gəzirmiş. Ancaq belə praktik suallar şumer mütəfəkkirlərini o qədər də məşğul etmədi. Ona görə də allahların bütün Şumer ərazisinə səpələnmiş öz çoxsaylı məbədlərinə,

müqəddəs yerlərə necə daxil olduqlarını bilmirik. Onların yeməyi necə yedikləri barədə də heç nə danışılmır. Güman etmək olar ki, kahinlərin, allahların böyük qayğı və hörmətlə əhatə olunan heykəllərlə əlaqəsi vardı. Lakin daşdan, ağacdən, yaxud metaldan olan heykəllərin ətdən və qandan olan canlı məxluq simasını necə aldıkları məsələsi şumer mütəfəkkirlərini heç vaxt narahat etməmişdir. Həmçinin allahların ölməzlik və antropomorf xarakterləri arasında həlli mümkün olmayan təzadlar da onları maraqlandırmamışdır. Allahların ölməz hesab edilməsinə baxmayaraq onlar qida qəbul etməli idilər, xəstələnə, ölüm ayağında ola bilərdilər: onlar döyüşürdülər, yaralayırdılar, öldürürdülər və özləri də nəinki yaralana, hətta ölə bilərdilər.

Şübhəsiz, Şumer müdrikləri çoxsaylı teoloji incəliklər fikirləşir, özlərinin politeist dinlərinin natamam və daxili ziddiyyətlərdən uğursuz yaxa qurtarmağa çalışırdılar. Saxlanılmış mənbələrə görə onlar heç vaxt öz baxışlarını sistemləşdirməyə çalışmamışlar, ona görə biz heç vaxt onlar haqqında kifayət qədər tam təsəvvür yarada bilmirik. Hər halda öz dinlərinin ziddiyyətlərini aradan qaldırmağa yəqin ki, nail ola bilmədilər. Şumerlərin mənəvi intellektual səviyyəsindən indi bizim düşüncələrimiz səviyyəsində meydana çıxan sualları həll etmək heç vaxt onların ağına gəlməmişdir.

E.ə. III minillikdə Şumerdə ən çoxu adı ilə bir neçə yüz allah saymaq olar. Onların çoxu bizə təkcə məktəblərdə tərtib edilmiş siyahılardan deyil, həm də son yüzillikdə tapılmış lövhəciklərdə qalmış hədiyyələrin və qurbanların siyahısından məlumdur. Nəhayət, bir neçə allahın adına “X-çoban”, “X xeyirxah ürəklə”, “X-ə bənzər”, “X-in qulluqçusu”, “X-in sevgilisi”, “X-dən alınmış”, və s. (hər bir halda “X”- hər hansı bir allahın adıdır) kimi uydurmalarda rast gəlinir. Bu allahların çoxu, belə deyək ki, ikinci dərəcəli, yəni baş allahların arvadları, uşaqları, yaxud qulluqçularıdır. Onlara - insanlara anoloji adlar verilmişdir. Ola bilsin ki, çox adlar bizim tanıdığımız allahların ləqəbi, yaxud vəsfidir, amma bunu ayırd etmək çətindir. Bir şey şübhəsizdir: şumerlərdə allahlar çox olmuş, onlara həmişə qurbanlar kəsilmiş, daim səcdə edilmiş və ibadət olunmuşdur.

Yüzlərlə belə allahların içərisində ən baş allahlar – səma allahı An, hava allahı Enlil, su allahı Enki, böyük allah – ana Ninxursağ olmuşdur. Bu dörd allah adətən allahların siyahısının başında gəlir və əksərən bir yerdə hərəkət edirdilər. Allahların iclaslarında və məclislərində onlara xüsusi yer ayrılırdı.

Güman etməyə əsas var ki, şumerlərdə göy allahı An nə vaxtsa bütün panteonun baş allahı sayılmışdır, lakin bizə gəlib çatmış və e.ə. təxminən 2500-cü ilə aid mənbələrdə bu rolu hava allahı Enlil oynayırdı.

Anın baş müqəddəs məkanı şəhər-dövlət Urukda yerləşirdi. Uruk Şumerin siyasi tarixində uzun müddət başçı rolunu oynamışdır. Bu haqda ikinci dünya müharibəsinə qədər alman ekspedisiyasının Urukda qazıntılar zamanı tapdığı palçıq lövhəciklər danışır. Piktografik işarələrlə doldurulmuş bu lövhəciklər e.ə. 3000-ci ilə, yəni yazının təzəcə kəşf olunduğu dövrə aiddir. Doğrudur, Ana bütün Şumerdə sonrakı minilliklərdə də səcdə edirdilər, ancaq o, özünün başçı rolunu itirərək ikinci plana keçmişdi. Getdikcə onun adı tərif himnlərində və əfsanələrdə az çəkilir, onun hakimiyyəti və qüdrəti böyük dərəcədə Enlilə keçir.

Beləliklə, mərasimlər keçirilən vaxt, əfsanələrdə və ibadətlərdə adı birinci çəkilən Enlil Şumer panteonunun baş allahı oldu. Şumerlərin onu baş allah kimi tanımaqlarına məcbur edən səbəbləri biz bilmirik, ancaq əlimizdə olan ən qədim sənədlərdə o, “allahların atası”, “göyün və yerin çarı”, “bütü ölkələrin hakimi” adlandırılır. Çarlar və hökmdarlar fəxr edirdilər ki, bu və ya digər ölkənin hakimiyyətini Enliin özündən alıblar, Enlil onlara tərəqqi və düşmən üzərində qələbə göndərmiş. Məhz Enlil “çarın adını çəkirdi”, “ona hökmdar əsası təqdim edirdi” və “ona xeyirxah nəzərlə baxırdı”.

Daha sonrakı əsərlərdən və himnlərdən öyanırık ki, Enlil kainatın quruluşunu təyin edən, onun daha xeyirxah qüvvələrini yaradan səxavətli yardımcı – allah hesab edilirdi. Günə o yaratmış, insanlara onun yazdığı gəlmiş, bütün dənli bitkilərin və ağacların yerdə inkişafına o şərait yaratmışdır. Ölkənin çiçəklənməsinin və bolluğunun mənbəyi, insanın istifadə etməyə başladığı ilk kənd təsərrüfatı alətləri olan toxanın və kətanın ixtiraçısı odur. Mən

burada Enlinin xoşməramlı əməllərini ona görə qabardıram ki, onun haqqında şumer mədəniyyəti və dini haqqında söhbət gedən bütün dərsliklərdə və ensiklopediyalarda kök salmış qəddar, dağıdıcı tufanlar allahı, sözləri və əməlləri həmişə ziyan gətirən kimi yalnız təsəvvürləri düzəldim. Belə yalnız təsəvvürlər əsasən arxeoloji təsadüflərin nəticəsində yaranır. Çap olunmuş ən qədim şumer əsərləri arasında başqa mətnlərlə müqayisədə “ağılarnı” sayı həddindən çoxdur. Onlarda nəyə görə başqa allahlar tərəfindən yazılmış bədbəxtlik və dağıntı gətirmək kimi kədərli vaciblik Enlilin payına düşür.

Belə də alındı. İlk şumeroloqlar və onların bir sıra müasir davamçıları Enlili qəddar dağıdıcı – allah hesab etməyə başladılar. Ancaq bu gün şumer himnlərini və əfsanələrini, xüsusilə 1930-cu ildən sonra dərc olunanları analiz edərkən görürük ki, əslində Enlil xeyirxah, dost, insan nəslinin, o cümlədən Şumer əhlinin qorunub saxlanması və səadəti üçün atalıq qayğısı göstərən allah olmuşdur.⁴⁷

Enlilə həsr olunmuş daha əhəmiyyətli himnlərdən biri 1953-cü ildə çoxlu miqdarda ayrı-ayrı lövhəciklərin və fraqmentlərin köməyiylə bərpa olunmuşdur. Mən 1951-1952-ci illərdə İstanbul Qədim Şərq Muzeyində işləyərkən yuxarı hissəsi Filadelfiyada Pensilvani universiteti Muzeyində saxlanılan (onu hələ 1919-cu ildə mərhum assiroloq Stefane Lenqdon dərc etdirmişdir) dörd sütunlu həmin lövhəciyin aşağı hissəsini tapmaq mənə nəsib olmuşdur. Həmin 1952-ci ildə Çikaqo universiteti Şərq institutunun və Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyinin birgə ekspedisiyası Nippurda qazıntı işləri zamanı bu himnin daha bir parçasını tapmışdır. Onun mətni hələ tam deyil və tərcüməsi çox çətindir.⁴⁸

Himn əsasən yamanlığı cəzalandıran allah kimi Enlilin tərifi ilə başlayır. Sonra Enlilin Nippurdakı Ekur adı daşıyan böyük məbədinin şöhrətlənməsi gəlir. Himn Enlilə görə mümkün olmuş mədəniyyətin müxtəlif nemətlərinin poetik siyahısı ilə qurtarır.

Aşağıda 170 sətirlik həmin himnin nisbətən aydın parçaları verilir:

Enlil! Hər yanda qüdrətli çağırışı onun, müqəddəs nitqi onun!

Onun ağzından çıxan hər nə var – pozulmaz, nə təqdim edibsə o–həmişəlik verilib!

O baxışlarını qaldırsa – dağlar tərpənməz!

O işıq saçır – dağlar işıqlanır!

Ata Enlil əzəmətlə oturur müqəddəs məbədində, qüdrətli məbədində.

O – Nunamnir, tam onun idarəsində, onun knyazlığı!

Yer allahları onun qarşısında əyilirlər,

Anunnaki – allahlar onun yanına axışır!

Bahadırır! Hökmdardır! O böyükdür kainatda! O müdrükdir, qanunlarda biləndədir!

Ağılda qüdrətlidir! Öz evini müqəddəs dairə Durankini seçdi, O Knura, böyüklər yerinə knyazlıqda parlaqlıq verdi, şəfəq verdi!

Onun məskəni – Nippur–şəhər, göyün və yerin keçirəhbəri!

Şəhər! Onun siması qorxu saçır!

Onun divarları! Onlara allah da yaxınlaşa bilməz!..

O düşmən ölkələri üçün tələdir, o, onları tələ ilə, tor ilə tutur!..

Şəhərdə, Enlilin müqəddəs kəndində,

Nippurda, müqəddəslər müqəddəsi Atası, Qüdrətli Sıldırımın,

Çiçəklənən məbəd, Ekur, məbəd lacivərd, küldən ucaltdı o.

Yüksək dağ kimi təmiz yerdə ucaltdı.

O və onun knyazı Qüdrətli Sıldırım, Enlilin Atası,

Ekurda, qüdrətli müqəddəs yerdə, məbəddə oturur!

Məbədin sirlərini allahlar dəyişməz,

Mərasimlər təmizdir, sonsuz yer kimi,

Onun gizli qüvvəsi baxışlara görünməz,

Onun yataq otağı dəniz kimi sahilsizdir,

Onun simvolları- işarələri- ulduzlardır,

Onu hakim yaratmış nöqsansız əbədi sirdir!

Onun bütün sözləri – obrazlı ifadədir,

Onun ovsunu – ibadətdir.

Onun işi – nemətləri öncə deməkdir.

Onun mehrabları möhkəm və qüdrətlidir.
 Bayramda yağ və qaymaq bol axır!
 Gün batanda – bayram, gün doğanda – bayram
 Enlinin məbədi – nemətlər dağdır...
 Baş kahin məbədlə yüksəlmişdir,
 Məbədin mənbələri şəfa verməkdə güclüdür.
 Onun kahinləri libasda yetkindir,
 Onun qulluqçuları ibadətdə təmizdir.
 Qüdrətlidir onun əkinçisi, sadiqdir çobanı Şumerin.
 Xoş gündə doğulub ümidlə...
 Enlil! Hakim sən kimi görürsən,
 Seçilmişsi, kimi ölkədə ucaldacaqsan,
 Ölkəni - onun əlinə, ölkəni – onun ayaqları altına,
 Onun qarşısında əyəcəksən uzaq ölkələri!
 Enlil! Kainatın xeyirxah hakimi!
 Çoban, bütün həyatları idarə edən,
 Kimin knyazlığı şəfqətdə yüksəlir!
 Müqəddəs tiara ilə özünü əbədləşdirir o!
 O dağlarda taxta oturanda,
 O göy qurşağıtək səmanı qucaqlayır,
 Süzən buludlartək göylərdə gəzir.
 Göylərin Knyazı – ancaq o, yerin əjdahası – ancaq o!
 Anunnaklar arasında ən böyüyü – o!
 Taleyı o özü deyir,
 Və allahların heç biri onu görmür!
 Onun səfiri və məsləhətçisi Nusku
 Sözü və işi Enlil fikirləşdi,
 Onunla danışır, onunla məsləhətləşir,
 Enlilin tapşırıqlarını o yerinə yetirir
 İbadət vaxtı əllər ona uzanır!
 Enlilsiz, Qüdrətli Sıldırımsız,
 Şəhərlər tikilməmiş, qəsəblər salınmamış,
 Pəyələr tikilməmiş, küzlər yaradılmamış,
 Rəhbər ucalmamış, kahin doğulmamış,
 Seçilməmiş fal ilə məbəd qulluqçusu,

Yox dəstələrdə ordu rəisi,
 Su axınını kanallara yönəltmirlər,
 Dalğaqıran quyruqla dənizə baş vurmur,
 Dəniz bəndi yaratmır,
 Dərinlik balıqları qamış kolluqlarında kürü qoymurlar,
 Göy quşları geniş yerdə yuva qurmurlar,
 Səmada ildırım buludları ağızlarını açmır,
 Zəmidə və tarlada alabəzək arpa sümbülləmir.
 Çöllərdə - onun gözəlliyi – bitkilər və otlar çiçəkləmir,
 Bağlarda ağaclar ağır meyvələr gətirmir...
 Şumer allahları arasında üçüncü yeri “dərinlik” allahı
 (“dərinlik” şumer dilində - “abzu”) Enki tuturdu.

Enki müdriklik allahı idi. Ümumi göstərişlər verən Enlilin iradəsinə uyğun yerdə həyatı məhz o qaydaya salmışdır. Konkret detallar və onların həyata keçirilməsi isə zirək, mahir, igid və müdrik Enkinin öhdəsinə buraxılmışdı.

Məsələn, “Enki və dünyanın yaranması, yaxud yerdə həyatın və mədəniyyətin quruluşu” adlandırılan biləcək əfsanədə Enkinin mədəniyyətin inkişafında birinci dərəcəli rol oynayan təbii və mədəni proseslərlə bağlı yaradıcı fəaliyyəti haqqında bir növ hesabat verilir. Bu əfsanənin məzmunu ilk dəfə mənim “Şumer mifologiyası” kitabımda (s. 59-62)⁴⁹ qısa şəkildə verilmişdir. O, şumerlərin təbiət və onun sirləri haqqında (təbii ki, bizim nöqteyi-nəzərdən) nə qədər səthi təsəvvürlərə malik olduqlarını sübut edən parlaq misal ola bilər. Bu əfsanə hansısa bir təbəit hadisəsinin, yaxud mədəni prosesin meydana gəlməsi prosesini müəyyən etməyə cəhd deyildir. Bütün bunlar sadəcə Enkinin yaradıcı dühasına yazılır: “Bunu Enki etmişdir”. Ümumiyyətlə, yaradıcı üsullardan söhbət gedəndə allah sözünün və iradəsinin ayağına yazılır.

“Enki və dünyanın yaranması” əfsanəsi təxminən 450 sətirdən ibarətdir. Poema Enkinin şərəfinə himnlə başlayır (görünür, Enkini allahların və insanların xoşbəxtliyi naminə çalışan allah kimi tərifləyən poema müəllifinin adından). Sonra Enki özü aşağıdakı sətirlərdə özünü şöhrətləndirir:

- Mənim atam kainatın hakimidir,

Kainatda vermiş mənə şəfəqi.
Ulu babam, bütün ölkələrin hakimi,
Bütün sutiləri yığışdırıb əlimin içinə qoydu!
Ekurdan, Enlilin məbəbindən,
Mənim Abzuma, Ereduqda, bütün sənətləri, bütün incəlikləri
gətirdi mənim.

Mən – mömin ailəyəm, böyük öküzü qovan, mən – ilk yaranan
Anın

Kiçikdə açan çiçəyəm, - mən böyük Şumerin hökmdarıyam –
mən!

Hökmdarların nəzarətçisi – mən, bütün yad ellərin atasıyam –
mən!

Bütün allahların böyük qardaşı – mən bolluq yardan - mən!

Kainat kitabını yazan – mən.

Bütün ölkələrin ağıllı Aqili – mən,

Çar Anla ədalətli məhkəməni səma saraylarında aparın – mən!

Enlilə birlikdə dağların zirvəsində, onun baxdığı yerdə
müqəddəratı həll edən

- mən!

Tələləri həll etməyi, günəş qalxan yerdə o mənim əlimin içinə
qoydu.

Mənim haqqımda nazla dedi Nintu,

Kimə ki Ninxursağ gözəl ad verib,

Mən – bütün Anunnakların yol göstərəni,

İlk yaranmış işıqlı Anın oğlu!

Sonra qısa ibadət gəlir. Anunnakların böyük allahlarına
mübarəkbadlıqdan sonra Enki “böyük sevinc yaşayaraq” özünü
yenidən tərifləyir. Bu həmin aşağıdakı sətirlərlə başlayır:

Mən – ağa, sözlərim müqəddəs, hamıdan yüksəkdəyəm, mən
hakiməm!

Mənim Sözümlə küz tikilib, taxıl əkilib,

Mənim sözüm səmaya yaxınlaşmış – göydən bol yağış yağır!

Mənim Sözümlə yerə yaxınlaşmış – daşqın balıq axını apardı.

Bu özünü tərif belə qurtarır:

Yad ölkələr Maqan və Dilmun –

Bu mənəm Enki – mənə baxır!

Böyük qayıqları Dilmunun, lövbər salaraq,

Böyük qayıqları Maqanın, göyədək yüklənərək.

Böyük qayıqları Maqilumun və Meluxxinin

Gətirirlər gümüşü və qızılı,

Enlilə, bütün ölkələrin hakiminə, qoy Nippura çatdırsınlar!

Sonra Anunnakların böyük allahlarından qısa himn gəlir. Enki
öz allahlıq borcunu yerinə yetirmək üçün “öz yerinə getməyə”
hazırlaşır. Erudunun və Şumerin “hökmdarları”, “rəhbərləri” və
müqəddəs adamları haqqında söhbət gedən ciddi zədələnmiş, aydın
olmayan parçadan sonra Enki Şumerin müqəddəratını təyin edir:

Ey Şumer, Böyük Dağ, kainat ölkəsi!

Dözülməz şəfəqdə gün çıxandan gün doğanadək

bütün xalqlara Suti verən!

Sənin Sutin qüdrətlidir, əlçatmazdır,

Sənin dərinliklərin əlçatmazdır,

Sənin allahlarının doğulduğu yer səma kimi əlçatmazdır!

Anadan çar doğulmuş – sarğı alır,

Anadan hökmdar doğulmuş – tac alır.

Sənin baş kahinin, qüdrətli hakim,

Anla birlikdə oturur səmada, səma saraylarında.

Sənin şahın – Enlil, Qüdrətli Sıldırım.

Anunnaklar, böyük allahlar,

Sənin ürəyində Kiur qoymuşlar.

Sənin “giquşunda”⁵⁰ ağaclar əkilmiş, yemək yeyirlər

Ey Şumer evi! Qoy sənin küzlərin tikilsin, inəklərin çoxalsın!

Sənin qoyun damların qoy tikilsin, qoyunların saysız olsun!

Sənin müqəddəs evlərin göylərə baş alsın!

Qoy Anunnakilər onların içində talelər həll etsinlər!

Bundan sonra Enki, görünür, poema yaranan vaxt Şumerin baş şəhəri olmuş Ura gedir və Ura xeyir-dua verir:

Urun müqəddəs yerlərinə getdi o.

Enki, Abzumun hakimi, orda müqəddərat həll edir.

Yuyulmağa layiq şəhərlər, öküz kimi möhkəm dayanan!

Ölkənin bolluq sarayları, düzləri genişlənmiş yaşı! dağlara bənzər!

Kölgəsi geniş ərək bağları, həqiqi məğrurluq rəmzi!

Qüdrətli Sıldırım, Enlil yerdə də, göydə də sənin şöhrətli adını çəkdi,

Enlilin taleyini həll etdiyi şəhər,

Ur, müqəddəs, boynunu göylərə qaldıracaqsan!

Sonra Enki Meluxxiyə “qara dağlara” (bəlkə də Efiopiyadan (Nubi) söhbət gedir) gəlir. Çox maraqlıdır ki, Enki bu ölkəyə Şumerin özü kimi xoş məramla yanaşır. O, burada ağaclara, qamışlara, öküzlərə, quşlara, qızıla və gümüşə, misə və tunca, həmçinin bu ölkənin sakinlərinə xeyir-dua verir.

Enki Meluxxidən Dəclə və Fərat torpağına qayıdır. O, köpüklü su ilə ovucunu doldurub onları allah Enbirulun qayğısına tapşırır. Sonra o, balıqları çaya buraxır və onlara nəzarəti “Keşanın oğlu” adlanan allaha tapşırır. Sonra Enki dənizə - Fars körfəzinə nəzər salır. O, dənizin hərəkət qanunlarını təyin edir və onu ilahə Sirara həvalə edir.

Enki sonra küləkləri çağırır və “ildırımlar və tufanlar üstündə gəzən” İşkuru onların başında qoyur. Bundan sonra Enki kotanın, boyunduruğun, tarlanın və bitkilərin vəzifələrini təyin edir:

O kotan, boyunduruq və qoşqu göndərdi,

Böyük hökmdar Enki öküzə düz getməyi tapşırdı

Müqəddəs şırımların “ağzını” açdı o.

Xeyrixah tarlaya taxıl doğmağı tapşırdı.

Sarı geymiş hökmdara layiqli göy səhralarını,

Güclü əkinçi Enlilin özünə,

Enkimdə, kanallar və bəndlər ağasına,

Enki nəzarət və izləmək tapşırdı.

Hakim xeyrixah tarlaya üz tutdu, ona xallı arpa atdı.

Enki buğda, paxla və noxud çıxardı,

O, topalara çox növlər səpdi,

Enki topaları və yığınları çoxaltdı,

Enlillə birlikdə bütün ölkədə bolluğu artırdı.

Bədəni və başı xallı, gözlərindən bal axıdan

İlahəyə güc verir – ölkəyə güc, qarabaşlara həyat,

Anşana, gözəl çörək, kainat çərəyi üzərində

Enki nəzarəti və izləməyi tapşırdı.

Enkil indi də toxa və kərpic tökmək üçün forma ilə məşğul olur, onları kərpic allahı Kabtaya tapşırır. Sonra o tiknti aləti “ququnu” yaradır, bünövrə qoyub evlər tikir, onları Enlilin böyük memarı Muşdammanın öhdəsinə buraxır. Sonra Enki düzənlikdə hər cür heyvan və bitki növləri yaradır və onları “dağlar çarı” Sumuqana tapşırır. Enki pəyələr və qoyun damları tikir, qabları süd və qaymaqla doldurur və allah-çoban Dumuzini nəzarətçi təyin edir.

Enki müqavilələr əsasında sərhədləri çəkir və “bütün kainatda” onları qorumağı “allahların hakimi və vasitəçisi” günəş allahı Utuya tapşırır. Və nəhayət, Enki “sap yaradır”, “qadın sənətini” təkmilləşdirir və onu toxuculuq ilahəsi Uttuya həvalə edir.

Burada əfsanənin süjeti gözlənilməz gediş alır. Qürurlu, acıqlı məhəbbət və müharibə ilahəsi İnanna işə qarışır. Görünür, Enkinin hakimiyyəti və hüququ ilahələr arasında böləkən onu tamamilə unutması onun xoşuna gəlmir. Budur İnanna “Enkinin evinə daxil olur” və “sakitcə”, müəllifin təsdiq etdiyinə görə, öz narazılıqlarını bildirir.

O, belə başlayır:

Anunnakların böyük allahlarının taleyini həll etməyi

Enlil sənin əllərinə tapşırmışdır,

Mən – qadın, mənim haqqımda nə deyilib?

Mən – müqəddəs İnanna, mənim vəzifəm nədir?

Sonra İnanna nisbətən əhəmiyyətli ilahələrin adlarını çəkir, onların üstünlüklərini sayır. Bax, ilahə Aruru (o, həm də Nintu) “lazuritdən qab” əldə etdi və ölkədə “çarları və hökmdarları” təyin etmək hüququ aldı. İnannanın bacısı Ninisinna qiymətli bəzək əşyaları əldə etdi və göy allahı Anın sevimlisi oldu. Başqa bacısı –

Ninmuq – “qızıl mil” (?) əldə etdi (ancaq onun hansı hakimiyyət aldığı məlum deyil, çünki bu sətir ciddi zədələnib). Nəhayət, üçüncü bacı – Nidaba – ölçü kəndiri əldə etdi, sərhədlərin və müqavilələrin qorunmasını, həmçinin “allahların yeməyi və içməyi” işlərini idarə edir. İnannanın özünə gəlcə ona ancaq öz şikayətini təkrar etmək qalır:

Mən – qadın, tək mənim üçün nə deyilir?

Mən – müqəddəs İnanna, mənim vəzifəm nədir?

Enki olduqca geniş və müfəssəl cavab verir. Görünür, o, İnannaya böyük hakimiyyət və çoxsaylı hüquqlar verir, ancaq təəssüf ki, poemanın axırncı 50 sətiri çox pis qalmışdır, ona görə də hətta salamat qalmış sətirlərin belə mənası aydın deyil. Güman edilir ki, Enki İnannaya “qoyun otaranın əl ağacı”, müxtəlif geyimlər, döyüslərə və dağıntılara məhəbbət və nəhayət, kişiləri cəlb etmək hüququ verir.

Dördüncü yaradıcı allah həm də Ninmax (“yüksək ilahə”) adı ilə tanınan ilahə-ana Ninxursaqa olmuşdur. Əvvəllər, daha qədim zamanlarda o, daha böyük hörmət sahibi olmuş və allahlardan bir çox siyahılarında onun adı Enkinin adından qabaq yazılmışdır. Belə güman etməyə əsas var ki, əvvəl o, Ki (“Yer”) adı daşımış və Anın (“Göyün”) arvadı sayılmış və qalan bütün allahlar bu ikisindən törəmişlər. Bundan başqa Ninxursaqın başqa bir adı Nintu (“həyat verən ilahə”) olmuşdur. Şumerin bütün əvvəlki hökmdarları özlərinin “Ninxursaqın günahsız südü ilə qidalandıqları” barədə danışmağı xoşlayırdılar. O, bütün canlı məxluqların ulu nənəsi, ilahə - ana hesab olunurdu.

Ninxursaqa haqqında rəvayətlərin birində insanın yaranmasında bu ilahənin vacib rolu qeyd edilir, (bax, f. 15); başqa bir rəvayətə görə o, bir sıra allahlar nəslini dünyaya gətirdiyi bildirilir. Bu rəvayət “haram şey” epizodunu xatırladır (bax, f. 21).

Nəhayət, biz “me” adlanan şumer filosoflarının rəyinə görə yarandığı gündən kainatı idarə edən və dünyanın əbədi hərəkətini müdafiə edən allah qanunlarına və müəyyən etmələrinə gəlib çatırıq. İndiki halda insanı və cəmiyyəti idarə edən “me” qanunlarının təsdiqi üçün əlimizdə kifayət qədər birbaşa sübutlar var.

Qədim şairlərdən biri növbəti əfsanəni yaradarkən, yaxud tam redaktə edərkən cəmiyyətin həyatına aid olan “me” qanunlarını saymağı vacib saymışdır. O, bundan ötəri öz dövrünün mədəniyyətini yüzdən çox elementə bölmüşdür. Hələlik onlardan ancaq altmış ad açılmışdır. Bəzi hallarda kontekstin olmadığı üzündən onların həqiqi mənası haqqında təsəvvürümüz çox zəifdir. Bu gün “mədəniyyətin atributları” ümumi termini ilə müəyyən edilən siyahıda birinci yazılı qeydə alınmış mədəniyyətin tədqiqatı cəhdini xarakterizə etmək üçün bu açılanlar da kifayətdir. Bu siyahı müxtəlif təşkilatların, kahin funksiyalarının, ayın vasitələrinin, emosional və intellektual vəziyyətlərin, müxtəlif inam və doktrinaların siyahısıdır.

Budur, həmin siyahıdan daha anlaşıqlı parçalar, onlar qədim mətndəki ardıcılıqla verilir: 1) ali hakimiyyət; 2) allahların hakimiyyəti; 3) qaldırılmış və əbədi tac; 4) çar taxt-tacı; 5) qaldırılmış skipetr; 6) çar hakimiyyətinin nişanları; 7) yüksəldilmiş müqəddəs yerlər; 8) keşiş hakimiyyəti; 9) çar hakimiyyəti; 10) ilahənin əbədi hakimiyyəti; 11) Allah xanımı (kahin rütbəsi); 12) “işib” (kahin vəzifəsi); 13) “lumax” (kahin vəzifəsi); 14) “qutuq” (kahin vəzifəsi); 15) həqiqət; 16) yeraltı səltənətə alçalma; 17) yeraltı səltənətdən qalxma; 18) “kurqarru” (hərəmağası); 19) “girbadara” (hərəmağası); 20) “saqursaq” (hərəmağası); 21) (döyüş) bayraq; 22) Nuh əyyamı; 23) silah (?); 24) cinsi əlaqə; 25) fahişəlik; 26) qanun (?); 27) böhtan (?); 28) incəsənət; 29) mərasim salonu; 30) “səma ierodulası”; 31) “qusilim” (musiqi aləti); 32) musiqi; 33) ağsaqqallıq; 34) qəhrəmanlıq; 35) hakimiyyət; 36) düşmənçilik; 37) düzgünlük; 38) şəhərlərin dağılması; 39) şikayətlənmək; 40) ürəyin sevinci; 41) yalan; 42) tabe olmayan qadın (üsyanaqaldıran); 43) xeyirxahlıq; 44) ədalət məhkəməsi; 45) ağac emalı sənəti; 46) metal emalı sənəti; 47) mirzənin sənəti; 48) dəmirçi sənəti; 49) dəriçi sənəti; 50) inşaatçı sənəti; 51) zəmbilçi sənəti; 52) müdriklik; 53) diqqət; 54) müqəddəs təmizlənmə; 55) qorxu; 56) vahimə; 57) ixtilaf; 58) sülh; 59) yorğunluq; 60) qələbə; 61) məsləhət; 62) ürəyin sıxılması; 63) hökm; 64) qərar; 65) “lilis” (musiqi aləti); 66) “ub” (musiqi aləti); 67) “mesi” (musiqi aləti); 68) “ala” (musiqi aləti).

Bu siyahı bizə ona görə gəlir çatmışdır ki, o, qədim Şumerin populyar allahlarından biri İnanna haqqında əfsanənin əsas məzmununa daxil edilmişdir. Siyahı (ona 100-dən çox mədəni məfhum daxildir) əfsanədə dörd dəfə təkrar olunur, ona görə də çoxsaylı problemlərə baxmayaraq onun çox hissəsini bərpa etmək mümkün oldu. Artıq 1911-ci ildə Devid U. Mirmen Pensilvani Universiteti muzeyində saxlanılan bu əfsanənin fraqmentini dərc etmişdir. Bu, böyük, yaxşı qalmış, 6 sütunlu lövhəkdir. Onun yalnız yuxarı sol küncü sınıb düşmüşdür. 1937-ci ildə İstanbulda Qədim Şərq Muzeyində bu küncü tapmaq mənə nəsb olmuşdur.

Əfsanənin böyük hissəsi artıq 1914-cü ildə dərc edildiyinə baxmayaraq uzun müddət heç kim onun tərcüməsini öz üzərinə götürməmişdir. Çünki bu əsərin məzmunu, elə gəlirdi ki, mənası və məntiqi əlaqədən uzaqdır. Mənim İstanbulda tapdığım kiçik parça, demək olar, insanlardan heç nə ilə seçilməyən⁵¹ Şumer allahları haqqında bu gözəl nağılı başa düşməyə açar verdi. Onun ilk dəfə “Şumer mifologiyası”nda analiz edilmiş qısa süjeti aşağıdakı kimidir.

Göylər mələikəsi, Urukun hamisi ilahə İnanna öz şəhərinin gücünü və firavanlığını artırmaq fikrinə düşür. İstəyir ki, onu Şumer mədəniyyətinin mərkəzinə çevirsin, bununla da öz adını ucaltsın, ümuminin hörmətini qazansın. Bundan ötəri o, müdrilik hakimi “allahların lap ürəyini bilən”, özünün su dərinliyində, Abzu məbədinə yaşayan Enkinin olduğu, Şumer mədəniyyətinin qədim ocağı Eriduya yola düşür. Enki bütün allah qanunları (“me”) ilə tanışdır, mədəniyyət onların üzərində bərqərar olmuşdur. Əgər İnanna doğru, yaxud aldatma yolu ilə bu qanunları əldə etməyə və onları öz şəhərinə aparmağa nail olsa Urukun və özünün şöhrəti əlçatmaz olacaq.

İnanna Abzuya yaxınlaşan zaman onun gözəlliyinə məftun olan Enki öz elçisi İsimudu yanına çağırır ona deyir.

Öz məsləhətçisi İsimuda belə deyir, ona tapşırıq verir:

- Ey mənim məsləhətçim, mənim sözlərimə əy öz qulaqlarını!...

Qız Abzuya, Eredua yaxınlaşır,

Qız Abzuya, Eredua yaxınlaşanda,

İnanna Abzuya, Eredua yaxınlaşanda
Yağlı təam, ballı təam yesin,
Ürəyi təzələyən sərin su içsin!
Ereduqun şirləri qarşısında ona pivə ver içsin!
Onu səmimi qarşıla, dostcasına salamla.
Anın müqəddəs məclisində
Sevinclə qarşıla müqəddəs İnannanı!

İsimud öz ağasının tapşırıqlarını dəqiq yerinə yetirir. İnanna və Enki şənəlməyə oturlar. Onlar bərk içkilərin təsirindən şadlanırlar. Enki deyir:

“İşıqlı İnannaya, qızım mənim, verəcəyəm ona:
Şücaət, Qüdrət, Ədalətsizlik, Ədalətliklik,
Şəhərlər talamaq, Ağılar yaratmaq, ürəkdən Şadlanmaq
Təmiz İnanna sahiblik alacaq,
Mənim gücümle, mənim Abzumun adı ilə!”

Sonra o İnannaya Şumer cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan yüzdən artıq “allah qanunları” verir. İnannaya da elə bu lazım idi: o, keflənmiş Enkinin hədiyyələrini sevinclə qəbul edir, qanunları özünün Göy barkasına yükləyib qiymətli qənimətlə Uruka üzür.

Ancaq əyləncədən sonra keflilik ötən kimi Enki görür ki, allah qanunları “me” əvvəlki yerində yoxdur. O, İsumudu sorğu-suala tutur, o isə izah edir ki, Enki qanunları öz qızı İnannaya bağışlamışdır. Enki özünün yersiz əliaçıqlığına acı-acı təəssüflənir və hansı yolla olur-olsun Göy barkasının Uruka çatmasına mane olmağı qərara alır. Bu məqsədlə o, İsimudu və bir neçə dəniz əjdahasını İnannanın arxasınca göndərir.

Eriduda Abzudan Uruku ayıran yeddi dayanacağı birincisində əjdahalar Göy barkasını ələ keçirməli idilər. İnannaya gəlincə Enki əmr edir ki, onu buraxsınlar – qoy evə piyada qayıtsın.

Enkinin İsimuda göstərişlər verdiyi, həmçinin İnannaya verdiyi hədiyyəni geri qaytarmaq tələbi üstündə atasını qınadığı barədə İsimud və İnanna arasındakı dialoq özlüyündə poetik şədəvirdir.

Enki “Səadətli göy adına” söz söyləyir:

- Elçim mənim, İsimud, “Səadətli göy adı!”

- Ağam mənim, Enki, dayanmışam qarşında! İstəyini söylə!

- Böyük göy qayığı uzağamı gedib?
- Ulma təpəsinə çatmışdır o.
- Get və qoy dərinlik əjdahaları, bütün əllisi də qayığı qaytarsınlar!

İsimud tabe olur, Göy barkasına çatır, İnannaya deyir:

- İlahə, sənin atan məni sənin yanına göndərdi.

İnanna, sənin ayan məni sənin yanına göndərdi.

Sənin atan nə dedisə, o möhkəmdir,

Onun nitqi böyükdür, pozmaq olmaz.

İşıqlı İnanna ona cavab verir:

- Mənim atam nə dedi, nə əlavə etdi?

Nədir böyük nitq, nəyi pozmaq olmaz?

- Mənim ağam belə dedi mənə,

Enki bunu əlavə etdi:

Qoy İnanna öz Urukuna getsin, sənsə böyük göy qayığını

Ereduqa gətir!

İşıqlı İnanna İsimuda – elçiyə belə cavab verdi:

- Necə dəyişdi mənim atam öz sözlərini?

Mənə dediyi sözləri necə ayaqladı o?

Mənə dediyi böyük sözlərini necə rüsvay etdi?

Atam mənim yalanmı dedi, yalanmı əlavə etdi?

Yalandanmı öz gücünə, Abzunun adına and içdi?

Səni mənim yanıma yalandan göndərdi!

O bu sözləri dəyən kimi dəniz əjdahaları Göy barkasını qamarladılar. Onda İnanna öz elçisi Ninşubura⁵² dedi:

- Ey mənim tər-təmiz Eannamin elçisi,

Mənim mərd sözlərimin elçisi.

Mənim tələsən sözlərimin xəbərçisi!

Su dəyməyəcək sənin əllərinə!

İnanna Suti, öz hədiyyələrini böyük göy qayığında aparır.

Ninşubur İnannanın əmrini yerinə yetirir. Lakin Enki geri çəkilmir. O, müxtəlif dəniz nəhənglərinin müşayətilə İsimudu göndərir ki, Eridu və Uruk arasında yeddi dayanacağıın hər birində böyük göy qayığını tutsun. Nəhayət, İnanna öz qəniməti ilə Uruka

çatır və orda hamının şənləndiyi şəraitdə allah qanunlarını bir-birinin ardınca boşaldır.

Şumer mütəfəkkirləri dəqiq fəlsəfi təlim yaratmamışlar. Eynilə onlarda kifayət qədər aydın mənəvi prinsiplər və vəsiyyətlər olmamışdır. Şumerlərdə etik normaların xüsusi toplusu olmadığından onların etikası və əxlaqı haqqında məlumatları qədim Şumerin ən müxtəlif ədəbi mətnlərindən əldə etmək lazım gəlir.

Aşağıdakı fəsil Şumer etikasının bəzi xüsusiyyətlərinin və uyğun mənbələrinin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

15. ETİKA.

BİRİNCİ MƏNƏVİ İDEALLAR.

Şumer mütəfəkkirləri öz dünyagörüşlərinə uyğun olaraq insana və onun roluna o qədər də inanmırdılar. Onlar möhkəm əmin idilər ki, insan palçıqdan yapılmış və ümumiyyətlə, allahlar tərəfindən ona görə yaradılmışlar ki, onlara yemək və içmək gətirsinlər, onlar üçün müqəddəs yerlər tiksinlər, onlara hər cür qulluq göstərsinlər ki, allahlar da heç nəyin qayğısını çəkmədən özlərinin allahlıq işləri ilə məşğul olsunlar. Belə dünyabaxışına görə həyat qeyri-müəyyənliklərə və gözlənilməyən təhlükələrlə doludur, çünki insan əvəlcədən öz taleyini müəyyən edə bilməz, onların müqəddəratı allahların əlçatmaza müdrikiyindən asılıdır. İnsan öldükdə onun cansız ruhu qaranlıq və kədərli yeraltı aləmə düşür, orada yalnız yerüstü həyatın solğun əksi olan miskin həyat sürür. Qərib filosoflarını hər şeydən çox maraqlandıran və vacib əxlaqi problemlərdən biri olan iradənin azadlığı mürəkkəb problemi şumerləri heç vaxt narahat etməmişdir. Şumer mütəfəkkirləri tamamilə əmin idilər ki, allahlar insanları ancaq özlərinin şəxsi rahatlıqları üçün yaratmışlar və buna görə də insanın son payı ölüm, allahınkı isə ölməzlikdir, ona görə də insanın kortəbii tabeçilik rolunu qəbul edirdilər.

Şumerlər hesab edirdilər ki, ictimai və mədəni inkişafın yavaş və çətin evolyusiyası nəticəsində meydana gəlmiş bütün əxlaqi keyfiyyətlər və məziyyətlər allahlar tərəfindən bəxş edilmişdir.

Onların fikrincə, hər şeyə allahlar qabaqcadan qərar verir, insan isə yalnız allahların göstərişləri ilə hərəkət edir.

Saxlanılmış yazılardan göründüyü kimi, şumerlər həqiqəti və yaxşılığı, qanunu və intizamı, ədaləti və azadlığı, xeyirxahlığı və açıqlığı, təəssüfünə və rəhimliliyi yüksək qiymətləndirirdilər. Və təbii ki, onlar yalanı və küdurəti, qanunsuzluğu və intizamsızlığı, ədalətsizliyi və zülmü, qüsuru və pozğunluğu, qəddarlığı və rəhmsizliyi rədd edirdilər. Çarlar və hökmdarlar daim fəxr edirdilər ki, onlar ölkədə qanunçuluğu və intizamı bərqərar etmiş, gücsüzü

güclüdən, kasıbı varlıdan qorumuş, nifrətə və zora son qoymuşlar. Artıq 7-ci fəsildə haqqında söhbət açılan nadir sənəddə e.ə. XXIV əsrdə yaşamış Laqaş hökmdarı Urukağına fəxrlə deyir ki, o, çox zülmələr görmüş vətəndaşlara ədalət məhkəməsinə və azadlığı qaytardı, gözüdoymaz qəddar məmurlara divan tutdu, ədalətsizliyə və zülmə son qoydu, yetimləri və dul qadınları müdafiə etdi.

Heç 400 il keçməmiş III Ur sülaləsinin banisi Ur-Nammu öz qanunlarını verdi (bax. s. 8) və öz növbəsində bir sıra etik qaydaları bəyan etdi. Ur-Nammu qanunları toplusunun girişində deyilir ki, məmurlar tərəfindən edilən və daha çox yayılan bir çox sui-istifadələrdən xalqın canını qurtardı, ölçü və çəki sistemini nizamladı ki, ticarət düzgün getsin, dul qadınlara, yetimlərə, kasıblara qayğı göstərdi, onları aldatmağı və incitməyi qadağan etdi.

Daha 200 ildən sonra İsin hökmdarı Lipit-İştar yeni qanunlar külliyyatı yaratdı. O fəxr edirdi ki, böyük allahlar An və Enlil onu çarlığın başına qoydular ("ondan ötəri ki, yerdə ədaləti bərqərar etsin, şikayətlər üçün hər cür səbəbi aradan qaldırsın, silahın gücü ilə bütün düşmənləri və üsyançıları qovsun, Şumer və Akkad əhlinə firavanlıq gətirsin").

Bundan əlavə, adlarına bundan az olmayan yüksək mənəvi və etik keyfiyyətlər aid edilən digər Şumer hakimlərinin şəninə yazılmış çoxlu miqdarda himnlər qalmışdır.

Şumer müdriklərinin inamına görə allahlar həmişə yüksək əxlaqi hərəkətləri əxlaqsızlıqdan üstün tuturlar. Şumer himnlərində demək olar, bütün baş allahlar xeyirxah, ədalətli, həqiqətpərəst, cəmərd olduqlarına görə şöhrətləndirilir. onların bir çoxu, məsələn, günəş allahı Utu etik normaların gözlənilməsinə xüsusi nəzarət edirdilər. Başqa biri – Laqaşda böyük mənsəb sahibi ilahə Nanşe – bir sıra mətnlərdə həqiqət, ədalət və rəhmdillik tərəfdarı kimi yad edilir. Bu ilahənin Şumer cəmiyyətində etik və əxlaqi normaların yaranması sahəsində əhəmiyyətli rolunu biz hələ indi anlamağa başlayırıq.

1951-ci ildə Nippurda tapılmış on doqquz lövhəcik və fraqmentdən, təxminən 250 sətirdən ibarət şumer himni tərtib

edilmişdir. Orada müxtəlif vaxtlarda şumer mətnlərində aşkar edilmiş nisbətən tam etik və əxlaqi vəsiyyətlər toplanmışdır⁵³.

İlahə Nanşe bu himndə belə ifadələrlə təsvir olunur:

Yetimi o tanıyır, dul qadını o tanıyır,

İnsan insanı necə sıxışdırır, o bilir:

Yetimə anadır o,

Nanşe! Dul qadının müdafiəçisi!

Borclunun evinə yol tapmağa,

İlahə qaçqını doğma ocağına qaytarır,

Kasıba yer tapır o...

Mənası hələlik tam aydın olmayan sonrakı parçada Nanşenin təzə ilin ilk günündə insan nəsli necə mühakimə etdiyi barədə danışılır. Yazı və hesab ilahəsi Nidaba, onun əri Haya, həmçinin çoxsaylı şahidlər onun yanında əyləşirlər. Ədalətsiz insanlar ilahənin qəzəbinə səbəb olurlar:

Şübhələnin əsasları, dəyişən əsası,

And yerindən baş gicəlləndirən...

Kim, böyük daş əvəzinə kiçik daş seçir,

Kim, aldıqdan sonra, istəyini saxlayır.

Kim, yeyəndən sonra deyir: “mən doydum” –

“Mən sənə qədəh qoyaram, mən sənə pivə təmizləyəyəm!...”

Nanşenin sosial vəzifələri belə ifadələrdə müəyyən edilir:

Yetimi ovundurmaq, dul qadını təmin etmək,

Güclü hakimiyyətə hədd qoymaq,

Güclünü zəifə vermək.

İnsanların ürəyinə nüfuz edir Nanşenin baxışları.

Beləliklə, şumerlər hesab edirdilər ki, byük allahlar təbiətən xeyirxahdirlər. Bununla belə, onlar inanırdılar ki, insan mədəniyyətini yaradarkən oraya yamanlığı, zülmü, zorakılığı, bir sözlə, insan cəmiyyətinə xas olan bütün naqislikləri elə həmin allahalar gətirmişlər. Məsələn, allahların müəyyən etdikləri “me” – qanunlar siyahısında yerin yaranması prosesini qaydaya salmaq, onu

daim hərəkətdə və harmonik etmək üçün yalnız “həqiqət”, “sülh”, “xeyirxahlıq”, “ədalətlik” məvhumları deyil, həm də “yalan”, “çəkişmələr”, “uydurmalar” və “qorxu” kimi məvhumlar da əksini tapır.

Allahlar günahı, yamanlığı, əziyyəti və bədbəxtliyi nə üçün yaratmışlar? (Hətta bir şumer mütəfəkkir pessimisti (bax. s.16) demişdir: “Heç bir uşaq anadan eyibsiz doğulmur!”). Əlimizdə olan mətnlərə görə şumerlər özlərinə belə sual versələr də, onun cavabını bilmir və heç axtarmırdılar da.

Allahların iradəsi və fikirləri çox vaxt onlar üçün tamamilə əlçatmaz olurdu. Budur, şumer “lovu” layiq olmadığı cəzadan narazılıq və şikayət etmək əvəzinə göz yaşları axıdır və bilməyərkən törətdiyi günahları boynuna alır.

Bəs allahlar özləri? Onlar heç nə ilə seçilməyən sadə tənha insan onların qabağında yerə sərilərək acizənə yalvararkən ona diqqət yetirə bilərdilermi? Şumer mütəfəkkirləri buna o qədər də inanmırdılar. Onların rəyincə, allahlar Yer aləminin hökmdarlarına bənzəyirdilər və təbii ki, onların daha vacib işləri vardı. Yerdəki çarlarla görüşmək üçün əvvəlcə onların yaxınlarına müraciət etmək lazım gəlirdi, allahla danışmaq üçün isə yazıq insan xüsusi vasitəçilərin köməyinə möhtac idi, ancaq allahların hörmət etdikləri bu adamlar vasitəsilə, onların xahişi edilə bilərdi. Şumerlərdə “şəxsi allahlara” pərəstiş elə buradan meydana gəlmişdi. Orada hər kəsin: adi şəxsin, ailə başçısının bir növ ona həyat verən qoruyucu mələyi olurdu. Şumerlər kömək və qurtuluş xahişi və yalvarışları ilə məhz onların vasitəsilə özlərinin şəxsi allahlarına müraciət edirdilər.

Artıq deyildiyi kimi, şumerlərin bütün etik təsəvvürlərinin əsasını belə bir möhkəm əqidə təşkil edir ki, insan palçıqdan allahlara xidmət etmək üçün yaranmışdır. İki qədim əfsanədə buna parlaq dəlillər var. Birinci əfsanə bütünlüklə insanın yaranmasına həsr edilmişdir. İkincidə isə iki aşağı səviyyəli allah arasında gedən mübahisədən danışılır. Ancaq mübahisədən əvvəl insanın niyə və nə üçün yarandığını ətraflı izah edən maraqlı giriş gəlir.

İnsanın yaranmasından bəhs edən əfsanə iki tam oxşar lövhəcik də saxlanmışdır. Onlardan biri Nippurda tapılmış və Pensilvani

Universitetinin Filadelfiya Muzeyində, digəri isə hansısa qədim əşyalar satandan alınmış və Luvrda saxlanılır. Luvr lövhəciyi və Filadelfiya lövhəciyinin böyük hissəsi hələ 1934-cü ildə transkripsiya olunmuş və dərc edilmiş, lakin onların məzmunu uzun müddət aydın olmayaraq qalmışdır. Pensilvani universiteti Muzeyinin lövhəciyi 40-50 il bundan əvvəl dörd parça şəklində Filadelfiyaya gətirilmişdir. 1919-cu ildə iki fraqmenti tanıyaraq birləşdirmək mümkün olmuşdur, onları Stefan Lenqdon transkripsiya və dərc etmişdir. 1934-cü ildə Edvard Kyera üçüncü fraqmenti dərc etdirmiş, lakin müəyyən edə bilməmişdir ki, onun fraqmenti nəsə 1919-cu ildə Lenqdon tərəfindən dərc olunmuş iki fraqmentə birləşir. Mən ona on il keçəndən sonra “Şumer mifologiyası” kitabım üçün əfsanənin bütün mətnini bərpa etməyə çalışarkən diqqət yetirdim. Təxminən o vaxt Filadelfiya muzeyinin kolleksiyasında hələ dərc olunmamış və əvvəlki üç fraqmenti tamamlayan dördüncü fraqmenti aşkar etdim. Ancaq bundan sonra dörd parçanın hamısını lazımi qaydada düzüb, əfsanənin təxmini də olsa bütün mətnini bərpa etməyə çalışdım. Buna baxmayaraq çoxsaylı buraxılımlar üzündən mətn hələ də çox çətin olaraq qalırdı.^A

Poema xüsusən ilahələrin dünyaya gəlişindən sonra özlərinə qida əldə etməkdə allahların üzleşdikləri çətinliklərin təsviri ilə başlayır. Allahlar bu çətinliklərdən şikayətlənirlər, lakin onlara kömək edə bilən, həm də müdriklik allahı olan su allahı Enki dənizin dibində dərin yuxudadır və onların şikayətlərini eşitmir. Bu vaxt onun anası Nammu, bütün allahlara həyat vermiş əzəli okean onların şikayətlərini Enkiyə çatdıraraq ona deyir:

Qalx, ey mənim oğlum, öz yerindən qalx, göstər öz sənətini və müdrikliyini

Elə şey yarat, allahları dəyişməyə, qoy zənbillərini saxlasınlar!

Enki anasının sözlərini ətraflı düşünür, sonra “ən yaxşı və əzəmətlı ustaların” başında duraraq ona cavab verir:

- Anam mənim, yaratdıqların məxluqlar hamısı yaşayır,

Allahların ağır yükü, onların zənbilləri, ona qoyarıq!

Abzunun özəyindən sən palçıq qarşdırırsan,

Ana qucağı kimi ağırlaşır palçıq

^A Bax. Kramer S.N. Sumerian Mythology. Philadelphia, 1944. s. 68-72

Sən həqiqətən məxluqlar yaradırsan,
Ninmax sənın köməkçin olacaq. İlahələr Ninimma, Şuziana,
Ninbara,

Ninmuq, Sarşaqaba, Ninquzina,
Sənın dövrəndə dayanacaqlar onlar.

O vaxt ki, ən doğum verəcəksən.

Anam mənim, onun taleyini sən təyin edəcəksən,

Ninmax zənbili ona qoyacaq

İnsan nəsli yaranacaq.

Müəllif burada ümumiyyətlə insanın yaranmasını unudaraq müxtəlif, natamam insan tiplərinin yaranmasından danışır, əcaiblərin varlığı barədə izahat verməyə çalışır. Görün bu necə əmələ gəlmişdir. Enki, görünür, insanın yaranması şərafinə ziyafət təşkil edir. Ziyafətdə Enki və Ninmax həddindən artıq içirlər və əylənmək qərarına gəlirlər. Ninmax palçığı götürüb altı əcaib yapır, Enki isə onun işini tamamlayır: onların taleyini təyin edir və “onlara çörəyin dadına baxmağa icazə verir”. Birinci dörd əcaibin nə olduğunu başa düşmək çətindir; beşinci sonsuz qadındır, altıncı isə cinsi olmayan varlıqdır. Mətdə onlar haqqında belə deyilir:

Beşinci qadın odur ki, doğa bilməz – görün kimi yaratdı o.

Enki doğa bilməyəcək qadına baxdı,

Onun taleyini həll etdi – qadınlar evində toxucu düzəltdi.

Altıncı – o, kişi kökünə malik deyildi, o qadın sinəsinə malik deyildi, görün

kimi yaratdı o.

Enki kişi kökü olmayan, qadın sinəsi olmayan varlığa baxdı,

Saray qulluqçusu etdi onu, belə tale verdi ona.

Enki altı əcaib yaradan Ninmaxdan geri qalmamaq üçün öz növbəsində nəsə yaratmaq qərarına gəlir. Onu nəyi və necə etdiyi heç aydın deyil, ancaq son nəticədə o məğlubiyyətə düşər olur: zəif,

ruhən qəmli, bədəcə gücsüz bir məxluq yadır. Onda Enki Ninmaxdan bu məzlum məxluqa kömək etməyi xahiş edir:

Sənin yaratdıqlarına mən tale verdim, onlar üçün ərzağı mən fikirləşdim.

İndi sən mənim yaratdığımın taleyini təyin et,

Ondan ötəri qida fikirləş.

Ninmax bu zavallıya kömək etməyə hazırdır, ancaq əlindən bir şey gəlmir. Onunla danışmaq istəyir, lakin cavab ala bilmir. Ona çörək verir, lakin o çörəyi almır. O, nə otura, nə dura, nə dizlərini qatlaya bilir.

Sonra Enki və Ninmax arasında uzun söhbət gedir. Ancaq bu parçada buraxılmalar o qədərdir və lövhəcik o dərəcədə korlanıb ki, mənanı başa düşmək olmur. Axırda Ninmax belə zəif, cansız məxluqu yatadığına görə Enkini lənətləyir, Enki isə onun lənətlərini olduğu kimi qəbul edir.

İkinci əfsanəni “Heyvan və taxıl” adlandırmaq olar. O, insanın yaranmasına şumerlərin baxışlarını aydınlaşdırmaq üçün çox maraqlıdır. Bu əsər qədim Şumer müəllifləri arasında olduqca populyar olan ədəbi mübahisə janrına aiddir.

Mübahisə edən tərəflər heyvan allahı Laxar⁵⁵ və onun bacısı, taxıl allahı Aşnan⁵⁶dır. Əfsanəyə görə onlar allahların “yaradıcı salonunda” ona görə yaradılmışlar ki, səma allahı Anın uşaqları olan Anunnakların böyük allahlarının yeməyi, içməyi və paltarları bol olsun. Lakin Anunnaklar insan yaranmamışdan heyvan və taxılla nə edəcəklərini bilmirdilər. Əfsanənin giriş hissəsində bu barədə danışılır:

Göy və Yer dağında,

An Anunnakları yaradanda,

Onda hələ Aşnan – Taxıl adı qovulmamışdı, yaranmamışdı.

Uttu – toxucu sapı ölkədə yaranmamışdı.

Argac və əriş Uttu üçün hazırlanmamışdı

Qoyunlar yox idi, quzular artmırdı.

Keçilər yox idi, oğlaqlar artmırdı.

Qoyunlar əkiz doğmurdular.

Keçilər əkiz doğmurdular.

Aşnan, zümrüd tək parıldayan – laxar- qoyu adını
Anunnaklar və Böyük allahlar bilmirdilər.

Otuzgünlük taxıl onda yox idi.

Qırığünlük taxıl onda yox idi.

Əlligünlük taxıl onda yox idi.

Kiçik taxıl, dağ taxılı, müqəddəs seçmə taxıl yox idi.

Uttu-toxucu doğulmamış – çar sargısı yüksəlməmişdi

Hakim xəbərçi, şövlü hökmdar doğulmamışdı.

Allah Şakkan susuz torpaqlara çıxmamışdı.

O uzaq günlərin bəşəri⁵⁶

Yemək üçün taxılı bilmirdilər.

Paltara necə bürünməyi bilmirdilər.

Ölkədə lüt gəzirdilər.

Qoyun kimi ağızları ilə ot çeynəyirdilər.

Qanovların suyu ilə susuzluğu yatırırdılar.

Onda yerdə allahın əzəli yaratdığı,

Müqəddəs Təpədəki evdə,

Laxar-Qoyun və Taxıl-Aşnan yaradıldı.

Və allah süfrəsinə yığışanlar

Qoyunların və Taxılın bolluğunda

Müqəddəs Təpənin Anunnakları

Yeyirlər və doymurlar.

Müqəddəs küzlərin südü – bu şirinlikdir –

Müqəddəs Təpənin Anunnakları

İçirlər və doymurlar.

Müqəddəs küzlərin bu şirinliyi –

İnsanlığın yaşaması üçün həyat gücüdür.

Girişin ardınca gələn parçada deyilir ki, Laxar və Aşnan göydən yerə enir və bəşəriyyətə mədəniyyət bəxş edirlər.

Elə onda Enki Enlildən xahiş etdi:

- Nə üçün Enlil, Taxıl və Qoyun

Müqəddəs Təpədə yaradılan,

Qoy müqəddəs Təpədən aşağı ensinlər!

Enkinin və Enlilin işıqlı sözlərilə

Qoyun və Taxıl Müqəddəs Təpədən endirildi.

Qoyunu onlar ağıla saldılar.
Onlara bol ot becərdilər.
Taxıl üçün onlar tarla hazırladılar.
Ona kotan, boyunduruq və qoşqu bağışdadılar.
Qoyun öz ağılında durur –
Ağılın çobanı, ləzzət bolluğu.
Taxıl öz sırımında durur –
Qamətli qız kimi, ləzzət bolluğu.
Tarladan müqəddəs başını qaldıraraq,
Səmadan bolluq yağır.
Qoyun və Taxıl şəfəq içində.
Xalq üçün onlar – bərəkətdir.
Ölkə üçün – həyat gücünü saxlayandır.
Allah Sutiləri düzgün həyata keçir.
Ölkənin anbarları onunla doldurulur.
Ölkənin ehtiyatı onunla şişdi
Onda kasıb evində, qəbirdə yatanlar,
Onlar qalxırlar, bolluq hədiyyəsinə.
Onlar ikilikdə daban-dabana gedirlər
Bolluq – onların yükü, evlərə gəlirlər.
Onlar durduğu yerdə - artım, oturduqları yerdə - daş-qaş,
Anın və Enlinin ürəkləri şadlanır.

Budur, Laxar və Aşman çox içirlər və mübahisə etməyə başlayırlar. Onların hərəsi öz işini tərifləyir, rəqibin xidmətlərini kiçiltməyə çalışır. Nəhayət, Enlil və Enki mübahisəyə qarışırlar və taxıl ilahəsi Aşnanı qalib elan edirlər.

Şumer mütəfəkkirləri inanır və təsdiq edirdilər ki, insanların bütün bədbəxtlikləri günahlardan və pis əməllərdən doğur və yer üzündə bir nəfər də günahsız adam yoxdur. Onlar öyrədirdilər ki, insanın əzabları bu və ya digər səbəblərlə bağlıdır və bunda günahkar insanlar özləridir, allahların heç bir günahı yoxdur. Ancaq bir çox bədbəxtlər çətin dəqiqələrdə, görünür, bu haqda unudurdular və bu allahların ədalətliliyinə və rəhimliliyinə şübhə ilə yanaşırdılar. Görünür, allah qaydalarından belə narazılıqları aradan qaldırmaq və peşimançılığa son qoymaq üçün Şumer müdriklərindən biri ibrətli

sözlərdən ibarət əsər yazmışdır. Növbəti fəsil ona həsr edilmişdir. Biz onda Bibliya İovu mövzusunun daha qədim variantı ilə rastlaşırıq.

16. İZTİRAB VƏ İTAƏT.

BİRİNCİ “İOV”

29 dekabr 1954-cü ildə mən Bibliya ədəbiyyatı cəmiyyətində “İnsan və onun allahı İov mövzusunun Şumer variantı” başlığı altında məruzə oxuyurdum. Söhbət 139 sətirlik bir şumer poeması haqqında gedirdi. Mətn Pensilvani universiteti birinci ekspedisiyasının İraqın paytaxtı Bağdaddan 150 km. cənubda yerləşən Nippurda tapdığı altı palçıq lövhəcikdən və fraqmentlərdən hazırlanmışdır. Həmin altı fraqmentin dördü indi Pensilvani universitetinin Filadelfiya Muzeyində, ikisi isə İstanbulda Qədim Şərq Muzeyində saxlanılır.

Mənim məruzəmə qədər Pensilvani universiteti Muzeyindən ancaq iki fraqment dərc edilmişdi; poemanın bir hissəsi tapılmamış, digər hissəsi isə açılmamışdı. 1951-1952-ci illərdə mən İstanbulda işləyərkən Qədim Şərq Muzeyində poemanın daha iki fraqmentini tapdım və onların üzünü köçürdüm. Filadelfiyaya qayıtdıqda Muzeyin Mesopotomiya şöbəsinin elmi əməkdaşı Edmund Qordonun köməyi ilə şöbənin kolleksiyasında daha iki əlavə fraqmenti tapmaq mənə müəssər oldu. Artıq biz mənim tərcüməmi çapa hazırlayarkən, biz birdən duyuq düşdük ki, iki İstanbul fraqmenti dörd Filadelfiya fraqmentini tamamlayır. Bundan əlavə, biz gördük ki, altı fraqmentin hamısı eyni lövhəciyin parçalarıdır. Onlar ya qədim dövrdə, ya da qazıntılar zamanı ayrı düşmüş və buna görə də bir-birindən çox aralı – İstanbul və Filadelfiya muzeylərinə gedib çıxmışlar. Mən 1954-cü ildə yenidən İstanbulu ziyarət edərkən bizim ehtimalı yoxlaya və təsdiq edə bildim.

Lövhəciklər arasında okeanla ayrılmış əlaqələrin bərpası mənə poemanın əsas hissəsini bir yerə yığıb tərcümə etmək imkanı verdi. Onda aydın oldu ki, bizim qarşımızdakı – insanın iztirabı və itaəti haqqında ilk əsərdir. Bu, Bibliya kitabı İovun sayəsində dünya dini fikirləri ədəbiyyatı və tarixində şöhrət tapmış mövzudur. Doğrudur, Şumer poemasını Bibliya mətni ilə müqayisə etmək olmaz. O, dünyagörüş genişliyinə, nüfuzetmə dərinliyinə və üslub gözəlliyinə

görə axırıncıdan çox aşağı səviyyədədir. Məsələnin məgzi ondadır ki, bu qədim poema əsrlər boyu və əbədi problemi – insanın iztirabları problemini həll etməyə cəhdin ilk yazılı dəlilidir. Zira bizim qədim şumer poemasının mətni yazıldığı lövhəciyin yaşı İov kitabından min ildən də qədimdir.

Poemanın əsas ideyası budur ki, onlar insana necə ədalətsiz görünə də iztirablar və qüssələr arasında ona ancaq bir ağıllı çıxış yolu qalır: daim öz allahını tərifləmək, o özü bədbəxtin yalvarışlarına rəhmli qulaq asana qədər ağlayıb sızlayaraq ona yalvarmaq. Yeri gəlmişkən, haqqında söhbət gedən allah – əzabkeşin şəxsi allahıdır, yəni şumer təsəvvürlərinə görə insanla allahlar cəmiyyəti arasında vasitəçi rolunu oynayan xüsusi allahdır.

Bizim şair öz nöqteyi-nəzərini möhkəmləndirmək üçün nə fəlsəfi düşüncələrə, nə də ilahiyyat dəlillərinə əl atmır. O, bunun əvəzində şumerlərə xas olan qaydada konkret misal gətirir.

Adı göstərilməyən hansısa bir adam varlı, müdrik, mömin, yaxud uzaqbaşı dindar görünən idi, onun çoxlu vətəni və dostları vardı. Bir gün o başa düşür ki, əzab çəkir, xəstələnmişdir. O, allahların iradəsi qarşısında üsyan qaldırmır, küfr danışmağa başlamır. O, itaətkarcasına göz yaşları və inilti ilə öz allahına müraciət edərək yalvarışlarda və ibadətlərdə öz ürəyini boşaldır. Nəticədə çox razı və mütəəssir olan alah onun yalvarışlarına qulaq asır, insanı xəstəliklərdən xilas edir, onun əzablarını sevincə çevirir.

Poema özünün quruluşuna görə dörd hissəyə bölünür. Əvvəl qısa giriş gəlir. Orada təsdiq olunur ki, insan öz allahını tərifləməyə və şöhrətləndirməyə, itaətkar təəssüfləri ilə onu rəhmə gətirməyə borcludur. Ardınca şair hər cür xəstəlik və nasazlıqlara düçar olmuş və öz allahına yalvaran naməlum qəhrəmanını daxil edir. Sonra poemanın əsas hissəsini tutan əzabkeşin yalvarışları gəlir.

Onlar qəhrəmana qarşı dostları və düşmənləri tərəfindən edilən haqsızlıqlardan başlayır. Sonra o, öz qohumlarına və peşəkar müğənnilərə ritorik qaydada müraciət edərək acı taleyindən şikayətlənir və onu müdafiə etməyi xahiş edir. Nəhayət, əzabkeş öz günahlarını etiraf edir və allaha yalvarır ki, onun əzablarını yüngülləşdirsin.

Poemanın sonu xoşbəxtlikdir. Şair bizə xəbər verir ki, əzabkeşin ibadətləri yerdə qalmır, allah onun yalvarışlarını eşidir və onu bütün bələlardan xilas edir. Əlbəttə, bütün bunlar allaha yeni təriflərə gətirib çıxarır.

Mən poema haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün aşağıda bir sıra başa düşülən parçaları verirəm. Oxucu yaddan çıxarmamalıdır ki, şumer dili hələ axıra kimi açılmamışdır və bir çox mətnlər vaxt keçdikcə yenidən öyrəniləcək və düzəldiləcəkdir.

Budur, əzab çəkən insan ibadətlə öz allahına müraciət edir:

Müdrək kişiyəm mən, biliyimi qəbul etməlidirlər.

Mənim doğru sözüm yalana çevrildi.

Sanki cənub küləyi məni ağuşuna alır, boyunduruğa salır!

Qərəzkar sənə qarşısında mənə böhtan yağdırdı.

Əzablar – onların bütün ağrılarını, onların bütün dərdlərini – bütün sən verirsen mənə

Mən evə girirəm – gələcək bəddir!

Kişiyyəmə mən, küçəyə çıxıram – ürəyim parçalanır.

Mən qəhrəmanam, mənim rahib keşişim qəzəblidir, mənə qəzəbli gözlərlə baxır.

Məni qovana mən düşmən deyiləm, mənim üstümə bəd əlini qoydu.

Mənim yoldaşım mənə bir doğru söz söyləmədi.

Mənim dostum həqiqi sözlərimə inanmadı.

Yalançı mənə gizli böhtan atdı.

İlahi, sən də ona etiraz etmədin!

Müdrəkəm mən, nə üçün savadsız uşaqların yanına atılmışam?

Bilikliyəm, ancaq avam sayılıram, nə üçün?

Çörək çoxdur, ancaq mənim qıdam – aclıq.

Hamıya pay verilən gün mənim payım əzab oldu.

Allah, sənə qarşısında duraram!

Sözlərimi sənə qarşısında deyirəm

Mənim sözlərim – ah-ufdur ağır!

Bunları sənə deyərəm, qəmli yolumu ağlayaram!

Mənim əzablarım haqqında danışaram.

Qoy doğma anam sənə qarşısında mənim ağılarımı deməsin!

Qoy bacım sənə qarşısında sevinc mahnısı oxumasın,
Acı göz yaşlarında, hıçqırtılarda mənim bədbəxtliklərim
haqqında sənə söyləsin!

Əzablarım haqqında qoy arvadım desin,

Ən yaxşı müğənni qoy mənim dərdimi ağlasın!

İlahi! Ölkənin üstünə gün doğub, mənim günümə qapqaradır!

Çün parlayır, gözəl gün, gücə bənzər...

Ağılar və göz yaşları səfəh gələcəklə ürəyimdə yuva salmışlar!

Dərdlər bürümüş məni ağlayan uşaq kimi!

Namtar bərk tutmuş məni, həyat nəfəsini məndən aparmış!

Bədənimə suya girən kimi xəstəliyin qəzəbli şeytanı girmişdir.

Allahım mənim! Sən ki atasın, mənim valideynim!

İmdad ver ayağa qalxım!

Müqəddəs inək kimi təmiz...şəfqət üçün...mənim fəğanım və hıçqırıqlarım...

Məni tam inkar edəcəksən, müdafiəsiz qoyacaqsan məni?

Öküz kimi...

Haraya qədər icazəsiz götürməyəcəyəm?

Onlar deyirlər – müdrək kişilər, qəhrəmanlar – həqiqət sözü deyirlər onlar:

Həç bir insan balası qadın bətnindən günahsız çıxmır,

Qədimdən dünyada eyibsiz yeniyetmə olmamışdır.

İnsan öz allahına belə şikayət edir və yalvarır. Poema xoşbəxt sonluqla bitir:

Və allah insanın ibadətini və yalvarışlarını eşitdi.

Onun ağları, onun göz yaşları yumşaldı allahının ürəyini.

Onun dediyi sadə, dindar sözlərini qəbul elədi allah.

Kişi! Onun ibadətini sözlərini tanıdı allah,

Çünki xoş sözləri onun allahın cisminə xoş gəldi –

Allah öz acıqlı sözlərindən əl götürdü

...ürəyə əzab verən...qucaqladı o.

Şeytan xəstəliyi kənara apardı, onu əhatə edəni, qanadlarını geniş açdı.

Onu qəddarcasına parçalayan xəstəlik ağrıları dağıldı,

O, Namtarı kənar etdi, onun qərar-əmrilə dayanarı
Kişi! Onun əzablarını doğrudan sevincə çevirdi!
Xoş ruhu onun yanına qoydu, gözətçi etdi.
İlahə - hamini ona xoş baxışla verdi o.

İndi isə yüksəklikdən adiliyə, nəsihətçilikdən gündəlik həyata, poetik ibadətlərdən prozaik atalar sözlərinə və zərb məsəllərə keçək. Xalqın ruhu atalar sözlərində daha parlaq ifadə olunur, çünki onlar bizə xalqın əsil niyyətini, qayğılarını, insanın gündəlik fəaliyyətinin əsasını təşkil edən və şairlərin öz bədii əsərlərində bəzədikləri daxili hissələrini açırlar. Hazırda yüzlərlə şumer atalar sözləri və hikmətləri açılır və tərcümə olunur. Burada Edmund Qordonun xidmətləri böyükdür. Biz aşağıdakı fəsildə belə hikmətlərin bir neçəsi ilə tanış olacağıq.

17. QƏDİMLƏRİN MÜDRİKLİYİ.

İLK ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB - MƏSƏLLƏR

Uzun müddət hesab olunurdu ki, Bibliya əxlaqi hekayətlər kitabı bəşəriyyət tarixində atalar sözləri və zərb-məsəllərin ən qədim yazısıdır. Təqribən yüz əlli il bundan əvvəl Qədim Misir mədəniyyəti aşkar edildikdə aydın oldu ki, Misir atalar sözləri və zərb-məsəlləri topluları var və onlar qədim yəhudilərininkindən çox yaşlıdır. Ancaq bu toplular da insan tərəfindən qeydə alınmış yazılı aforizmlərin və kəlamların lap birincisi deyildir. Şumer atalar sözləri və zərb-məsəlləri topluları bizə məlum olan bütün - əgər hamısı olmasa da - Misir toplularından bir neçə yüzillik qədimdir.

Biz iyirmi il əvvəl şumer dilində bizə gəlib çatmış bir dənə də olsun şumer atalar sözü bilmirdik. Cəmi bir neçə kəlam dərc edilmişdi. Onların hamısı şumer mətninin akkad dilinə tərcüməsi ilə müşayət olunan və e.ə. I minilliyə aid lövhəciklərdən köçürülmüşdü. Yalnız 1934-cü ildə Edvard Kyera Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyinin Nippur kolleksiyasından bir sıra fraqmentlər, lövhəciklər dərc etdirdi. Onların hamısı e.ə. XVIII əsrə aid idi və onlar aydın deyirdilər ki, Şumer mirzələri çoxlu sayda belə atalar sözləri və zərb-məsəllər topluları tərtib etmişlər.

1937-ci ildən başlayaraq mən bu ədəbi janra çox vaxt sərf etdim. İstanbul Qədim Şərq Muzeyində və Pensilvani universiteti Muzeyində çoxlu miqdarda atalar sözlərini aşkar etmək mənə nəsib oldu. Ancaq 1951-1952-ci illərdə mən İstanbulda saxlanılan səksən lövhəcikdən və fraqmentlərdən ibarət bütün materialı transkripsiya edə bildim.

Filadelfiyaya qayıtdıqdan sonra gördüm ki, Universitet Muzeyində atalar sözləri yazılmış daha yüzlərlə fraqmentlər saxlanılır və başa düşdüm ki, bu böyük materialın öhdəsindən tək gələ bilmərəm; Şumer ədəbiyyatının tədqiq olunmamış

sahələri mənə yalnız bu kolleksiya ilə məşğul olmağa imkan vermirdi. Ona görə də

mən İstanbul surətlərini və digər qeydləri universitet muzeyinin elmi əməkdaşı Edmund Qordana verdim. Bir neçə aylıq gərgin işdən sonra Qordan aydınlaşdırdı ki, onun sərəncamında olan materiladan hər birinə bir çox onluqdan tutmuş bir neçə yüzə qədər Şumer atalar sözləri və zərb-məsəlləri daxil etməklə düjündən çox ayrıca toplu tərtib etmək olar. Son illər ərzində o, tam qalmış və əsasən qabaqlar məlum olmayan yüzlərlə atalar sözləri və zərb-məsəllər dərc etdirmişdir.^A

Onlardan bir neçəsi aşağıda veriləcəkdir, lakin oxucuya xatırlatmaq istəyirəm ki, lakonikliyinə görə atalar sözlərini tərcümə etmək çətindir; ola bilsin gələcəkdə bu və ya digər hikmətli sözün bizim tərcümədə mənasının düzgün verilmədiyini aşkar edilsin.

Atalar sözlərinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri ümumiyyətlə onların ümumbəşəri xarakter daşımalarıdır. Əgər sizdə nə vaxtsa insan nəslinin vahidliyinə, bütün xalqların və irqlərin ümumilənə şübhə yaransa, onda atalar sözləri və zərb-məsəllərə, xalq aforizmlərinə və hikmətlərinə müraciət edin! Atalar sözləri və zərb-məsəllər hər bir cəmiyyətin mədəni və məişət qatlarının zirehini digər bütün ədəbi janrlardan daha yaxşı parçalayır, nə vaxt harada yaşamasından və hazırda yaşadığından asılı olmayaraq bütün insanlara xas olan əsas və ümumi cəhətləri açıq göstərirlər.

Şumer atalar sözləri və zərb-məsəlləri 3,5 min il bundan əvvəl yazılmış, bir çoxu isə, yəqin ki, daha əvvəl yaranmış və şifahi formada nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Onlar, hər şeylə bizdən tamamilə fərqlənən xalq tərəfindən yaradılmışdır: onun başqa dili, başqa coğrafi əhatəsi, başqa adətləri, başqa dini, başqa siyasi və iqtisadi prinsipləri olmuşdur. Buna baxmayaraq, qədim şumer atalar sözləri öz əsasları ilə bizimkilərə təəccüblü dərəcədə yaxındır. Biz onlarda öz qayğılarımızın, zəifliyimizin və çətinliklərimizin əksini asanlıqla fərqləndirir, öz baxışlarımızı görürük.⁵⁷

Budur, “daim inildəyən” öz müvəffəqiyyətsizliklərini taleyin qəddarlığının boynuna yıxır və gileylənməkdən yorulmur: “Mən bədbəxt gündə doğulmuşam!”

Gordon E. Sumerian Proverbs. Philadelphia. 1959.

Budur, hamının əleyhinə olduğu hərəkətlərinə daim haqq qazandırmaya çalışan insanlar. Belələri haqqında şumerlər deyirdilər:

Yatmamış hamilə olmazsan,

Yeməmiş piylənməzsən!

Şumerlər köməksiz, uğursuz adamlar haqqında belə deyirdilər:

Səni suya atarsan – su iylənər,

Səni bağa buraxarsan – bütün meyvələr iylənər.

Bizim müasirlərimiz kimi, şumerləri də şübhə üzürdü – öz varını necə idarə etmək. Bu aşağıdakı hikmətli sözdə əksini tapmışdır:

Onsuz da öləcəyik – gəl hamısını xərcləyək!

Hələ çox yaşayacağıq – gəl yığaq!

Bu fikir başqa cür də formalaşmışdır:

Bəlkə faraş arpa yetişəcək – biz hardan bilək?

Bəlkə sonar arpa yetişəcək – biz hardan bilək?

Əlbəttə, Şumerdə də ac-yalavac yaşayan kasıblar vardı; aşağıdakı ibrətamiz qarşılıqlı əlaqədə qurulmuş sətiqlər onları barədə yazılmışdır.

Kasıba yaşamaqdan ölmək yaxşıdır:

Əgər onun çörəyi varsa, duzu yoxdur,

Əgər duzu varsa çörəyi yoxdur,

Əgər əti varsa, quzusu yoxdur,

Əgər quzusu varsa əti yoxdur.

Kasıblar cüzi ehtiyatlarını tez-tez xərcləməli olurdular. Müəllif şumer atalar sözlərində belə deyir: “Kasıb öz gümüşünü yeyir”. Kasıb ehtiyatı qurtaranda müasir lombardların qədim sələflərinə müraciət edirdi. Zərb-məsəl də buradandır: “Kasıb borc alır – özünə zəhmət qazanır”. O, müasir ingilis atalar sözlərini xatırladır: “money borrowed is soon sorrowed” (“borc alınan pul – lənətlənmiş puldur”).

Bütünlükdə Şumer kasıbları, görünür, sakit və itaətkar idilər. Onların şüurlu surətdə varlı hakim sinfin əleyhinə qalxdıqlarına bir dənə də olsun işarə yoxdur. Bununla belə, əgər düzgün tərcümə olunmuşsa sinfi düşüncənin rüşeymlərinin yaranmasını sübut edən

zərb-məsəl saxlanmışdır: “Kasıb ailələrin heç də hamısı yenilən deyil!”

Başqa Şumer zərb-məsəli Yekkleznastın serni xatırladır (5-11): “İşləyənin yuxusu şirindir”. Daha çox isə Talmuddan hikmətli sözləri xatırladır: dövlətini artıran qayğısını artırır. O belə səslənir:

Kimin gümüşü çoxdursa, bəlkə də xoşbəxtdir,
Kimin çox arpası varsa, bəlkə də xoşbəxtdir,
Kimin heç nəyi yoxdursa, rahat yatır.

Hərdən kasıblar hesab edirdilər ki, onların bütün uğursuzluqlarının səbəbkarı onlar özləri deyil, onların əlaqə yaratdıqları adamlardır.

Mən əsl atçapanam.
Ancaq ulaqla bir qoşquya qoyulmuşam,
Arabanı çəkmək lazım gəlir,
Qamış, saman daşımaq üçün.

Taleyin kəliyindən özünün hazırladığı alətdən istifadə etmək imkanı olmayan kasıb sənətkar haqqında şumerlər deyirdilər: “Xidmətçinin (ağanın paltarasilanına baxan) paltarı həmişə çirklidir”.

Yeri gəlmişkən, şumerlər paltara böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu, atalar sözlərində əksini tapmışdır: “Yaxşı geyinənə hər yerdə xoşdur”.

Qulluqçular arasında, görünür, yaxşı təhsil alanlar da olmuşdur. Hər halda zərb-məsəldən belə çıxır: “Bu qulluqçu şumer dilini öyrənmişdir”.

Digər tərəfdən, Şumer mirzələrinin heç də hamısı – müasir stenoqrafçılar kimi – diktə altında yaxşı yaza bilmirdi, görünür, zərb-məsəl də buradan yaranmışdır.

Əsl mirzə odur ki,
Əli ağızından geri qalmır.

Şumerdə elə mirzələr də vardı ki, səhvsiz yaza bilmirdilər, ritorik nida belələrinə aiddir:

Bu nə mirzədir,
Əgər şumer dilini bilmirsə!

Şumer atalar sözlərində və zərb-məsəllərində zəif cins geniş təqdim olunmuşdur, ancaq heç də həmişə yaxşı variantda yox. Əgər

Şumerdə varlı kişiləri müflisləşdirən cəld fırladaqçı qadınlar yox idisə də, öz qiymətlərini yaxşı bilən praktik qızlarda çatışmazlıq hiss olunurdu. Belə bir tələbkər adaxlı qız varlı nişanlısını gözləməkdən yorulub sual edir:

Mən öz məhəbbətimi kimə hədiyyə edim?
Kimdə hər şey boldur, kim kifayət qədər varlıdır?

Şumerlərdə evlənmək çox ağır yük sayılırdı. Onlar kəbinə öz münasibətlərini belə bildirirdilər:

Kim arvad və yaxud uşaq saxlamayıbsa,
O, halqa gəzdirməyib burnunda.^A

Şumerdə görünür, kişilərin vəziyyəti o qədər də ürək açan deyildi. Buradan da belə bir hikmətli söz:

Arvad – “məbəddə” (hərfi mənası “açıq müqəddəs yerdə”)
Ana – çayda (görünür, hansısa bir dini mərasim yerinə yetirir)
Mən isə acından ölürəm.

Əsəbi, həmişə narazı, nə istədiklərini özləri də bilməyən arvadlar, özlərinin indiki müasirləri kimi, artıq qədim zamanlarda cürbəcür ara həkimlərinin yanında yüngüllük axtarırdılar. Hər halda aşağıdakı zərb-məsəl buna işarə verir (əgər tərcümə düzgündürsə).

Evdə narahat arvad
Dərd üstünə xəstəlik gətirər.

Şumerdə kişilərin evlənmək kimi səhv addıma görə təəssüfləndiklərində təəccüblü heç nə yoxdur:

Xoşbəxtlik – evlənməkdə,
Fikirləşdikdə - boşanmada.

Əgər aşağıdakı zərb məsələ inansa q adaxlıların evlənməyə münasibətlərinin müxtəlif olması təsadüfi deyil.

Şadlıq adaxlı qızın ürəyində,
Dərd-qəm adaxlının ürəyində.

Qaynanaya gəlincə, qədim dövrdə, görünür o, indikindən daha yumşaq xarakterli olmuşdur. Hər halda şumer mətnlərində indiyədək kinli qaynana barədə heç bir lətifə aşkar edilməmişdir. Halbuki, şumer gəlinlərinin etibarına, birbaşa deyək ki, həsəd aparılması deyil. Bu, aşağıdakı epiqrafdan görünür. Burada kişiyyə xas olan xoş məramlar sadalanır və əksinə:

^A Dustaqların burun deşiklərinə taxılan halqaya işarədir. Qey. tərc.

Cürdək səhrada – kişinin həyatı,
Ayaqqabı – kişinin göz bəbəyi,
Arvad – kişinin gələcəyi.
Oğul – kişinin sığınacağı,
Qız – kişinin xilaskarı,
Ancaq gəlin – kişi üçün lənətdir!

Şumerlər dostluğu yüksək qiymətləndirirdilər. Ancaq ingiliscə deyirlər ki, “food is thicker than water”^A. Şumerdə də təxminən belə deyirdilər:

Dostluq bir gün çəkər,
Qohumluq əbədidir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin özəlliklərini müqayisə nöqtəyindən maraqlıdır ki, qədim Şumerdə heç bir vəchlə iti insanın dostu hesab etmirdilər. Əksinə, aşağıdakı hikmətli ifadələrə görə o, məkrli hesab olunurdu:

Öküz əkir,
İt dərin sırımları korlayır.
Ancaq köpək öz damını tanımır.
Dəmirçinin iti zindanı aşırmağı bacarmadı,
Lakin su dolu bardağı aşırı.

Əgər şumerlərin itlərə münasibəti bizə o qədər də aydın deyilsə, başqa hallarda onların qiymətləndirmələri bizimkilərlə oxşardır, ancaq onlar bunu başqa sözlərlə ifadə edirdilər. Məsələn, ingilislər deyir: “A sailor will sight at the drop of a hat” (“Dənizçi düşmüş şlyapasına görə dalaşmağa girir”). Şumerlər isə təsdiq edirdilər: “Qayıqçı həmişə dalaşqandır”. Başqa bir şumer atalar sözü:

O hələ tülkünü tutmamış,
Artıq ona çax-çax düzəldir.
Bu, “cücəni payızda sayarlar” zərb-məsəlinə uyğun gəlir.
Yaxud başqası:
Vəhşi öküzdən qaçdı –
Vəhşi inəklə toqquşdu.

^A Hərfi tərcüməsi: “qan su deyil”; rus atalar sözü ilə müq: “özünü kü qeyri-ixtiyari özünə qardaşdır. Qeyd. tərc.

Bu isə birbaşa “oddan alova” hikmətinin analoqudur.

Bütün vaxtlarda və bütün xalqlarda səy böyük ləyaqət hesab olunmuşdur, lakin bu fikri heç kəs şumerlərdən yaxşı ifadə etməmişdir:

Əl və yenə əl - və ev tikildi,
Gödən və yenə gödən və ev yıxıldı.

Şumerdə elə insanlar vardı ki, başqalarından geri qalmaq istəmirdi və varına görə həyat sürmürdü. Onlar üçün kəlam var idi:

Ağa kimi tikən qul kimi yaşayır,
Qul kimi tikən, ağa kimi yaşayır.

Müharibə və sülh şumerlər qarşısında bu gün bizim toqquşduğumuz kimi problemlər qoyurdu.

Bir tərəfdən müharibəyə daim hazır olmaq yaşamaq üçün vacib idi. Şumerlər deyirdilər.

Əgər ölkə pis silahlanıbsa,
Düşmən həmişə darvaza yanında olacaq.

Digər tərəfdən düşmən borclu qalmayacaq faktı müharibənin ağılsızlıq olduğuna dəlalət edirdi:

Sən gedirsən, düşmən torpağını zəbt edirsən,
Düşmən gəlir, sən torpağını zəbt edir.

Amma sülh günlərində də, müharibə günlərində də “dörd gözə baxmalısən” ki, səni aldatmasınlar. Şumerlər bu gün də öz qiymətini saxlayan yaxşı məsləhət verirlər:

Hökmdarın ola bilər, çarın ola bilər,
Ancaq “ağadan” daha çox qorx!

Şumer mizələri özlərinin çoxsaylı toplularına nəinki müxtəlif hikmətlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər, həmçinin təmsillər də daxil edirdilər. Axırıncılar klassik “Ezop təmsillərini” xatırladır və həmin prinsiplə qurulurlar: əvvəlcə qısa giriş, sonra təmsilin əxlaqını təşkil edən birbaşa nitq, bəzən isə personajlar arasında həqiqi dialoq gəlir. Biz növbəti fəsildə Edmund Qordonun tərcümə etdiyi bir sıra ən qədim “Ezop təmsilləri” ilə tanış olacağıq.

18. EZOPUN SƏLƏFLƏRİ.

HEYVANLAR HAQQINDA İLK TƏMSİLLƏR.

Yunanlar və romalılar e.ə. VI əsrdə Kiçik Asiyada yaşamış qoca Ezopu heyvanlar haqqında təmsil janrının atası hesab edirdilər. Ancaq bu gün biz bilirik ki, Ezopun adına çıxarılan təmsillərin heç olmasa bir hissəsi insanlara ondan çox qabaq məlum olmuşdur. Hazırda “Ezop təmsilləri” tipində heyvanlar haqqında təmsillər Şumerdə min ildən də çox əvvəl meydana gəlmişdir.

Gözləndiyi kimi, heyvanlar şumer ibrətamiz ədəbiyyatında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Son illər E.Qordon ümumilikdə 295 atalar sözləri və təmsillər toplayıb tərcümə etmişdir. Onlarda heyvanlar aləminin 64 növdə müxtəlif nümayəndələri – məməlilər, quşlar və həşəratlara qədər heyvanların aşağı sinifləri iştirak edir.

Öyrənilmiş material hansı heyvanların daha populyar olduğu barədə maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Şumer ədəbiyyatında itlər daha tez-tez yada salınır (83 atalar sözlərində və təmsillərdə). İkinci yerdə iri ev heyvanı, sonra – eşşək, tülkü, donuz, ancaq bunlardan sonra – ev qoyunları durur. Qoyunun ardınca şir və vəhşi öküz (hazırda nəslə kəsilməmiş – *Bos primigenius*), sonra – ev keçisi, canavar və s. gəlir.

Mən aşağıda nisbətən yaxşı saxlanmış və başa düşülən şumer təmsillərinin Qordan tərəfindən edilmiş ilkin tərcümələrdən bəzilərini verirəm. Onlarda itdən tutmuş meymuna qədər müxtəlif heyvanların adı çəkilir.

İtlərin acgözlüyü aşağıdakiki qısa təmsildə təsvir edilir:

“1. Eşşək çayda üzürdü; it ondan geri qalmırdı və öz-özünə deyirdi: Axı, o nə vaxt sahilə çıxacaq ki, onu yemək mümkün olsun?”

2. İt ziyafətə gərir, lakin sümüklərin qaldığını görüb çıxaraq özü - özünə deyir: “İndi mən getdiyim yerdə məndən ötrü çox qənimət tapılacaq.”

Lakin başqa bir təmsildə analıq hisslərinin gözəl ifadələrindən biri itin ağızı ilə verilmişdir:

“Qancıq iftixarla deyir: “Küçüklərimin necəliyini mənə maraqlı deyil, kürən, yaxud xallı – onsuz da mən onları sevirəm!”

Canavara gəlincə, yaxşı qalmış təmsillərə görə, şumerlər onu qaniçənliyin və hiyləgərliyin təcəssümü hesab edirdilər. Mətni iki yerdə korlanmış təmsillərdən birində danışılır ki, on canavardan ibarət sürü bir neçə, görünür, on qoyun oğurlayır. Canavarlardan biri sadə sofistika ələ ataraq öz yoldaşlarını ələ salır: “Doqquz canavar və onlarla birlikdə onuncu bir neçə qoyun kəsmişlər. Onuncu canavar acgöz idi və ... (lövhəcikdə bir, yaxud iki söz pozulmuşdur. O hiyləgərliklə... (bir və ya iki söz korlanmışdır) dedi: “Mən onu (qəniməti) sizin üçün böləcəyəm! Siz doqquzsunuz, qoy bir qoyun sizin payınız olsun. Mən isə təkəm, qoy mənim payıma doqquz qoyun düşsün – bu da mənim payım olacaq!”

Şumer təmsillərində bütün vəhşi heyvanlardan tülkünün xarakteri daha aydın və konkret təsvir edilmişdir. Onun haqqında lovgə və şöhrətpərəst heyvan kimi danışılır. O, daim sözdə və bütün davranışında özünün əhəmiyyətini şişirtməyə çalışır. Eyni zamanda o, ancaq öyünməyi bacaran qorxaq heyvandır. Məsələn, tülkü haqqında bir neçə təmsil: “Tülkü vəhşi öküzün dırnağını basaraq soruşur: “Səni çox ağrıtmır ki?”

Yaxud başqası: “Tülkü özünə ev tikməyi bacarmadığından qəsbkar kimi dostunun evinə gəldi”.

Başqa biri: “Tülkü dəyənək aparırdı (və soruşurdu): “Görəsən mən kimi vurum?”

Tülkü rəsmi sənəd aparırdı (və soruşurdu): “Görəsən mən nə tələb edim?”

Yaxud: Tülkü dişlərini qırcırdı, ancaq onun başı silkələnir”.

Bu personajın özündənrazı və qorxaq xarakterlərini xüsusilə parlaq təsvir edən iki ən uzun təmsilə nəzər salaq. Hər iki təmsil olduqca dolaşıqdır və axıra çatmamış qırılırlar, ancaq bütünlükdə onların ideyası və əxlaqı tam aydındır: “Tülkü öz arvadına dedi: “Mənimlə gedək! Gəl Uruk şəhərini gəmirək yeyək, soğan-kəvər kimi o bizim dişlərimizin altındadır! Biz Kullab şəhərini tapdalayacağıq, başmaq kimi o bizim ayaqlarımızın altındadır!” Onlar heç 600 qar (təxminən üç kilometr) şəhərə yaxınlaşmamış itlər

onlara nərildədilər: “Geme-Tummal! Geme-Tummal! (görünür tülkünün arvadının adıdır). Evə get! Rədd ol burdan!” – onlar şəhərdən qorxulu nərildəyirdilər”.

Baş a düşmək çətin deyil ki, tülkü və onun arvadı bu nəsihətə qulaq asaraq oradan uzaqlaşdılar.

Tülkü haqqında ikinci təmsil çox sonra Ezopun “Siçovullar və gəlinciklər” təmsilində istifadə etdiyi motivi (hərçənd orada tülkünün adı çəkilmir) əks etdirir: “Tülkü allah Enlildən vəhşi öküz buynuzları tələb etdi, (və budur) ona vəhşi öküz buynuzları verildi. Ancaq külək qalxdı, yağış tökdü, tülkü isə (buynuzların üzündən) öz yuvasına girə bilmədi. Səhərə yaxın soyuq şimal küləyi, ildırımlı buludlar və leysan tülkünün üstünə töküləndə (?) o dedi: “İşıqlaşan kimi...”

Təəssüf ki, təmsilin sonu yoxdur, ancaq görünür, tülkü onu vəhşi öküzün buynuzlarından azad etmək üçün Enlilə yalvarmaq qərarına gəlir.

Şumer təmsillərində tülkü Avropa folklorunda olduğu kimi ağıllı, cəld heyvan təsiri bağışlamır. Onun Ezop təmsillərinin bəzilərindəki tülkü ilə ümumi cəhətləri çoxdur (heç olmasa “Tülkü və üzüm” təmsilini götürsək).

Qeyd etmək lazımdır ki, bizə çox pis vəziyyətdə iki təmsilin fraqmentləri gəlib çatmışdır. Onlarda tülkü quzğunla, yaxud qarğa ilə yanaşı, yəni Ezopun təmsillərində olduğu kimi durur.

Biz ayıya şumer təmsillərinin ikisində rast gəlirik; onların birində görünür, onun qış yuxusu barədə söhbət gedir.

Əgər biz ayı haqqında heç nə deyə bilmiriksə, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə manqusta haqqında xeyli maraqlı məlumatlar tapmaq olar. Müasir İraqda olduğu kimi, Qədim Mesopotamiyada da əl manqustalarını siçovullarla mübarizə üçün saxlayırdılar. Şumerlər, görünür, dırnaqlarını açmaq üçün uzun müddət səbrlə lazımı anı gözləyən pişikdən fərqli olaraq manqustanın öz ovu üstünə cəsarətlə atılmasını görür və qiymətləndirirdilər. Bu özünü belə bir zərb-məsəldə göstərmişdir.

Pişik uzun fikirləşir,

Manqusta boş yerə vaxt itirmir.

Digər tərəfdən, hər hansı yeməyi, yaxud spirtli içkini manqustadan qorumaq çətin idi, ancaq sahiblər öz sevimlilərinin bu pis əməlləri ilə barışmalı olurdular. Şumerlər kədərlə deyirdilər:

Əgər evdə yemək varsa, onu manqusta məhv edəcək,

Əgər o mənə bir şey saxlasa,

Yadelli gəlib onu məhv edəcək!

Başqa bir atalar sözündə ev manqustası özünün “pozğun iştahası” ilə sahiblərini əyləndirir: “Mənim manqustam ancaq iylənmiş şeyləri yeyir, piva və əridilmiş yağın xatirinə qurdalanmır”.

Bir atalar sözündə deyəsən goreşən haqqında xatırlanır, ancaq onun mənası kifayət qədər aydın deyil.

Pişiklərə gəlincə, çumer ədəbiyyatında nadir halda onun adı çəkilir. Bir hal barədə artıq söhbət getdi (pişik və manqusta haqqında atalar sözü). İkinci halda hər yerdə zəmbil daşıyanın arxasınca gedən inək pişiklə müqayisə edilir.

Atalar sözləri və təmsillərə görə şir ağacın və qamışın bürüdü yerdə yaşayırdı. İki təmsildə - birinin mətni çox korlanmış, digərinin mənası aydın deyil - şir nədənsə açıq səhrada peyda olur. Əgər kolluqlar şir üçün əlverişlidir, onda insan özü şirdən çəkinməlidir və buna görə də onun xasiyyətlərini öyrənməlidir.

Bir atalar sözündə deyilir: “Ey şir, qalın kolluqlar sənənin müttəfiqindir!”

Başqa birində: “Şir tanıdığı adamı kolluqda da yeməz!”

Axırıncı hikmət istər-istəməz Androkl və şir haqqında əhvalatı xatırladır.

Güclü zədələnmiş başqa lövhəcik bizə pusquya düşmüş şir və tülkü haqqında parçalar saxlamışdır. Təmsillərin çoxunda “şir qəniməti qoyunlar, keçilər və kolluq donuzları” (görünür, vəhşi donuzlar) olan nəhəng yırtıcı kimi təqdim olunur.

“Şir qoyun damına gələndə it yundan burulmuş kəndirle bağlanmışdı”, - bir təmsildə belə deyilir. Başqa birində əhvalat belə nağıl edilir: “Şir “kolluq donuzunu” qaparaq onu parçalamağa başladı və öz-özünə deyirdi: “Sənənin ətin mənim qarnımı hələ doyurmamışdır, ancaq zıngiltın artıq qulağımı deşdi!”

Lakin şir heç də həmişə qalib çıxmır, o, “köməksiz keçinin” tərifindən də aldana bilər. Bu mövzuda Ezop təmsillərini xatırladan ən uzun Şumer təmsillərindən biri saxlanmışdır: “Şir köməksiz keçini qapdı. “Məni burax, (və) mən rəfiqələrimdən sənə bir qoyun verərəm!” (keçi belə deyir). Mən səni buraxaram, lakin (əvvəlcə) adımı mənə de!” (şir dedi). (Onda) keçi şirə cavab verdi: “Məgər sən mənim adımı bilmirsən? Mənim adım “Sən müdriksən!” adlanır. Şir qoyun damına çatanda mırıldadı: “Mən qoyun damına gəldim və səni buraxıram!” Keçi (artıq çəpərin o üzündən) ona cavab verdi: “Hə, sən məni buraxdın! Bəs sən müdriksən? Mən sənə nəinki qoyun (söz verdiyimi) verməyəcəyəm, heç özüm də sənin yanında qalmayacağam!”⁵⁸

Fil haqqında şumer təmsili saxlanmışdır. Oarada fil lovğa heyvan kimi göstərilir, hətta ən balaca quşcuğaz onu “yerində oturur”: “Fil öyünərək özü haqqında belə dedi: “Dünyada mənim tayım yoxdur! Yox...!” (burada sətirin axırınadək mətn pozulub, ancaq güman etmək olar ki, ifadə təxminən belə olmuşdur: “Mənimlə bərabərliyə cəhd etmə!”) və (onda) quşcuğaz ona cavab verdi: “Axı balaca olduğuma baxma, mən də eynilə sənin kimi yaranmışam!”

Məlum olduğu kimi, eşşək qədim Mesopotamiyada əsas qoşqu və yük heyvanı olmuşdur. Şumerlər onun üzərində xoş qəlblə zarafat edərək Avropa ədəbiyyatındakı eşşək obrazına oxşar yavaşgədən və ağılsız məxluq obrazı yaratmışlar. Eşşəyin əsas xüsusiyyəti – sahibinin tələbinin tamamilə əksinə hərəkət etməkdir.

Bir neçə misal: “Onu azara tutulmuş şəhərə yükəpəran eşşək kimi (güclə) dartıb aparmaq lazımdır”.

“Eşşək öz palanını da yeyər!”

“Sənin köməksiz eşşəyin bütün sürətini itirdi! Ey, Enlil, sən köməksiz insanın bütün gücünü itirdi!”

“Mənim eşşəkciyəm bərk qaçmaq üçün yaranmayıb, o, anqırmaq üçün yaranıb!”

“Eşşək başını saldı, sahibi isə onun üzünə əl vuraraq dedi: “Durub burdan getmək vaxtıdır. Tez ol! Tərpən!”

Eşşək hərdən yükünü aşırırdı, buna görə onu qəddarcasına söydürdülər: “Öz yükünü aşırıdın eşşək deyir: “Köhnə lənətlər hələ də mənim qulaqlarımı doldurur!”

Elə olurdu ki, eşşək öz yiyəsindən qaçır və qayıtmırdı. Azadlığa çıxmış eşşək iki zərb-məsəldə maraqlı mübahisələrin mövzusunə çevrilmişdir. Birincisi: “Mənim dilim azadlığa qaçmış eşşək kimi nə yana, nə də arxaya dönə bilməz.”

İkincisi isə belədir: “Gəncliyimin gücü qaçmış, eşşək kimi belimi tərk etmişdir.”

Bir neçə hikmətli sözdə eşşəyin xoşagəlməyən fizioloji xüsusiyyətləri yada salınır, məsələn: Əgər iy verməyən eşşək tapılsa, belə eşşəyə çarvadar lazım gəlməz”.

Nəhayət, eşşək haqqında davranış normalarını xarakterizə edən maraqlı ştrixlər olan zərb-məsəl qalmışdır. O belə səslənir: “Mən eşşəyin etdiyi kimi üçyaşlıya evlənə bilmərəm!” Burada vaxtsız kəbin qınantılır.⁵⁹

Ata gəlinə, bir şumer təmsili gözlənilmədən atların ev heyvanı edilməsinin ilkin dövrü haqqında yeni məlumat verir. Bu təmsildə biz biləni, at minmək barədə ilk məlumat verilir. Doğrudur, təmsilin mətni yazıldığı lövhəcik təxminən e.ə.1700-cü ilə aiddir, ancaq həmin mətn Nippurdan böyük lövhəcikdə və Urdan olan məktəb lövhəciyində də tapıldığına görə, təxminən həmin dövrə təsadüf edən lövhəciklər göstərir ki, həmin mətnin çox qabaq yarandığını güman etmək olar. Bu nəticə mətnin təkcə geniş yayılması ilə deyil, həm də onun atalar sözləri və zərb-məsəllərdən ibarət məktəb toplularından birinə salınması ilə təsdiq edilir. Ona görə at sürücülüyü haqqında yazılı məlumatın üç yüz il sonraya aid olmasına baxmayaraq, güman etmək olar ki, şumerlər eramızdan iki min il əvvəl at sürməyi bacarırdılar.

At barədə təmsil belə səslənir: “Atını yıxan at deyir: “Əgər belə yükü üstündə daim daşısan, gücdən düşərsən!”

Başqa bir zərb-məsəldə atların tərləməsindən söhbət açılır: “Sən at kimi tərləyirsən – bu (yaqın) nə içmişənsə odur”¹ Burada ingilis danışq ifadəsi “to sweat like a horse” ilə tam oxşarlıq var.

Qatır haqqında cəmi bir zərb-məsəl qalmışdır. Maraqlıdır ki, burada söhbət həmin heyvanın əmələ gəlməsindən gedir: “Ey qatır, sən kim tanıyır – sənın atan, yoxsa sənın anan?”

Qeyd etmək maraqlı olardı ki, şumerlərdə donuz heç də “natəmiz” heyvan sayılmırdı. Zərb-məsəllərdə və təmsillərdə donuzu yemək üçün bütün başqa heyvanlardan daha tez-tez kəsirlər!

Bir misal: “Kökəldilmiş donuzu kəsmək istəyəndə o deyir: “Bütün bunlar mənım yediklərimə görədir!”

İkinci bir misal: “Onun canı boğazına yığıldı (?) və onda öz donuzunu öldürdü!”

Yaxud başqası: “Donuz əti satan qəssab donuzu kəsir və deyir: “Axı, sən niyə zingildəyirsən? Sənın atan və baban da bu yolla gediblər. Sən (yenə də) zingildəyirsən!”

İndiyədək meymun haqqında bir dənə də olsun şumer təmsili tapılmamışdır, lakin bir zərb-məsəl və meymunun öz anasına zarafat məktubu var. Bu iki mətn onu sübut edir ki, meymunlar tamaşaçıları şumer “musiqi evlərində” əyləndirirdilər və buna görə də onlar haqqında o qədər də qayğı göstərmirdilər.

Zərb-məsəldə deyilir: “Bütün Eridu çiçəklənir, ancaq “böyük musiqi evindən olan” meymun tullantılar içərisində eşələnir?”

Zarafatyana məktubda isə aşağıdakı kimi deyilir:

Ludiludi,⁶⁰ mənım anama,

Belə deyərsən:

“Ukubi, meymun deyir.

Ur-Nannanın gözəl şəhəridir.

Ereduq – Enkinin bolluq şəhəridir.

Mən isə - baş evin həyatındəyəm,

Orada mahnı oxumaq öyrədilir.

Bir baxışla mən toxam,

Necə ölməmişəm mən!

Təzə çörəksiz, təzə pivəsiz!

Göndər çaparla bir şey!

Ka-pa-ul!”

Görünür, Şumerin cənub-şərqindəki göllük yanında yerləşən Eridu şəhərinin “böyük musiqi evindən olan” meymun ac

qaldığından şəhərin zibilxanalarında özünə qida axtarmağa məcbur idi. Qeyri-müəyyən səbəbdən yazıq vəhşiciyin sərgüzəşti zərb-məsəl mövzusu olmuş, satira həvəskarı hansısa mirzə bu zərb-məsəli meymunun (adı ludiludi, görünür “meymun adamın”) “anasına” zarafat məktubuna çevirmişdir. Bu “məktub”, onun bizə dörd surətinin gəlib çıxdığına görə özünəməxsus klassik ədəbli miniatür sayılmışdır, halbuki ilkin zərb-məsəl atalar sözləri və zərb-məsəllər toplularından ancaq birinə daxil edilmişdir.

Bizə gəlib çatan mətnlərdən görünür ki, şumer təmsillərində balıqlar təmsil olunmamışdır. Amma digər yazılı və arxeoloji mənbələrdən bizə məlumdur ki, şumerdə balıq ta qədimdən əsas qida məhsullarından biri olmuş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Növbəli şəkildə haqqında söhbət gedəcək nadir ədəbi əsərə inansaq, ola bilsin şumerlərdə su heyvanlarını quşlardan və timsahlardan qorumaq üçün qoruqlar olmuşdur.

19. “BALIQ EVİ”

BİRİNCİ BALIQ QORUĞU.

“Balıqlar evi” – Şumer mədəniyyətini ədəbi mətnlər üzrə öyrənərkən açmaqda davam etdiyimiz təəccüblü kəşflərə xarakterik misaldır. Haqqında aşağıda söhbət açacağımız mətn nəinki bu qədim xalqın dəniz və çay sakinlərinə qeyri-adi diqqətinə və onlar haqqında qayğısına sübutdur, həm də balıqlar üçün birinci qoruğun (yaxud “müqəddəs yer”) təsvirini verir. Doğrudur, Şumer şəhərlərinin hansıdasına belə ideallaşdırılmış “akvariumun” həqiqətdə olduğunu təsəvvür etmək çətindir.

Bizim 150 sətirik sənəd cəmi bir neçə il əvvəl məlum olmuşdur. O, hazırda İstanbulda, Londonda və Filadelfiyada saxlanılan doqquz lövhəcikdə və fraqmentlərdə cızılmışdır. Onlardan altısı indiyədək dərc edilməmiş, üçü isə (ən böyükləri) Britaniya Muzeyinin keçmiş əməkdaşı Gedd tərəfindən çıxarılmış surətlərdə lap bu yaxınlarda mənim sərəncamıma verilmişdir. Mənim ispan həmkarım və Pensilvani universitetinin Muzeyi üzrə əməkdaşım M.Sivil qalan altı fraqmentin bu sənədə aid olduğunu müəyyənləşdirməyə və onları uyğun gələn qaydada düzməyə nail olmuşdur. Bundan əlavə, o, üç fraqmentin (ikisi Filadelfiyadan və biri İstanbuldan) eyni lövhəciyin hissələri olduğunu müəyyən etmişdir.

Sivil bu istiqamətdə işləyərək mətni yenidən bərpa və tərcümə etmişdir. O, həmin işə bir neçə ay gərgin əmək sərf etmişdir. Sivil mətni tərcümə və şərhərlə birlikdə nəşrə hazırlamışdır.⁶¹

Bu əsər suda yaşayanların həyatına dərin maraq göstərən və onların tam təhlükəsiz və onlara uyğun şəraitdə yaşamaları üçün çalışan insanın yaxud allahın monoloqudur.

Mətn balıqlar üçün xüsusi tikilmiş yaşayış yerinin təsviri ilə başlayır. Bu, müəllifin balıqlar üçün “doğma ev” kimi xarakterizə etdiyi akvariumu xatırladır.

Balığım mənim, mən sənə ev tikmişəm, sənə daldalanacaq hazırlamışam.

Evin yanındakı böyük həyətdə, sənə böyük hovuz tikmişəm.
Orada, içərisində sənə loja tikmişəm.

Bu yerdə sənin üçün suyu şən pıçıltı ilə axmağa məcbur etmişəm.

Evə tor yaxınlaşa bilməz, yeraltı kanaldan uzana bilməz.

Evdə yemək var, seçmə yemək.

Bəli, evdə yemək var, ən təzə yemək.

Evə, sənə pivə qoyulan yerə milçək də keçə bilməz.

Şənlik kəsilməz, orda ki, sənin adın eşidiləcək.

Kandar da, siyirtmə də, un da, tiryəlxana da – hər şey hazırdır.

Bu evin rayihəsi – şam meşəsinin ətridir.

Evdə pivə var, əla pivə.

Bəli, şirin pivə var və bal fətiri – qamışdan uzun çəpər kimi.

Poema – bu, şübhəsiz təkrarlara və paralelliyə görə poetik üsluba xarakterik olan poemadır – sonra balığın bütün qohumlarını və bütün dostlarını bu evə gəlib istirahət etməyə dəvət edir.

Sənin bütün tanışların – qoy bu evə girsin.

Sənin yaxınların – qoy bu evə girsin.

Sənin atan, nəslin başçısı – qoy bu evə girsin.

Sənin böyük qardaşının oğulları, sənin kiçik qardaşının oğulları qoy bu evə girsin!

Sənin balacaların, sənin böyüklərin – qoy bu evə girsin!

Arvadın, uşaqların da – qoy bu evə girsin!

Sənin dost-taşıların – qoy bu evə girsin!

Qaynın və qaynatan – qoy bu evə girsin!

Qoy dəstə ilə, yan-yana səninlə birgə girsin!

Onlardan heç birini qoyma, onlardan heç kəsi çöldə qoyma!

Gir içəri, sevimli qızım,

Şor kanaldakı kimi, axını olmayan,

Çirkələnmiş axın kimi hərəkəti olmayan,

Axar su kimi sənin lojan təmizlənəcək,

Ay işığı düşəcək sənin lojan genişlənəcək.

Sən girəndə - öz baxışlarını daldalanacağı yönəlt.

Sən öküz kimi, sənə hazırlanmış yerə gedəndə - nəzərlərini daldanacağı yetir.

Sən köpək kimi, hiss etdiyən yerə geəndə - nəzərlərini daldalanacağa yetir.

Sən qoyun kimi daimi yaşayış yerinə gedəndə - nəzərlərini daldalanacağa yetir.

Növbəti abzas güclü zədələnməmişdir, ancaq başa düşmək olar ki, müəllif “onun “Balığı” ilə birgə “müqəddəs yerə” girməli olan müxtəlif balıq növlərini təsvir edir:

Ey balığım mənim, qoy bütün balıqlar, nə qədər varsa sənənlə getsin!

Yumşaq saqqalı olanlar, şirin otları yeyənlər,

Qoy mənim böyük saqqalı balığım sənənlə girsən, ey mənim balığım!

Qamışı içəridən gəmirən, sənənin ağzına tərəf çəksin,

Qoy mənim balaca bığı balığım sənənlə girsən, ey mənim balığım!

Və o qalındodaq, bitili qamışı soran,

Sürüyə yığışanlar.

Qoy mənim karp balığım sənənlə girsən, ey mənim balığım!

Və o qara, şüvül kimi yumru,

Çoşqalayan donuz, çay kənarında özünə yem tapan,

Qoy mənim ilan-balığım sənənlə girsən, ey mənim balığım!

Müəllif balıqların çoxunu ümumi qaydada, adətən iki-üç sətirdən çox olmayaraq təsvir edir. Lakin bir balığa o, tam on bir sətir həsr edir! Müəmmalı təsnifata görə söhbət, yəqin ki, çılpaq dəri, yastı bədənli, sivri quyruqlu elektroskatdan gedir:

Başı – toxa, dişləri - dəre,

Onun sümükləri - şam budaqları,

Onun qarnı – çoban Dumuzinin su üçün dərisi,

Kisə yeməklə dolu, kisə hərəkətsiz.

Onun nazik quyruğu – balıqçı qamçısı,

Tullanan – balıq kisə, özünə oxşarları yeyir.

Başında içəlatı yoxdur.

Rəqiblərini əl-ayağı ilə qapır.

Onun neştəri kəlbətin – dırnaq

Qadağan olunmuş balıq – şəhərlərdə, müqəddəs yerlərdə

Allahlara onu qurban vermirlər.

Ancaq qoy mənim qığırdaqlı skat – balığım, qoy sənənlə girsən, ey mənim balığım!

Müəllif bir sıra başqa balıqları (hansılardır – indiyədək məlum deyil) – kin, peşkid, qur, aqarqar, saqqa, turxar (?), azaqqqa, muş, giru və salsal – qısa təsvirdən sonra müxtəlif quşların, həmçinin timsahın, yəni balıqları məhv edən yırtıcıların təsvirinə keçir. Onların üzündən balıqlar üçün sığınacaq daha da vacibdir.

Abzasın əvvəli qalmamışdır. Qalan sətirlər belə səslənir.

Çayların və göllərin ortasında qəzəblə qışqıran,

Mənim “akan quşum”, onun caynaqlarından, ey mənim balığım, asılırsan!

Su üstündə sərilmiş torun üzərində fırlanır,

Mənim “ubur-quşum”, onun caynaqlarından, balığım mənim asılırsan!

Və o, uzunayaq, o qaqqıldayan

Su üstündə qaçır, palçıq üstə qazan kimi.

Mənim “anşe-bar-quşum”, balığım mənim, onun caynaqlarından asılırsan!

Və o. Tamamilə çılpaq

Bu quşun – ayaqları balıqdır,

Mənim “ki-ib-quşum”, balığım mənim, onun caynaqlarından asılırsan!

Və o, bataqlıqda, yanından qaçan dördayaqlıları qapır.

Günahsız, heç nədən şübhələnməyən balığı hər addımda gözləyən çoxsaylı təhlükələrdən qorumaq üçün sığınacaq çox vacib xarakter alır. Bizim balıq həvəskarı öz monoloqunu aşağıdakı sözlərlə bitirir:

Ancaq yox, sən onların caynaqlarından asılmayacaqsan, onların ayaqları səni məhv etməyəcək.

Ey mənim balığım, gün gəlir – yanıma, cəsarətlə, tez ol.

Vaxt çatdı – yanıma, cəsarətlə!

Və bütün balıqların hakimi

İlahə Nanşe gəlişinə şad olacaq!

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və təmsillərin külliyyəti ibrətli qədim Şumer ədəbiyyatının ancaq bir hissəsidir. Şumer mirzələri həmçinin nəsihət janrı da yaratmışlar. Onlar “əkinçi təqvimi” kimi (bax. f. 11) ya məsləhət və göstəriş toplularıdır, yaxud məktəb həyatının təsviridir (bax.f.2). Lakin şumerlərdə daha populyar olan xüsusi ədəbi janr da olmuşdur, bu şifahi yarışma, disput janrıdır. Belə əsərlərdə əsasən iki rəqib tərəfin mübahisəsi təsvir olunurdu. Tərəflərdən hər biri nə istəsələr təcəssüm etdirə bilərdilər: ilin vaxtı, heyvan, bitki, metal, daş, yaxud Kain və Avel haqqında Bibliya əfsanəsinin çox ixtisar edilmiş variantı kimi müəyyən məşğuliyət növü.

Aşağıdakı fəsil bəşəriyyət tarixində ilk belə ədəbi mübahisəyə həsr olunmuşdur.

20. DISPUTLAR.

İLK ƏDƏBİ MÜBAHİSƏLƏR.

Şumer müəllimləri və ədibləri həqiqi filosoflar və mütəfəkkirlər deyildilər və ola da bilməzdilər. Ancaq təbiətə və ətraf mühitə aid hər şeydə onlar özlərini diqqətli müşahidəçi kimi göstərirdilər. Məktəblərdə təlim vəsaiti kimi bitkilərin, heyvanların, metalların və daşların tərtib edilmiş uzun siyahıları (bax.f.1) təbiət hadisələrinin və canlı aləmin hərtərəfli öyrənilməsi, heç olmazsa onların xarakter xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi barədə təsəvvür yaradır. Bundan başqa, mədəniyyət tarixi üzrə müasir mütəxəssislərin şumer sənəfləri o dövrün mədəniyyətinin nədən ibarət olduğunu ilk dəfə şüurlu surətdə analiz etməyə çalışmışlar, bu məqsədlə yüzdən çox daxil olan elementlərin adlarının siyahısını hazırlamışlar: müxtəlif ictimai institutlar, peşələr, sənətlər, qiymətlər və davranış normaları.

Bizim ətraf mühitə, yaxud əşyalara – ilin fəsillərinə, heyvan yaxud bitki növlərinə, metallara, istehsal alətlərinə münasibətimizin xüsusiyyətlərindən biri hər hansı iki anlayışın təbii müqayisəsidir. Bizim şüurumuzda onlar bir-biri ilə o qədər möhkəm bağlıdır ki, bir şeyin adını çəkərkən digərini yada salmaya bilmərik. Kənd təsərrüfatı ölkəsi olan Şumerdə, məsələn, belə cütlüklər: qış və yay, heyvan və taxıl, quş və balıq, ağac və qamış, gümüş və bürünc, toxa və kotan, heyvandar və əkinçi və s. var idi. Bütün bu cütlüklər müəyyən şəraitdə, müəyyən dərəcədə bir-birinə əks mövqedə dururdular. Onların ümumi cəhəti isə bir idi: onların insan üçün əhəmiyyəti və xeyri. Ona görə də təbii sual meydana çıxırdı: insan üçün ikisindən hansı və yaxud kim insan üçün daha xeyirlidir? Bu suala cavab verməyə nə isə özünəməxsus qaydada qiymətləndirməyə cəhdlər Şumer pedaqoqlarını ədəbi mübahisə, yaxud disput janrına cəlb etmişdir. Onların daha istedadlıları xüsusən bu məqsədlə həmin əsərləri yaratmışlar.

Bu cür disputlarda rəqiblərin gətirdikləri dəlillər əsas rol oynayırlar. Onlardan biri özünü “yüksəkdə tutaraq” rəqibini alçaldır.

Bütün bunlar poetik əsər formasında deyilir, çünki Şumer müəllifləri daha erkən epoxaların hələ savad nə olduğunu bilməyən müğənnilərin birbaşa xələfləri idilər və onlara poeziya prozadan daha yaxın idi.

Adətən belə mübahisələrin kompozisiyaları rəvayəti girişlərlə yüklənirdi. Burada rəqib tərəflərin yaranmasından söhbət gedir və Şumer panteonunda hər hansı hörmətli allahın yaxud bir neçə allahın tərəflərdən birinə üstünlük qazandırdıqları ilə əlaqədar uyğun sonluqla bitir.

Bu gün bizim əlimizdə hissə-hissə, yaxud tam mətni olan yeddi belə ədəbi mübahisə var. Lakin onlardan hələ ancaq üçü öyrənilmişdir. Birincisi artıq 15-ci fəsildə ətraflı işıqlandırılmış heyvan və taxıl allahları arasında mübahisədir. İkincisini belə adlandırmaq olar: “Yay və Qış. Yaxud Enlil əkinçilərin himayədarı allahı seçir”.

Bu ən uzun “disputlardan” biridir. Sərəncamımızda olan materillərin hamısından istifadə edilərək mətni tam bərpa olunduqdan sonra o yəqin ki, əkinçilik və qədimlik haqqında konkret məlumatlar baxımından daha maraqlı mətnlərdən biri olacaq. Onun məzmununu təxmini olaraq aşağıdakı qaydada ifadə etmək olar.

Hava allahı Enlil cürbəcür ağaclar və dənli bitkilər yatarmaq qərarına gəlir ki, yerdə çiçəklənmə və bolluq hökm sürsün. Bu məqsədlə o, iki qardaş – Emeşi (Yay) və Enteni (Qış) yaradır və onların hər birinin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Onların nədən ibarət olduğu bu sətirlərdən görünür:

Enten qoyuna əmr edir quzunu doğsun, keçiyə - oğlaq.
İnəyə əmr edir çoxaltsın buzovları, yağ, süd versin.
Keçilərə, qoyunlara, eşşəklərə vadidə şadyana ürək verir.
Göy quşlarına yuva verdi geniş yerdə,
Dəniz balıqlarına – daldə buxtalarda kürü tökmək verdi.
Tənəyə, palmaya o, şərab, pivə bolluğu verdi.
Ağaclar, otlara cücərmək, meyvə gətirmək tapşırırdı.
Şırımında taxılı böyüdüb artıracaq
Qışda Aşnan kimi şəfəqlərdə parlamaq verdi.

Emeş meşələrə və tarlalara həyat verdi, o, otları və damları genişləndirdi.

O, təsərrüfatda nəticələri çoxaltdı.

O, torpağı yerin barı ilə örtüdü.

O, məhsulu ambarlara yığmağı tapşırırdı, taxılı tayalara vurmağı,

O, evlər, şəhərlər, bütün ölkədə yaşayış evləri tikməyi tapşırırdı.

Yüksək, dağabənzər məbədləri.

Hər iki qardaş, Enten və Emeş öz işlərinin öhdəsindən gələrək qərara alırlar ki, Nippura, “həyat evinə” getsinlər və orada minnətdarlıq qurbanları ilə öz ataları Enlilə şərəfləndirsinlər. Emeş müxtəlif vəhşi və ev heyvanları, həmçinin quşlar və hər cür bitkilər aparır. Enten qiymətli daşlar və metallar, ağaclar və balıqlar aparır. Ancaq “həyat evinin” kəndinə çatanda paxıl Enten qardaşı ilə dalaşmağa başlayır. Onlar qaynar mübahisəyə girişirlər və nəhayət, Emeş deyir ki, qardaşını “allahların əkinçisi” kimi tanıyır. Bundan sonra hər ikisi Ekura, Enlilin mərkəzi məbədinə yollanır və hər biri öz nöqtəyi-nəzərini izhar edir. Enten Enlilə şikayət edir:

Enlil ata!

Sən mənə tapşırırdın ki, kanallara qayğı göstərim!

Mən həyatverən su gətirdim, bolluq gətirdim.

Tarları bir-birinin ardınca artırdım, taxıl ambarlarını

Mən şırımlarda taxıl böyütdüm, ağzınacan doldurdum,

Mən ona gözəl qız Aşnan kimi şəfəq içində parıltı verdim.

İndi işə qardaşım Emeş...

.....

O mənim əlimi itələdi, mənimlə dava saldı...

Emeş dava-dalaş barədə öz rəvayətini deyir. O, tərifli ifadələrlə başlayır ki, Enlilin rəğbətini qazansın. Ancaq onun nitqinin son hissəsi gözlənilmədən qısadır və onu başa düşmək hələlik mümkün olmamışdır. Enlil bundan sonra Emeşə və Entenə deyir:

Enten – o, kanallara və xəndəklərə baxır, su ilə ölkəyə həyat verən,

O, allahların əkinçisidir, o hər şey istehsal edir.

Emeş, oğlum mənim, qardaşın Entenlə münəfiqşəyə necə qərar verdin?

Enlil dediyi sözlər alidir, onun dərin mənası sarsılmazdır!
Onun sözləri dönməzdir – onlara toxunmağa kim cürət edər?
Ona görə də Emeş Entenin qarşısında baş əydi, ona yalvarışla müraciət etdi.

O, Entenə gümüş və qızıl verdi,
O, şərab və pivə hazırladı.

Hər ikisi qardaşlıq nişanlarını dəyişdilər, dostluq nişanlarını dəyişdilər.

Şənlənmək üçün, bayram etmək üçün, budur, onlar bir-birinə yaxşıdır.

Emeş və Entenin arasındakı mübahisədə
Etmen, allahların sadıq əkinçisi Emeşi üstələdi.

Eşq olsun Həhəng sıldırım Enlilə!

Üçüncü ədəbi mübahisəni “İnanna ər seçir” adlandırmaq olar.

O formasına görə bu janrın başqa əsərlərindən seçilir. Bu, lazımı anda növbə ilə meydana çıxan və öz nitqini söyləyən bir neçə şəxsin iştirak etdiyi pyesdir. Bundan əlavə, əsərdə rəvayəti çıxışlar yoxdur.⁶² Beləliklə, bu əsərin böyük hissəsi mübahisə, dialoq formasında deyil, uzun monoloqdur. Burada əvvəlcə rədd edilmiş və pərt olmuş personajlardan biri öz ləyaqətlərini saymaqla işi yoluna qoymaq istəyir. Doğrudur, bu personaj sonra öz rəqibi ilə dava-dalaş salmaq istəyir, ancaq o birisi öz sülh tərəfdarlığı, həmçinin ehtiyatlılığı ilə mübarizəyə qoşulmur və işi sülh ilə qurtarır.

Poemada dörd iştirakçı şəxs var: İlahə İnanna, onun qardaşı, günəş allahı Utu, çobanlar allahı Dumuzi və əkiçilər allahı Enkimdu. Tamaşa aşağıdakı qaydada inkişaf edir: allah Utu qısa çıxışdan (yalnız parçalarda qalmışdır) sonra bacısı İnannaya müraciət edir və onu çobanlar allahı Dumuzinin arvadı olmağa razı salmağa çalışır.

Onun qardaşı, döyüşçü, qəhrəman Utu,
Təmiz İnannaya o belə deyir:

- Bacım, ər in olacaqdır çoban sənini!

Qız İnanna, niyə razı deyilsən?

Yaxşıdır qaymağı onun, südü əladır onun,

Çobanın istehsalı, hər nə var - əladır!

İnanna, Dumzi ər in olacaq sənini!

Sən, parlayan daşlarla bəzənmiş, nədən istəmirsən?
Xaması yaxşıdır onun, sən onunla birlikdə içəcəksən onu,
Sən, çarların kölgə salanı, nədən razı deyilsən?

İnanna qəti surətdə imtina edir. O, əkinçi Enkimduya ərə getmək qərarına gəlir:

- Ərim olmayacaq o çoban mənini!

Təzə yundan örtüyü ilə örtməyəcək mənini!

Onunla ikilikdə yatmaq üçün – deməyəcəm bir söz də!

Mən, qızam, alacaq əkinçi mənini!

Kim yerə kəndir, kim bolluq otu becərir,

Kim yerə kəndir, kim bolluq taxılı becərir!

Çox pis qalmış və az başa düşülən bir neçə sətirdən sonra çobanın görünür, İnannaya müraciətlə uzun niqi gəlir. O, burada öz ləyaqətlərini sayır və sübut etməyə çalışır ki, əkinçi onunla müqayisəyə gələ bilməz.

Yerəkən və mən, yerəkən və mən, nəyi yaxşıdır məndən yerəkənin?

Enkimdu, şırımların, xəndəklərin ağası,

Nəyi yaxşıdır məndən yerəkənin?

Əgər o mənə qara unumu versə,

Mən onu, yerəkənə qara qoyunlarımı verərəm.

Əgər o mənə ağ ununu versə,

Mən ona, yerəkənə qara qoyunlarımı verərəm.

Əgər o mənə yaxşı pivə versə,

Mən ona, yerəkənə qatı süd verərəm.

Əgər o mənə şirin pivə versə,

Mən ona, yerəkənə qatıq verərəm.

Əgər o mənə süzülmüş pivə versə,

Mən ona, yerəkənə süzülmüş xama verərəm.

Əgər o mənə yüngül pivə versə,

Mən ona, yerəkənə otları süd verərəm.

Əgər o mənə şirin meyvələrindən versə,

Mən ona, yerəkənə hər şeylə qarışdırılmış süd verərəm.

Əgər o mənə şirin çörək versə,

Mən ona, yerəkənə bal kimi pendir verərəm.
Əgər o mənə xırda lobyə versə,
Mən ona, yerəkənə xırda pendir verərəm.
Onun yeyə biləcəyindən çox, onun içə biləcəyindən çox
Mən artıqlaması ilə qatı süd verərəm!
Nəyi yaxşıdır məndən yerəkənin?

Sonrakı parçada Dumuzi çayın kənarında oturub sevinir.
Görünür, onun dəlilləri İnannanı özünün əvvəlki qərarını dəyişməyə
inandırılmışdır. Burada o, Enkimdu ilə qarşılaşır və öz rəqibinə
sataşmağa başlayır:

Çoban – suvatılmış tarlalarla,
Qoyunları apardı suvarılmış tarlalarla, çoban – suvarılmış
tarlalarla.

Çobanın yanına suvarılmış tarlalarda,
Çobana yerəkən yaxınlaşır,
Yerəkən Enkimdu ona yaxınlaşır,
Dumuziyə kanalların və xəndəklərin yiyəsi yaxınlaşır.
Səhrada düzənlikdə, çoban düzənlikdə, onunla dava-dalaş
salmaq istədi.

Çoban Dumuzi səhrada düzənlikdə onunla dava-dalaş salmaq
istədi.

Lakin Enkimdu dava-dalaşdan qaçmaq üçün öz torpağında
Dumuziyə qoyun sürülərini otarmağa icazə verir.

- Mən və sən, ay çoban, mən və sən, ay çoban,
Nə haqda sənənlə mübahisə edək?
Sənin qoyunların suvarılmış torpaqlarda ot yeyir,
Sənin qoyunların qoy mənim tarlalarımın keçsin,
Çörək yeyirlər, Uruk tarlalarında otlayırlar.
Sənin quzuların, sənin oğlaqların mənim İsuruqala kanalımın
su içsinlər.

Dumuzi sakitləşir və yerəkəni dostcasına öz toyuna dəvət edir:

- Mən – çobanam və mənim toyumda
Yerəkən həqiqətən mənim dostum olacaq!
Yerəkən Enkimdu – mənim dostum, yerəkən – mənim dostum
Həqiqətən dostum olacaq!

Enkimdu cavabında deyir ki, özünün təsərrüfatının seçmə
məhsullarından Dumuzinin və İnannanın toyuna hədiyyə gətirəcək.

- Mən sənə buğda gətirəcəyəm, mən sənə lobyə gətirəcəyəm
Mərcimək, onun təmiz dənələrini mən sənə gətirəcəyəm!
Qız, sənin üçünsə hər şey gətirəcəyəm.
Qız İnannaya bahalı qətran ətir üçün gətirəcəyəm!
Şair öz əsərini ənənəvi sonluqla bitirir:
Çobanla yerəkənin mübahisəsində,
Qız İnanna, eşq olsun sənə!
Yerinə yetirmək üçün.

Oxucu, yəqin ki, kitabın əvvəlki səhifələrində Bibliya
mövzusunun əks-sədasını az tutmamışdır. Əzəli okean, göyün yerdən
ayrılması, pəlçiqdən insanın yaranması, əxlaq normaları, qanunlar
və kodekslər, əzablar və mütilik, Kainlə Avelin mübahisəsinə
oxşayan mübahisə - bütün bunlar uzaqdan olsa da Əhdi-ədiqin bir
çox motivlərini yada salır. İndi isə cənnət haqqında əfsanənin əks
olunduğu şumer poemasına müraciət edək. Çörək Varlıq Kitabının
bir sıra motivləri ondan keçirmi.

Dərhal demək lazımdır: Şumer poemasında söhbət yer cənnəti
deyil, səma cənnəti haqqında gedir. Onda tamahları güc gələn Adam
və Həvva yoxdur. lakin bu əfsanədə cənnət haqqında Bibliya əfsanəsi
ilə bir sıra paralellər var. Bəlkə o da qadının kişinin qabırğasından
yaranması epizodunun bir qədər gözlənilməz izahatını verir.

21. CƏNNƏT.

BİBLİYA İLƏ İLK PARALELLƏR.

Son yüz ildə Misirdə və Yaxın Şərqdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar mənəvi və maddi mədəniyyətin elə sərvətlərini üzə çıxarmışlar ki, alimlərin əvvəlki nəslə belə şeyləri ağıllarına da gətirə bilməzdilər. Qum və toz qalıqları altından tapılıb çıxarılmış qədim mədəniyyət irsinin öyrənilməsi, qədim dillərin açılması, çoxdan itirilmiş və unudulmuş ədəbi abidələrin bərpası bizim tarixi üfqlərimizi bir çox minilliklər genişləndirdi.

“Bibliya ölkələrində” arxeoloji tədqiqatların ən mühüm nəticələrindən biri Bibliyanın özünün yaranması və ilkin əsaslarına parlaq işıq saçan tapıntılardır. Bu gün biz tam əminliklə deyə bilərik ki, bu ədəbi abidə bir anda boş yerdə çıxan süni çiçək kimi bir anda meydana gəlməmişdir. O, öz kökləri ilə əsrlərin dərinliklərinə gedir, o bütün qonşu ölkələrin şirəsini özünə çəkmişdir. Həm formasına, həm məzmununa görə Bibliya kitabları Yaxın Şərqin ən qədim mədəniyyətlərinin ədəbi əsirləri ilə çox oxşardır.

Şumer ədəbiyyatı qədim yəhudi ədəbiyyatına dərin və güclü təsir göstərmişdir. Ona görə mixi yazılı mətnlərin açılması və tərcümə edilməsinin ən maraqlı cəhətlərindən biri Şumer və Bibliya süjetləri arasındakı oxşarlığın yaxud paralellərin müəyyən edilməsidir.

Əlbəttə, şumerlər qədim yəhudi ədəbiyyatına birbaşa təsir göstərə bilməzdilər, çünki onlar yəhudilərin meydana gəlməsindən çox qabaq yox olmuşdular. Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, şumerlər yəhudilərin birbaşa sələflərinə saxlanmaq üçün çox şeylər vermişlər. Onlar sonralar Fələstin adlanan ölkə, həmçinin assiryalılar, vavilonlar, xettlər, xurritlər, arameylər kimi xalqlar idi.

“Enki və Ninxursaq” əfsanəsi belə paralellərə ən yaxşı nümunədir. Bu əfsanənin mətni hələ 1915-ci ildə dərc edilmişdir, ancaq onun məzmunu 1945-ci ilə qədər aydın olmamışdır. Həmin ildə mən onun yeni variantını Bülleten of the Amerikan Schools of Oriental Research bülletenində dərc etdirmişəm.

Poema Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyində saxlanılan bir lövhəciyin altı sütununda yerləşdirilmişdir. Həmin lövhəciyin Edvard Kyera tərəfindən tanınmış kiçik surəti Luvrda saxlanılır. Əslində insanlardan daha çox allahlar üçün cənnət haqqında həmin əfsanənin qısa məzmunu belədir:

“Təmiz”, “korlanmamış”, “ışıqlı”, “canlılar diyarı”, sakinlərinin ölüm və xəstəlik nə olduğunu bilmədikləri Dilmun ölkəsində⁶³ bitki və heyvanların həyatı üçün vacib olan su yox idi. Ona görə böyük şumer su allahı Enki günəş allahı Utuya əmr edir ki, Dilmuna yerdən su versin. Buna əməl olunduqdan sonra Dilmun yaşıl tarlaların çiçəklənən otlaqlarla birləşdiyi ilahi bağına çevrildi.

İlahə - ana Ninxursaq (ola bilsin ilkin dövrdə ana-torpaq olmuşdur) allahların cənnət bağında səkkiz bitki yetişdirir. Bu, ona çox çətinliklə müəssər olur. Mürəkkəb proseslər dövründə su allahından ilahələrin üç nəslə dünyaya gəlir (bu poemada dəfələrlə qeyd edilir). Onların hamısı əzab-əziyyətsiz doğulur. Ancaq Enki Ninxursaqın becərdiyi bitkilərin dadına baxmaq istəyir. Onun elçisi ikiüzlü allah İsimiud çox qiymətli zoğları bir-birinin ardınca qoparıb öz ağasına verir və Enki onların hamısını yeyir.

Qəzəblənən Ninxursaq Enkini lənətləyir və onu ölümə məhkum edir. Yumşalmamaq və öz qərarını dəyişməmək üçün o, allahlar cəmiyyətini tərk edir.

Enkinin sağlamlığı pisləşməyə başlayır. Xəstəlik onun səkkiz orqanını sıradan çıxarır. O, gücdən sürətlə düşdükcə qalan allahlar matəmə qərq olur və kəfənə bürünürlər. Hətta Şumer allahlarının çarı, hava allahı Enlil də bu bədbəxtliklə bacara bilmir. Və hardansa tülkü peyda olur. O, müvafiq mükafat binəmində Ninxursaqı tapacağını söyləyir. Tülkü öz vədinə əməl edir. Hansı yollasa – təəssüf ki, mətnin bu hissəsi zədələnmişdir – o ilahə ananı allahların yanına qayıtmağa və ölməkdə olan Enkini sağaltmağa məcbur edir. Ninxursaq xəstənin yanında oturaraq soruşur ki, onun bədəninin hansı hissəsi ağrıyır. O, orqanların adını dedikcə Ninxursaq səkkiz müalicə allahı yaradır. Enki sağalır, ölüm onu daha hədələmir.

Bütün bunlarla cənnət haqqında Bibliya əfsanəsi arasında hansı əlaqə var?

Hər şeydən əvvəl, belə düşünməyə əsas var ki, cənnət, allahların bağı ideyasının özü Şumerdə doğulmuşdur. Poemaya görə Şumer cənnəti müasir İraqın cənub-qərb hissəsində Dilmun ölkəsində olmuşdur. Şumerləri məğlub etmiş semit xalqı vavilonlar sonralar elə bu Dilmun ölkəsində özlərinin “canlılar ölkəsini” ölməzlər ölkəsini yerləşdirmişlər. Bibliya cənnətinin də Fələstindən şərqdə olmasına bəzi işarələr var. Bu yer dörd böyük çayın, o cümlədən Dəclə və Fərat çaylarının başlanğıcı olan Edemdir. Oxsayı ki, bu elə şumerlərin cənnəti Dilmun ölkəsidir.

Günəş allahı Utumun yerdən gətirdiyi su ilə Dilmunu suvardığı parça Bibliyadakı bu sözləri xatırladır: “Ancaq yerdən buxar qalxdı və torpağın bütün səthini suvardı” (Varlıq kitabı, 2, 6).

İlahələrin əzab-əziyyətsiz doğulmaları öz uşaqlarını əzablar içində dünyaya gətirməyə məhkum edilmiş Həvvanın lənətlərinin meydana gəlməsinə işıq salır. Enkinin səkkiz bitkini yeyərək ilahə-ana Ninxursağın qəzəbinə düşər olması xeyri və şəri dərk etmə ağacının qadağan olunmuş meyvəsindən dadaraq məhv olduqları və buna görə də lənətləndikləri səhnəni xatırladır. Lakin şumer poeması ilə Bibliyanın müqayisəli analizi, zənnimizcə, daha maraqlı nəticədir. Bu nəticə “bütün yaşayanların anası” Həvvanın Adəmin qabırğasından yaranması ilə əlaqədar müəmmalı hadisənin izahından meydana çıxır. Niyə qabırğadan? Niyə qədim yəhudi müəllifləri Bibliya ənənəsinə görə adı “həyat verən” mənası daşıyan Həvvanın yaranmasından söhbət gedəndə qabırğanı bədənin bütün başqa orqanlarından üstün tuturdular?

Bunu cənnət haqqında Bibliya əfsanələrinin kökündə Dilmun haqqında şumer poeması ədəbi ənənələrinin durması ilə izah etmək olar. Şumer dilində qabırğa “ti” sözü ilə ifadə olunur. Enkinin qabırğasındakı ağırları müalicə etmək üçün yaradılmış ilahənin adı Nin-ti, yəni “qabırğa ilahəsi” idi. ancaq şumer sözü “ti” həm də “həyat vermək” mənasını verir. Beləliklə, şumer ədəbiyyatındakı “qabırğa ilahəsi” ifadəsi söz oynaqlığından “həyat verən ilahə” ifadəsinə çevrilmişdir. Bu ilk ədəbi səhvlərdən biri idi və o, cənnət haqqında Bibliya əfsanəsinə görə əsrlərin ənənəsinə çevrilmişdir. Artıq burada sözün oynaqlığına ehtiyac qalmır, çünki qədim yəhudi

dilində “qabırğa” və “həyat verən ifadələri” müxtəlif mənalarda səslənir.

Mən tamamilə mümkün olan Bibliya əfsanəsinin izahının Şumer poemasından keçməsi izahına müstəqil olaraq 1945-ci ildə gəldim. Ancaq həmin fikir otuz il əvvəl görkəmli fransız assiroloqu Şeylem tərəfindən söylənmişdi. Bu barədə mənə Amerika şərqşünası U.Olbrayt demişdi. Əgər bu cür izaha iki nəfər gəlmişsə, deməli, o tamamilə qanunauyğundur.”⁶⁸

Mən şumer poemasının əhvalı və üslubu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün həmin poemadan nisbətən parlaq və xarakterik parçaları verirəm. Görün xəstəliklər və ölüm olmayan bəxtəvər Dilmun ölkəsi necə təsvir olunur:

Orda, Dilmunda qarğalar qarıldamır.

“Ölüm” quşları ölüm qışqırtıları ilə civildəmir.

Orada sir vurmur.

Canavar quzunu parçalamır.

Orda çoban itləri, oğlaqları necə qırxırlar, bilmir.

Orada donuz taxılı yemir

Dul qadın dama səməni sərmir.

Səma quşu o səməniləri dənləmir.

Orada göyərçin başını bulamır.

Orda göz ağrısı, “gözüm ağrıyır” demirlər.

Orda baş ağrısı, “başım ağrıyır” demirlər.

Orda qarı, “mən qarıyam” demir.

Orda qoca, “mən qocayam” demir.

Orda qız yuyunmur, pəncərədən su şırıldamır.

Orda arabaçı “cum” deyər qışqırmır

Orda gözətçi dişciyəzin başına dolanmır

Orda müğənni mahnı oxumur.

Şəhər kənarında ağlaşma yoxdur.

İlahələrin doqquz ay əvəzinə doqquz gündə ana bətnində yetişməsi və ağrısız, yüngül doğulması haqqında parça budur:

Nintu, ölkənin anası,

Doğdu Ninsarı.

Çay kənarında böyüdü Ninsar.

Enki isə - o, bataqlıqda gizləndi, o, bataqlıqda gizləndi.

Öz məsləhətçisi İsimuda belə dedi o:

“O gözəl gənc qızı mənmi öpmərəm,
Ninsar sevimlini mənmi öpmərəm?”

Onun məsləhətçisi İsimud belə cavab verdi ona:

“O gözəl gənc qızı, sən öp onu!

Ninsar sevimlini, sən öp onu!

Cənab üzəcək, mən idarə edəcəyəm, o üzəcək, mən idarə edəcəyəm!”

O ayağını qayığa qoydu,

Başqası isə artıq torpağa dəydi.

Sinəsinə sıxdı onu, öpdü onu.

Enki toxumu onun bətninə axıtdı.

O toxumu qəbul etdi, Enkinin toxumunu

Və onun bir günü – sanki bir aydı,

Onun iki günü – sanki iki aydı.

Onun doqquz günü – doqquz ay oldu, doqquz aylıq analıq dövrü

Sanki yağ üstündə, sanki yağ üstündə, gözəl, incə yağ.

Ninsar yağ üstündə, sanki yağ üstündə, gözəl, incə yağ.

Ninkuru doğdu.

Enkinin səkkiz bitkini yeməsi epizodu şumer poeziyasına xas olan təkrarlarla təsvir edilmişdir:

Enki isə bataqlıqda gizləndi, o, bataqlıqda gizləndi.

Öz məsləhətçisi İsimuda belə söylədi:

“Budur otlar, onların taleyini mən həll etmirəm?

Bu nədir, bu nədir?”

Onun köməkçisi İsimud ona belə cavab verdi:

“Ağam mənim, bu meşə otudur” – ona belə cavab verir.

O otu kəşib verir, o da yeyir.

“Ağam mənim, bu bal otudur” – deyir o.

O otu kəşib verir, o da yeyir.

“Ağam mənim, bu “toxum otudur” – belə deyir o.

“Ağam mənim, bu “tikanlı otudur” – belə deyir o.

O otu kəşib verir, o da yeyir.

“Ağam mənim, bu “qalın otudur” – belə deyir o.

O otu kəşib verir, o da yeyir.

“Ağam mənim, bu “hündür otudur” – belə deyir o.

O otu kəşib verir, o da yeyir.

Enki otların taleyini həll etdi, onların qəlbini başa düşdü.

Ninxursaq lənətlədi Enki adını.

“Mən ona baxmaram “həyat baxışı” ilə, ölməyincə o!”

Anunnaklar matəmə oturdular.

Beləliklə, Ninxursaq qeyb olur, lakin hansı yollarsa onu qaytarmaq tülküyə müyəssər olur. Budur, Ninxursaq Enkinin bədəninin səkkiz xəstə orqanını, o cümlədən qabırğasını müalicəyə girişir və bundan ötəri həyata səkkiz allah – loğman gətirir:

Ninxursaq Enkini öz uşaqlığına salır.

- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Təpəm ağrıyır mənim.
- “Aba – u” – “bitkilərin atası” doğulacaq səninchün!
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Tüklərim ağrıyır mənim.
- “Nin-siki-la” – “tüklərin hakimi” doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Burnum ağrıyır mənim.
- “Ninkirutu” – “burun doğan ilahə” doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Ağzım ağrıyır mənim.
- “Ninkasi” – “ağız dolduran ilahə” doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Boğazım ağrıyır mənim.
- “Nazi” – “boğazı qaydada saxlayan” doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Əlim ağrıyır mənim.
- “Azimua” - “xeyirxah əl bəsləyən” doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?
- Qabırğam ağrıyır mənim.
- “Ninti” – “həyat-qabırğa” ilahəsi doğulacaq səninchün.
- Mənim qardaşım, haran ağrıyır sən?

- Böyrüm ağrıyır mənim.
- “Enşaq” – “sağlam böyür hakimi” doğulacaq səninçün.

Şumer teoloqlarının təsəvvüründə cənnət ölən insanlar üçün deyil, ölməz allahlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şumer nağıllarının sözlərinə görə bir insan, yalnız bir insan allahların cənnətinə buraxılmışdır. Söhbət şumer “Nuhu” haqqında gedir. Biz burada bütün mixi yazılı ədəbiyyatda bioleys mətni ilə ən yaxın və təsirli paraleli olan Nuh əyyamına gəlib çatırıq.

22. NUH ƏYYAMI.

BİRİNCİ “NUH”

Qədim yəhudi müəllifləri tərəfindən yaradılmış daşqınlar haqqında Bibliya hekayətinin orjinal olmaması faktı Corc Smit tərəfindən “Gilqameş haqqında eposun” on birinci lövhəciyinin açılmasından sonra məlum olmuşdur. Ancaq daşqınlar haqqında bu Babil əfsanəsi də ilkin Şumer mənbələrindən yaranmışdır.

1914-cü ildə Arno Pyebel Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyinin Nippur kolleksiyasında olan altı sütunlu şumer lövhəciyinin aşağı hissəsini dərc etdirmişdir. Bu fraqmentin məzmunu əsasən Nuh əyyamına (daşqınlara) həsr olunmuşdur. Alimlərin daha bir anoloji lövhəcik əldə etmək üçün onlardan asılı olan hər şeyi etdiklərinə baxmayaraq bu fraqment indiyədək nadir olaraq qalmaqdadır. Heç bir muzeydə, heç bir yeni arxeoloji qazıntı zamanı, heç bir şəxsi kolleksiyada daşqınlara həsr olunmuş yazısı olan kiçik bir parça da tapılmamışdır. Pyebel tərəfindən dərc olunmuş lövhəcik bizim yeganə mənbəyimizdir və onun etdiyi tərcümə indiyədək hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur.⁶⁵

Lakin bu lövhəciyin məzmunu təkcə daşqının təsviri ilə deyil, həm də ondan əvvəlki mətnin varlığına görə maraqlıdır. Lövhəciyin ciddi zədələndiyinə baxmayaraq, bu giriş parça şumer kosmoqoniyası və kosmologiyasını anlamaq üçün son dərəcə vacibdir. Orada insanın yaranması, çarlıq hakimiyyətinin meydana gəlməsi və “daşqınadək” ən azı beş şəhərin mövcudluğu barədə məlumatlar var.

Beləliklə, biz onun bütün qeyri-aydınlıqları və başsındırmaları ilə bu əfsanənin saxlanılmış bütün mətnini veririk. O, assirioloqların yeri gəldikcə aşdıqları çətinlikləri yaxşı nümayiş etdirir, ancaq, eyni zamanda gələcəkdə onların edəcəkləri təəccüblü kəşflər barədə təsəvvür verir.

Artıq dediyim kimi, lövhəciyin yalnız aşağı hissəsinin qaldığına baxmayaraq (təxminən üçdə biri), birinci sütunun yuxarı hissəsindəki çatışmayan 37 sətiri buraxaraq başlamalı olacağıq. Biz

bilmirik orada nə yazılıbmış. Bizim üçün əhvalat ondan başlayır ki, hansısa bir allah başqa allahlara müraciət edərək, görünür, söz verir ki, insanların yenidən allahlar üçün şəhərlər və məbədlər tikməsi xatirinə insan nəsli məhv olmağa qoymayacaq.

Arxasınca mətnlə uyğunlaşdırılması çətin olan üç sətir gəlir. Güman ki, öz vədini yerinə yetirmək üçün həmin allahın gördüyü işlər təsvir olunur.

Sonra insanın, heyvanların və bitkilərin yaranması haqqında danışan dörd sətir gəlir.

Bütün bu parça belə görünür:

İnsan nəsli... onun məhvi...

Mənim yaratdığım... ilahə Nintuya... həqiqətən mən qaytaracağam.

Mən insanları onların torpaqlarına qaytaracağam.

Onların şəhərləri yenə tikiləcək.

Onların dərdləri dağılacaqdır.

Şəhərlərdə müqəddəs yerlərində kərpiclər qoyulacaqdır

Müqəddəs yerlərin yerində...? qoyulacaqdır.

Mərasimlər, nəhəng Sutilər kamil olacaqlar!

Su, torpaqları suvaracaq, bərəkət yayacaq.

Nə vaxt ki An, Enlil, Enki və Ninxursaq

Qarabaşları yaratdılar,

Dördayaqlı canlı məxluqlar çoxaldı,

Dördayaqlılar, çoxları, hər cürəsi, oxşarları orada səpələndi.

Burada mətn yeni 37 sətirlik boş yerlə dayanır. Bundan sonra öyrənirik ki, hakimiyyəti idarə edən çarlar yuxarıdan göndərilmiş və ondan beş şəhər yaranmışdır.

Nə vaxt ki, çarlıq... onun nişanları (?) göydən göndərildi;

Nə vaxt ki, əzəmətli tac, çarlığın taxt-tacı göydən göndərildi,

O, qaydalar yaratdı, o, güclü Sutini mükəmməl etdi,

O, şəhərlər saldı,

O, onlara ad verdi, o, onlara pay bölüşdü.

Şəhərlərdən birincisi – Ereduq, hakimliyini Nunamnirə verdi.

İkincisi – Baltibira, səma kahininə verdi onu,

Üçüncüsü – Laraq, Pabilsaqa verdi onu,

Dördüncüsü – Sippar, qəhrəman Utuya verdi onu,

Beşincisi – Şuruppak, Suduya verdi onu.

O, bütün şəhərlərə ad verdi, onların paytaxtını təyin etdi.

O, gətirdi...

Kiçik çayları təmizləməyi tapşırırdı, kanallar qazıb, su gətirməyi...

Burada mətnə yenə 37 sətirlik boş yer var. Görünür orada yerə daşqın göndərərək insan nəsli məhv etmək barədə allahların qərarından danışılır. Mətn kifayət qədər dəqiqləşəndə görürük ki, bəzi allahlar belə qəddar qərarla razı deyillər və qəmğindirilər. Sonra səhnəyə Bibliya Noyunun prototipi Ziusudra çıxır. O, dindar, allah səviyyəsində olan çar kimi özünün bütün işlərində yuxuda və qabaqcadan demələrdə allahlardan aldığı göstərişləri rəhbər tutur. Başa düşülən qədər, Ziusudra hansısa bir divarın yanında duran anda ilahi səs ona allahların qərarını xəbər verir: yerə daşqın gələcək, “insan nəsli məhv edəcək”, Kifayət qədər uzun olan bu parça belə oxunur:

Daşqın...

Onda Niştu... onun yaratdıqları...

İşıqlı İnanna öz insanları üçün ağı başladı.

Enki özü-özü ilə məsləhətləşdi.

An, Enlil, Enki, Ninxursaq...

Göy və Yer allahları Anın adına and içdilər, Enlilin adına and içdilər.

O vaxt çar Ziusudra, allahların buyruqçusu,

... o tikdi...

O, itaətkarlıqla, bənşiq sözlərilə, açıq qəlblə...

Hər gün o, baş əyərək durdu...

O yuxu deyildi... onun sözləri çıxan...

Andla göyü və yeri çağırın...

Knurda... allahlar... divar...

Ziusudra onun arxasında dayanıb eşitdi...

O, solda, lap kənarda dayanmışdı...

- Divarın küncü, sənə söz deyəcəyəm, mənim sözlərimi diqqətlə qəbul et!

Nə deyəcəyəmsə onlara diqqət yetir!
Daşqın keçəcək bütün dünya üzərindən,
İnsan ailəsi nəslini məhv edəcək,
Məclisin yekun qərarı belədir...
Sözlər, Anla, Enlillə danışqlar...
Çarlığın, onun dağılması.

Sonrakı mətndə, görünür, Ziusudraya ətraflı göstərişlər verilir ki, nəhəng gəmi tiksın və onda ölümdən xilas olsun. Lakin həmin göstərişlər yoxdur, çünki poemanın bu yerində təxminən 40 sətirlik yer boşdur. Mətn bir qədər aydınlaşanda görürük ki, daşqın “ölkənin” başının üstünü alıb. O yeddi gün yeddi gecə coşdu.

Səkkizinci gün günəş allahı Utu peyda oldu və yer üzünə çox qiymətli işıq saçdı. Ziusudra onun qabağında diz çökdü və ona qurban kəsdi.

Yığışdılar bütün qasırgılar, tufanlar,
Bütün paytaxtlar üstündən daşqın keçdi.
Yeddi gün, yeddi gecə oldu,
Daşqın ölkənin üstündən keçdi.
Qəzəbli külək hündür suda nəhəng gəmini yırgalayır,
Və günəş çıxdı, göyü, yeri işıqlandırır.
Ziusudra öz nəhəng gəmisindən deşik açdı,
Və günəşin şəfəqi onun gəmisinin içinə doldu.
Çar Ziusudra Utunun günəşi qarşısında diz çökdü,
Çar ona qurban kimi öküzlər kəsdi, ona çoxlu qoyunlar kəsdi.

Mətndə 39 sətirlik yeni buraxılışdan sonra sonuncu parçada Ziusudranın ilahiləşdirilməsi təsvir edilir. O, Anın və Enlilin qarşısında diz çökərək “allaha layiq həyat”, əbədi nəfəs alır. Sonra onu Dilmuna – “günəş çıxan yerə” aparırlar:

... Göy həyatına, yer həyatına onlar and içdilər...
An və Enlil göy həyatına, yer həyatına and içdilər...
Yer canlıları torpaqdan çıxdılar.
Çar Ziusudra
Anla Enlilin qarşısında diz çökdü
An və Enlil Ziusudraya yüngülcəsinə...
Ona həyat verdilər, allaha layiq.

Onlar Ziusudranı, çarı
Bütün canlıların, insan nəslinin xilaskarını,
Keçid ölkəsinə, Dilmun ölkəsinə, Utu oyanan yerə apardılar.

Lövhəciyin qalan 39 sətirlik hissəsi dağılmışdır. Ona görə biz Ziusudranın ölməzlər ölkəsində sonrakı taleyi barədə ancaq fərziyyələr qura bilərik.

İndi isə cənnətdən cəhənnəmə, səmadan yeraltı aləmə keçək. Şumerlər özləri oranı “qayıdış olmayan ölkə” adlandırırdılar. Əyilməz, iradəli ilahə özünün hədsiz şöhrətpərəsliyini təmin etmək üçün bu qorxulu ölüm ölkəsinə düşür. Haqqında aşağıdakı fəsildə söhbət gedəcək onun yeraltı aləmə enməsi bir çox Şumer əfsanələrindən daha yaxşı qalmışdır. Bundan başqa, biz onda incilin ən vacib mövzularından biri ilə paralellik görürük.

23. AXİRƏT.

ÖLÜLƏRİN DİRİLMƏSİ HAQQINDA BİRİNCİ ƏFSANƏ.

Yunanca “And”, qədim yəhudilərdə “Şeol”, Şumer dilində “Kur” adlanırdı. İlk variantda bu söz “dağ” mənasını verirdi. Sonralar daha ümumi – “yad ölkə” mənasını kəsb edir, çünki əhatədə olan dağ vilayətləri Şumerlər üçün daim qorxu yaradırdı. Şumer kosmologiyası nöqtəyi-nəzərinə Kur yerin təkli ilə əzəli okean arasında boş məkan idi. Ölülərin kölgəsi məhz ora düşürdü. Kura düşmək üçün qayıq ilə xüsusi daşıyıcı olan “qayıq adamının” keçirdiyi “insanları udan çayı” keçmək lazım gəlirdi. Biz burada yunan Stiksi və Xaronunun analoqunu görürük.

Axirət ölülərin məkanı sayıldığına baxmayaraq, orada özünəməxsus “həyat” var idi. Məsələn, Bibliyada İsayi Kitabında keçmiş çarların və hökmdarların kölgələrinin Babil çarının ölüm xəbərini eşidərkən (14, 9-11) Şeolu bürüyən çaxnaşma təsvir olunur. Şumerlərə gəlincə, Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyində Şumer çarının yeraltı səltənətdə sərgüzəştləri haqqında lövhəcik saxlanır. 1919-cu ildə o S. Lenqdon tərəfindən dərc olunmuşdur. Salamət qalmış mətnin qısa məzmunu belədir.

Böyük çar Ur-Nammu öldükdən sonra Kura gəlir. Əvvəlcə o, axirətin yeddi allahına hər birinin öz sarayında hədiyyə və qurban verir. Sonra isə onların köməyinə arxalanmaq xatirinə o, daha iki başqa allaha qurban gətirir. Onlardan biri o dünyanın mirzəsi vəzifəsini daşıyır. Nəhayət, Ur-Nammunun kölgəsi Kurun din xadimlərinin ondan ötəri ayırdıqları yerə gəlib çatır. Onu burada Kurun başqa sakinləri salamlayır və çalışırlar ki, o özünü evindəki kimi hiss etsin. “Yeraltı səltənətin hakimi” qəhrəman Gilqameş Kurun qanun və qaydalarını Ur-Nammuya izah edir.

Ancaq “yeddi gün” keçir, “on gün” keçir və “Şumerin şikayətləri” Ur-Nammuya çatır. O, Urun yarımçıq qalmış divarlarını başa çatdırma bilmədiyi sarayını, artıq qucaqlaya bilmədiyi arvadını,

heç kimin dizləri üstündə yürgələnməyən uşağını yada salır. Bütün bunlar onun o biri dünyadakı rahatlığını pozur və Ur-Nammu uzun ah-nalə çəkir.

Ölülərin kölgələri xüsusi hallarda yerin üstünə “qalxa” bildirilər. Samuil peyğəmbərin birinci kitabında (f. 28) onun çar Saulun xahişi ilə axirətdən necə geri çağırılması barədə danışılır. Eynilə “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” adlı Şumer poemasından da (bax. f. 25 b. kitab) öz ağası Gilqameşi qucaqlamaq və onunla söhbət etmək üçün Enkidunun kölgəsi Kurdan yerin üstünə çıxır.

Kurun insanlar üçün nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq, orada ölümsüz allahların da sayı az deyildi: Yeraltı səltənətdə bəzi allahların olmasını izah edən bir neçə əfsanə qalmışdır.

Mənim “Ay allahının yaranması” adlandırdığım poemada (bax. f. 14) Şumer panteonunun baş allahı Enlilin ilahə Ninlili zorladığı üçün qalan allahlar tərəfindən Nippurdan yeraltı dünyaya qovulmasından danışılır. Kura gedərkən yolda o, üç yeraltı allah yaradır, onların ikisi başqa mənbələrdən də yaxşı məlumdur. Ancaq bizim sərəncamımızda “ölən allahların ən məşhuru”, çobanlar allahı Dumuzinin pozğunluğu barədə daha ətraflı hekayə var. Bu barədə əsasən İnannaya, Şumer əfsanələrinin əsas qəhrəmanlarından birinə həsr olunmuş bütöv bir poema saxlanmışdır.

Məhəbbət ilahəsi, o hansı adı daşısa da, həmişə və hər yerdə insanların xəyalını alışıdır. Roma Venerası, yunan Afroditası, Vavelon İştari bütün əsrlərdə onların yaxşı və pis əməllərini tərənnüm edən şairlərin və müğənnilərin diqqətini cəlb etmişlər.

Şumerlər adı “səma ilahəsi” mənası verən məhəbbət ilahəsi İnannanın qarşısında baş əyirdilər. Onun əri çoban allah Dumuzi – e.ə. I minilliyin ikinci yarısında peyğəmbər İezeknilin haqqında küfurlü ağısı qoşduğu Bibliya Tammuzudur.

Dumuzinin elçiliyi və evlənməsi haqqında əfsanənin iki variantı mövcuddur.⁶⁶ Onlardan biri əkinçilər allahı Enkimdunun onun rəqibi rolunda çıxış etdiyi variant haqqında 20-ci fəsildə söhbət açılmışdır. Başqa poemada Dumuzinin rəqibi yoxdur, o, İnannanın əri olmağa yeganə namizəddir.

Bu poemada çoban Dumuzi İnannanın evinə gəlir və hündürdən tələb edir ki, onu içəri buraxsınlar. Onun əllərindən və yanlarından süd və xama axır. İnanna anasından məsləhət istəyir, sonra yuyunur, ətirlənir, şahənə paltarlar və qiymətli daşlardan bəzəklər geyinir və gələcək nişanlığına qapını açır. Onlar qucaqlaşır. Görünür, Dumuzi elə burada İnannanın bakirəliyinə sahib olur və onu “öz allahının şəhərinə” aparır.

Ancaq Dumuzi ehtirasla gözlədiyi bu evliliyin onu məhvə, cəhənnəmə qovuşmasına gətirib çıxaracağını ağına da gətirmir.

Və bütün bunlar ona görə baş verir ki, o, ifrat qadın şöhrətpərəstliyini hesaba almamışdır! Bu barədə “İnannanın yeraltı səltənətə enməsi” poemasında danışılır. Bu poemada biz ilk dəfə ölümdən dirilmə ideyası ilə qarşılaşırıq. Poemanın məzmunu aşağıdakı kimidir.

Öz adının mənasından görüldüyü kimi¹, İnanna artıq göylərin – “Böyük yuxarının” çariçasıdır. Buna baxmayaraq nəyin bahasına olur olsun qüdrətini gücləndirməyə və eyni zamanda yeraltı səltənətin – “Böyük aşağının” da hakimi olmağa çalışır. O, öz məqsədinə yerində daha yaxşı çatmaq istəyilə yeraltı aləmə düşməyi qərara alır. Hər ehtimala qarşı özü ilə allah qanunları götürür, şahənə paltarlar və qiymətli bər-bəzək geyinir və “gedərgəlməz ölkəsinə” getməyə hazır olur.

Yeraltı aləmin hökmdarı, Şumerin ölüm və zülmət ilahəsi Ereşkiqal İnannanın böyük bacısı və onun qəddar düşmənidir. İnanna ehtiyat edir ki, (və bu da əsassız deyil,) cəhənnəm mülkünə çatan kimi bacısı onu öldürəcək. Ona görə İnanna özünün sadıq vəziri Nişubura⁶⁷, əgər üç gün müddətinə qayıtmasa, onun nə etməli olduğu barədə qabaqcadan tapşırıqlar verir. Nişubur əvvəlcə öz ilahəsinin ölümünü allahlar məclisinin salonunda ağlamalıdır. Sonra o, Nippura, Enlilin şəhərinə gedib bu qüdrətli allaha yalvarmalıdır ki, İnannanı xilas etsin, onu ölməyə qoymasın. Əgər Enlil imtina etsə Nişubur Ura, ay allahı Nannanın şəhərinə gedib öz xahişini təkrar etməlidir. Əgər Nanna da rədd etsə, onda Eriduya, müdriklik allahı

¹İnanna adı şumerçə “göylərin hakimi” mənası verən Nin-anna sözündən yaranmışdır. – Qeyd. tərc.

Enkinin şəhərinə getmək lazımdır. O, “həyat qidasını” və “həyat içkisini” tanıyır, yəqin ki, İnannaya köməyə gələr.

Sonra İnanna yeraltı aləmə düşür və Ereşkiqalın lazuritdən tikilmiş sarayına yaxınlaşır. Girəcəkdə onu baş qapıçı Neti qarşılayır. O soruşur ki, kimdir və nə üçün gəlmişdir. İnanna nəsə bir bəhanə fikirləşir. Ereşkiqalın əmri ilə qapıçı İnannanı buraxır və onu yeddi qapıdan keçirərək yeraltı dünyaya aparır. İnannanın etirazlarına baxmayaraq hər qapıdan keçdikcə onun hansısa paltarını, yaxud bəzək şeyini soyundururlar, axırncı qapını keçəndə o, çılpaq qalır. İnannanı Ereşkiqalın qarşısında diz çökməyə məcbur edirlər. Anunnakilər, yeraltı səltənətin yeddi dəhşətli hakimi ona “ölüm baxışı” ilə nəzər yetirirlər və o, həmin anda ölür. Onun meyidini çarmıxdan asırlar.

Üç gün, üç gecə keçir. Dördüncü gün öz ilahəsinin qayıtmadığını görən Nişubur onun əmrlərinə uyğun olaraq allahlardan kömək etməyi xahiş edir. İnannanın əvvəlcədən gördüyü kimi, Enlil və Nanna onu xilas etməkdən imtina edirlər. Əksinə, Enki ilahəni həyata qaytarmaq üçün bütöv bir plan hazırlayır.

O, cinsi olmayan “Kurqarru” və “Kalaturu” adlı iki məxluq yaradır. Enki onlara “həyat qidası” və “həyat suyu” verərək tapşırır ki, yeraltı aləmə düşsünlər, bu “qida” və bu “suyu” İnannanın bədənində səpsinlər. Onlar Enkinin göstərişini yerinə yetirirlər və İnanna dirilir.

Həyata qayıtmaq hələ azdır, əsas iş cəhənnəmdən çıxmaqdır. “Gedər gəlməzin” dəyişməz qanunu var: cəhənnəm qapılarından keçmiş adam canlılar dünyasına o halda qayıda bilər ki, o özünə əvəz tapsın. Və burda hətta ilahə İnanna da heç nə edə bilməz. Ona Yerə qayıtmağa icazə verirlər, lakin tək yox, qəddar iblislərin müşaiyətində. Onlara əmr olunmuşdur ki, əgər o, özünü əvəz edəcək başqa bir allahın razılığını ala bilməsə onu cəhənnəmə qaytarsınlar.

İnanna əvvəlcə öz əjdaha mühafizəçiləri ilə iki Şumer şəhərində - Ummuda və Bad-Tibiruda olur. Bu şəhərlərin hamı allahları Şara və Lataraq o biri dünyadan gəlmişlərin görkəmindən qorxub qıldan toxunmuş dəriş paltarları geyinərək İnannanın qarşısında tozun içərisinə uzanırlar. Onların mütiliyi, görünür,

İnannaya təsir edir və o, artıq bədbəxt allahları cəhənnəmə aparmağa hazırlaşan iblisləri saxlayır.

Sonra İnanna və şeytanlar Şumer şəhəri Kullaba gəlirlər. Bu şəhərin hami-allahı Dumuzidir. O, İnannanın əridir və təbii ki, öz arvadını görüncə cındır paltar geyinib İnannanın qarşısında toz içərisində sürünməyə hazırlaşır. Əksinə, o, ən yaxşı paltarlarını geyinib taxtına əyləşir. Bu, ilahəni qəzəbləndirir. O, öz ərini “ölüm baxışı” ilə süzür və onu yeraltı dünyaya aparmaq üçün səbrsiz şeytanlara verir. Dumuzi hönkürtü içərisində əllərini göyə qaldırır, İnannanın qardaşı və öz qayını günəş allahı Utunu çağırır. Dumuzi Utuya yalvarır ki, onun əlini “ilan əlinə”, ayaqlarını isə “ilan ayağına” çevirərək şeytanların caynağından qurtarsın.

Bədbəxtlikdən, elə burada Dumuzinin monoloqunun ortasında yazı qurtarır. Amma çoxlu miqdarda başqa mənbələrdən bizə məlumdur ki, Dumuzi yeraltı sələtənətin allahlarından biridir. Ona görə güman etmək olar ki, Utu onun yalvarışlarına qulaq asmır və iblislər Dumuzini ölümlər dünyasına aparırlar.⁶⁸

Qədim şair bu əfsanəni (bizim tərəfimizdən çoxsaylı təkrarların buraxılması nəzərə alınmasa) belə qələmə almışdır:

Böyük Səmadan Böyük Yerə niyyətlə üz tutdu.

İlahə Böyük Səmadan Böyük Yerə niyyətlə üz tutdu.

İnanna Böyük Səmadan Böyük Yerə niyyətlə üz tutdu.

Mənim ilahəm səmanı tərək etdi, yeri tərək etdi, yerin təkinə getdi.

İnanna səmanı tərək etdi, yeri tərək etdi, yerin təkinə getdi.

Kahin hakimiyyəti tərək etdi, kahinlər hakimiyyəti tərək etdi, yerin təkinə getdi...

Özünün gizli qüvvələrini – onlar yeddidir – topladı.

Qüvvələri toplayıb, əlində sıxdı.

Özünün gizli qüvvələrini ayağına saldı.

Onun başında Edenin çələngi, “Şuqur”.

Onun alnında – alın lenti “Qəşəng alın”,

Onun əllərində - hakimliyin və məhkəmənin nişanları.

Lazurit boyunbağı qucaqlayır boynunu,

İkiqat asılma bəzəyir sinəsini,

Qızıl bilərziklər dolanıb biləklərinə.

Sinəsi torla örtülüb “yanıma gəl, kişi, yanıma”.

Sarıqla örtülüb beli, şahzadə paltarında

“Gəl-gəl” sürməsilə çəkilib gözləri

İnanna yeraltı sələtənətə gedir.

Onun səfiri Nunşubur onunla yanaşı gedir.

İşıqlı İnanna Nişubura deyir:

“Car elə ürək sözlərimi mənim,

Nə vaxt ki yeraltı dünyaya enəcəyəm mən.

Nə vaxt ki yeraltı dünyaya girəcəyəm mən,

Məzarlıq təpəsində ağla məni.

Məclis evində təbil çal.

Allahlar məbədini gəz-dolaş mənimçün,

Üzünü cırmaqla, ağızını cır.

Əndamını mənim xətimə yarala.

Eynilə kasıbtək yoxsul libas geyin!

Ekura, Enlilin məbədinə birinci get!

O zaman ki girdin Enlilin məbədinə,

Enlilin qarşısında hönkür:

“Enlil ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!

İşıqlı gümüşün sənin qoyma yeraltı dünyada toza qərq olsun!

Lazurit gözəlini sənin taraşçı yeraltı dünyada parçalamasın!

Sənin şümşad ağacını dülgər yeraltı dünyada yarmasın!

Qız – hökmdarını qoyma yeraltı dünyada məhv olsun!”

Məhəl qoymasa sözlərə Enlil, Ura get!

Ur şəhərində, Emudakalamda,

Ekişnuqalda Nannanın yanına gir.

Nannanın qarşısında ah-nalə elə:

“Nanna ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!”

(uyğun dörd sətir təkrar olunur)

Məhəl qoymasa bu sözlərə Nanna, Ereduqa get!

O zamankı Ereduqa, Enkinin məbədinə girdin,

Enkinin qarşısında ah-nalə elə:

Enki ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!”

(uyğun dörd sətir təkrar olunur)

Enki ata müdrük və qüdrətlidir,
 Həyat otlarını tanıyır o, həyat sularını tanıyır o,
 Məni dirildəcək” o.
 İnanna yeraltı dünyaya gedir
 Ninşubura, öz səfirinə deyir:
 “Get, qayıt, Ninşuburu,
 Mənim tapşırıqlarımı unutma!”
 İnanna saraya, lacivərd dağa yaxınlaşır,
 Yeraltı səltənətin qapılarına tələsir, qəzəb dolu,
 Yeraltı səltənətin qarşısında qışqırır qəzəb dolu:
 “Aç sarayı, qapıçı, aç!
 Aç sarayı, Neti, aç, mən öz təkimin yanına girəcəyəm!”
 Neti, səltənətin baş gözətçisi,
 Işıqlı İnannaya cavab verir:
 “Sən kimsən axı?”
 “Mən – günçıxanın ulduzuyam!”
 “Əgər sən – ulduzusan günçıxanın,
 Niyə gəldin “Gedər - gəlməz ölkəsinə?”
 Sənin ürəyin necə göndərdi səni qayıdış olmayana?”
 Cavab verir işıqlı İnanna ona:
 “Böyük hökmdar Ereşkiqalın yanına,
 Çünki ölmüş Quqalanna, onun əri –
 Məzarlıq otu çəkmək gərəkdir ona
 Məzarlıq pivəsi gərəkdir ona. Doğrusu belədir, doğrusu
 belədir”.
 Neti, səltənətin baş gözətçisi,
 Işıqlı İnannaya cavab verir:
 “Dayan, ey İnanna, sənin barəndə mənim ilahəmə ərz edim!
 Mənim ilahəm Ereşkiqala sənin barəndə deyim, sənin haqqında
 ərz edim!.
 Neti, səltənətin baş gözətçisi,
 Ereşkiqalın, öz ilahəsinin yanına gəlib belə dedi:
 “Ey ilahəm mənim! Orada qız!
 Allahlara oxşar əzəmətlə və qərarla
 “Gedər - gəlməz qapısında”!..

Özünün gizli qüvvələrini – onlar yeddidir – toplayıb”
 (Burada üçüncü bənd bütünlükdə təkrar edilir)
 Ereşkiqal çırpdı öz yanlarına...
 Netiyə, səltənətin baş gözətçisinə verir tapşırığı:
 “Ey Neti, baş gözətçisi səltənətin
 Dediklərimi unutmayacaqsan!
 Yeraltı dünyaya aç yeddi siyirtmə!
 Qanzirin həyatında, yeraltı dünyanın önündə aç birinci qapını!
 Elə ki girəcək, onda onu
 Əyilərək yaxınlaşanda qarşılam mən!”
 Neti, baş gözətçisi səltənətin,
 Öz ilahəsinin sözlərini şərəfləndirdi.
 Yeraltı dünyanın yeddi qapısını açdı.
 Qanzirin həyatında, yeraltı dünyanın qarşısında
 birinci qapını açdı.
 Işıqlı İnannaya belə dedi:
 “Keç içəri, İnanna!”
 Və o keçəndə içəri.
 Eden tacını “Şuquru” başından çıxardı.
 “Bu nədir, bu?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”⁶⁹
 İkinci qapıdan içəri keçəndə,
 Hökmdarlıq və hakimlik nişanlarını ondan aldılar.
 “Bu nədir, bu nə?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 O, üçüncü qapıdan keçəndə,
 Boynundan çıxardılar lazurit boyunbağını.
 “Bu nədir, bu nə?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 Dördüncü qapıdan içəri keçəndə o.
 İkiqat asmanı sinəsindən çıxardılar.
 “Bu nədir, bu nə?”

“Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 Və beşinci qapıdan girəndə.
 Qızıl qolbağları biləklərindən çıxardılar.
 Bu nədir, bu nə?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 Altıncı qapıdan daxil olanda,
 “Yanıma, kişi, yanıma” torunu sinəsindən açdılar.
 “Bu nədir, bu nə?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 Və yeddinci qapıdan daxil olanda
 Kəməri, paltarını hökmdarın belindən açdılar”
 “Bu nədir, bu nə?”
 “Barış, İnanna, güclüdür qanunları yeraltı dünyanın!
 İnanna, yeraltı mərasimlər vaxtı sus!”
 O girdi, əyilərək yaxınlaşdı.
 Taxtından sıçradı bacısı onun,
 Sonradan taxtına oturdu yenə.
 Yeddi hakim – anunnak, onun qarşısında məhkəmə qurdu.
 İnannaya nəzər saldı – onun ölüm baxışları!
 Söz söylədi – sözlərində qəzəb onun!
 Qışqırıq saldı – lənətlənmiş qışqırıq!
 Daxil olmuş mələyi meyidə döndərdi.
 Meyidi çarmıxdan asdılar,
 Keçdi üç gün, üç gecə,
 Nişubur onun səfiri,
 Ürək sözlərinin carçısı onun,
 İtiqadlı sözlərinin xəbərçisi onun,
 Məzarlıq təpəsində ağladı onu,
 Məclis evində təbil çaldı,
 Allahların məbədlərini dolandı onun üçün,
 Üzünü cırmaqladı, ağzını cırdı,
 Əndamını yaraladı onun üçün

Əsl kasıb kimi cır-cındır geydi
 Ekura, Enlil məbədinə tək getdi
 O vaxt ki, Ekura, Enlil məbədinə girdi
 Enlil qarşısında hönkürdü:
 “Enlil ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!
 İşıqlı gümüşün sənin qoyma yeraltı dünyada toza qarq olsun!
 Lazurit gözəlini sənin taraşçı yeraltı dünyada parçalasın!
 Sənin şümşad ağacını dülgər yeraltı dünyada yarmasın!
 Qız – hökmdarını qoyma yeraltı dünyada məhv etsin!..”
 Enlil ata vermədi cavab onun yalvarışlarına, və o Ura getdi,
 Urda, Emudkalamda,
 Ekişnuqalda, Nannanın yanına girəndə,
 Nannanın hüsurunda hönkürdü:
 “Nanna ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!”
 (uyğun dörd sətir təkrar olunur)
 Nanna ata vermədi cavab onun yalvarışlarına, Ereduqa getdi o.
 Ereduqda allah Enkinin yanına getdi.
 Enkinin qarşısında hönkürdü:
 “Enki ata, qoyma öz qızını yeraltı dünyada məhv olsun!”
 (uyğun dörd sətir təkrar olunur)
 Enki ata Nişubura cavab verdi:
 “Qızım mənim! Nə iş gəlib onun başına? Mən narahat oluram!
 İnanna! Nə iş gəlib onun başına? Mən narahat oluram!
 Ölkələr hökmdarı! Nə iş gəlib onun başına? Mən narahatam!
 Göylərin kahinəsi! Nə iş gəlib onun başına? Mən narahatam!
 Çirk çıxardı dırnaqları altından, kurqara etdi.
 Öz dırnaqları altından qırmızı boyanmış çirk çıxardı,
 qalamura etdi.
 Həyat verdi kurqarı otuna.
 Həyat verdi qalaturu soyuna.
 Enki ata deyir kurqarıya və qalaturaya.
 Məndə Enkinin nitqinin əvvəli yoxdur. Sonrası isə belə
 səslənir:
 Çay suyu verəcəklər sizə - sizsə götürməyin!
 Tarla taxılı verəcəklər sizə - sizsə götürməyin!

“Çarmıxdan meyidi ver! – deyərsiniz.
Və bir – həyat ot ilə, və iki – həyat suyu ilə əndamını çiləyin onun.

Diriləcək İnanna.

Kurqaru və qalaturu Enkinin əmrini yerinə yetirirlər, ancaq bu epizodun yalnız sonluğu qalıb:

Çay suyu verirlər – götürmədilər onlar!

Tarla taxılı verdilər – götürmədilər onlar!

“Çarmıxdan meyidi ver!” – dedilər.

“Bu meyit – ilahənizindir sizin”.

“Bu meyit – ilahəmizindir bizim doğrudan, ver!” – dedilər.

Meyiti çarmıxdan götürdü onlar.

Və bir – həyat otu ilə, və iki – həyat suyu ilə çilədilər onun əndamını.

İnanna qalxır.

İnanna yeraltı dünyadan çıxır.

Anunnaklar tuturlar onu

“Kim salamat çıxmışdır yeraltı dünyadan, bu dünyaya düşənlərdən?

Tərk edərsə İnanna “Gedər gəlməz ölkəsini”,

Başının əvəzinə baş saxlasın qoy!”

Yeraltı dünyadan çıxır İnanna.

Və balaca “qala”-şeytanlar, qalın meşə tək

Dövrəyə aldılar onu hər tərəfdən.

Kim qabaqda gedir – çapar deyildir, əlində əsa,

Kim arxada gedir – döyüşçü deyil – silah yanında.

Onlar onun arxasınca gedirlər,

Onlar İnannanın arxasınca gedirlər,

Aclıq nədir, bilmirlər, bilmirlər susuzluğu,

Ələnmiş un yemirlər,

Axar suyu içmirlər.

Adamın qucağından arvadını alırlar.

Südverənin əlindən südəməri alırlar

Yeraltı dünyadan İnanna çıxır.

İnanna bu cəhənnəm vucudlarının müşayiəti ilə Şumer şəhərləri Ummu və Bad-Tibiruda olur. Bu şəhərlərin hami-allahları onun qarşısında yerə sərilirlər və bu da onları iblislərin çaynaqlarından xilas edir. Sonra İnanna Kullaba, ərinin, çobanlar allahının şəhərinə gəlir.

Hakim libasında Dumuzi çar evində oturub taxtda.

“Qala” – şeytanlar tutdular onu.

Onlar yeddi nəfər – çırdılar sinəsini, axıtdılar qanını

Onlar yeddi nəfər – üstünə düşdülər qızdırma kimi.

Çoban fleytasını, tütəyini onun gözü qabağında sındırdılar!

Qadın ona baxdı, ölüm baxışla.

Qışqırdı o, - sözlərdə qəzəb.

Qışqırtı qopardı – lənət qışqırığı:

“Onu tutun, onu!”

İşıqlı İnanna çoban Dumuzini verdi onlara.

Boynu ardınca gedirdi onlar.

Dumuzi arxasınca gedirdi onlar.

Aclıq tanımırlar, susuzluq bilmirlər

Ələnmiş unu yemirlər,

Axar suyu içmirlər,

Arvadlarının bətninə sevinc vermirlər,

Kiçik balaları öpməyir onlar.

Özlərinə oğlan da doğmayır onlar.

Dumuzi ağlayır, göyərmişdir.

“Mən səmada Utuya üz tutub yalvarıram!

Ey Utu, sən mənim qaynım, mən sənə yeznən!

Mən sənə anana məbədə yağ aparmışam,

Ninqal məbədinə süd aparmışam!

Kərtənkələ pəncəsinə çevir mənim əllərimi,

Kərtənkələ pəncəsinə çevir mənim ayaqlarımı!

İblislərdən qaçacağam mən, apara biləməyəcəklər məni!”

Bu poemanın bərpası və tərcüməsi çox vaxt və əmək tələb edirdi. Bir sıra alimlər bu işdə fəal iştirak etdilər. 1914-cü ildə Arno Pyebel bu əfsanənin Pensilvani universiteti Filadelfiya Muzeyində saxlanılan üç kiçik farqmentini dərc etdirdi. S.Lenqdon elə həmin

ildə İstanbulda, Qədim Şərq Muzeyində tapılan iki vacib parçanı dərc etdirdi. Onlardan biri dörd sütunlu böyük lövhəciyin bütün yuxarı hissəsini tuturdu. Nəhayət, E.Kyera, öz növbəsində Pensilvani universitetinin Muzeyində daha üç fraqment tapdı. Onlar alimin ölümündən sonra Şumer ədəbi mətnlərinin surətlərini əhatə edən iki cildliyində dərc olunmuşdur. 1934-cü ildə Çikaqo universitetinin Şərq institutu üçün həmin iki cildin çapa hazırlanması mənə nəşib oldu.

O vaxta qədər bizim əlimizdə həmin əfsanənin səkkiz az və ya çox dərəcədə fraqment xarakterli hissəsi vardı. Buna baxmayaraq çoxsaylı buraxılışlar üzündən onun məzmunu daha vacib yerlərində aydın olmayaraq qalırdı. Elə gəlirdi ki, bu parçalar arasında məntiqi əlaqəni bərpa etmək mümkün olmayacaq.

Xoşbəxtlikdən, Kyeranın çox gözəl kəşfi vəziyyəti xilas etdi. O, universitet Muzeyində S.Lenqdonun İstanbulda yuxarı hissəsini tapdığı dörd sütunlu həmin lövhəciyin aşağı hissəsini tapdı. Görünür, lövhəcik qazıntılardan əvvəl, yaxud elə həmin vaxt parçalanmış və onun iki hissəsi ayrı düşmüşdür: bir hissə İstanbulda qalmış, ikincisi isə Filadelfiyaya göndərilmişdir. Kyera öz tapıntısından istifadə etməyə macal tapmamış vəfat etdi. Lakin "Inannanın yeraltı səltənətə enməsi" əfsanəsinin birinci nəşrini *Revue d' Assyriologie* jurnalının 1937-ci il buraxılışında dərc etməyə məhz o şərait yaratdı. İş burasındadır ki, lövhəciyin yuxarı hissəsi ilə aşağı hissəsini tutuşduranda mətnin quruluşu o qədər aydınlaşdı ki, qalan fraqmentləri öz yerinə qoymaq artıq çətin deyildi.

Buna baxmayaraq çoxsaylı buraxılışlar və zədələnmələr əvvəlki kimi mətnin tərcüməsini və anlamını çətinləşdirirdilər. Bəzi vacib parçaların mənası aydın deyildi. Amma elə həmin 1937-ci ildə İstanbulda elmi ezamiyyətdə olarkən mən xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində Qədim Şərq Muzeyində həmin əfsanənin daha üç fraqmentini tapdım. ABŞ-a qayıtdıqdan sonra 1939-cu ildə Pensilvani Universiteti Muzeyində mən dördüncü parçanı, 1940-cı ildə isə beşincisini aşkar etdim. Bu yeni beş fraqment mətnin bərpasının və tərcüməsinin birinci variantında bir sıra çox vacib

boşluqları doldurmağa imkan yaratdı. İndi 1942-ci ildə çıxan (*bax.Proceedings of the Amerikan Philosophical Sositu*) daha təkmil nəşri hazırlamaq mümkün idi.

Ancaq iş bununla bitmədi. Bir müddətdən sonra mənə dünyada qədim lövhəciklərin iri kolleksiyasından biri, Yel universitetinin Vavilon kolleksiyası ilə tanış olmaq nəşib oldu. Burada şumer ədəbi mətnləri ilə yüzdən çox lövhəcik var. Mən onları öyrənərkən çox yaxşı qalmış bir lövhəciyə rast gəldim. Bu barədə Kyera hələ 1924-cü ildə öz qeydlərində yazmışdı, lakin bu qeyd əvvəllər, necə olmuşdusa, mənim diqqətimi cəlb etməmişdi.

Bu lövhəcdə 92 sətir var idi. Amma axırıncı 30 sətir artıq bizə məlum olan mətnə yeni epizod əlavə edirdi. O, gözlənilmədən allah Dumuzi ilə əlaqədar ikiçay mifologiyası və dini üzrə mütəxəssislərin çoxdankı çaş-başlığına son qoymaq üçün vacib element oldu.

İş ondadır ki, alimlərin çoxu güman edirdilər ki, guya Dumuzi İnanna oraya düşməmişdən qabaq nəyə görə cəhənnəmə məhkum edilmişdir. Ola bilər belə təsəvvür əfsanənin semit variantının ("İlahə İştartın cəhənnəmə düşməsi") Şumer prototipindən əvvəl dərc olunması ilə əlaqədardır. Alimlər hesab edirdilər ki, İştart kimi, İnanna öz əri Dumuzini azad etmək və yerə qaytarmaq üçün yeraltı aləmə düşmüşdür. Ancaq Yel universitetinin kolleksiyasında yenidən aşkar edilmiş mətn sübut etdi ki, bu cür yozum düzgün deyildir. İnanna öz ərini heç də xilas etməmişdir. Əksinə, Dumuzinin təkəbbürlüüyündən qəzəblənən İnanna özü onu iblislərə vermişdir ki, "gedər-gəlməzə" aparsınlar.⁷⁰

Yel universitetinin Vavilon kolleksiyasından həmin kolleksiyanın mühafizəçisi F.Stivensin surətini çox layiqli şəkildə çıxardığı yeni lövhəcik bu əfsanənin tamamlanmış üçüncü nəşrini tələb edirdi. Mənim həmkarlarım A.Falkenşteynin, B.Landsberqerin və T.Yakobsenin fəal iştirakı ilə üçüncü nəşr 1951-ci ildə işıq üzü gördü (*Journal of Cuneiform Studies*, vol.v).

Şumerlərin yeraltı səltənəti qaranlıq və qorxunc dünya, orada "həyatın" yerdəki həyatın uzaqbaşı yazıq kölgəsi sayıldıqlarına baxmayaraq, onun "müsbət tərəfləri" də vardı – xüsusən Yer üzünə gecə düşdüyü saatlarda. Əslində orada ölümlər üzərində məhkəmə

mövcud idi. Əgər məhkəmənin qərarı xoşməramlı olurdusa, görünür, mərhumun qəlbi rahatlıq və xoşbəxtlik, hətta arzularını yerinə yetirmək şəraitini qazanırdı.

Şumerlərin o biri dünya haqqında bu olduqca təzadlı, paradoksal təsəvvürləri iki elegiyada əks olunmuşdur. Həmin elegiyaların yazıldığı və çox yaxşı qalmış bu lövhəciklərlə mən 1957-ci ildə A.S.Puşkin adına Moskva Təsviri İncəsənət Muzeyində tanış olmuşam. Mən bu iki elegiyaya monoqrafiya həsr etmişəm və o 1960-cı ildə Moskvada rus və ingilis dillərində çap edilmişdir.² O, aşağıdakı fəsilin əsasını təşkil edir.

24. ELEGİYALAR.

BİRİNCİ DƏFN NƏĞMƏLƏRİ.

1957-ci ilin payızında mən Akademiyanın qonağı kimi və Moskva və Leninqradın arxeoloji kolleksiyaları üzərində işləmək üçün SSRİ Elmlər Akademiyasından Sovet İttifaqına dəvət aldım. Öz növbəsində Pensilvani universitetinin Muzeyi SSRİ EA Etnoqrafiya İnstitutundan tanınmış sovet antropoloqu Q.F.Debesə antropologiya sahəsində işləmək üçün iki ay ABŞ-da qalmağı təklif etdi. SSRİ və ABŞ tarixində ilk dəfə belə alimlər mübadiləsini Pensilvani universiteti Muzeyinin direktoru doktor F.Reyni Sovet İttifaqında qısa müddətli səfərdə olduğu zaman razılaşdırmışdı.

Mən tam üç həftə Moskvada, əsasən 2000-ə yaxın mixiyazılı lövhəcik toplanmış A.S.Puşkin adına Muzeydə keçirdim. Muzeyin direktorluğu tərəfindən lütfkarlıqla mənim sərəncamıma təqdim edilmiş bu kolleksiya ilə ilkin tanışlıq nəticəsində dörd sütunda yazılmış Şumer ədəbi mətni ilə çox gözəl saxlanmış lövhəcik aşkar etdim. Yaxından öyrənən zaman məlum oldu ki, bu dəfn şeiri janrına aid iki müstəqil poetik əsərdir. Salamət qalmış Şumer ədəbi mətnləri içərisində dəfn nəğmələri, yaxud elegiyalar ilk dəfə aşkar olunduğuna görə təbii ki, mən A.S.Puşkin adlıan Muzeydəki həmin lövhəciyi ətraflı öyrənmək və gələcəkdə onun transkripsiyasını və şərhlərlə tərcüməsini dərc etdirmək istədim. Beləliklə, Moskvada keçirdiyim vaxtın çoxunu mən şumer mətninin dəqiq transkripsiyası üzərində işə həsr etdim. Muzeyin əməkdaşları bu işdə mənə çox kömək etdilər.

Ancaq tezliklə başa düşdüm ki, tam elmi nəşr hazırlamaq üçün bir neçə ay gərgin işləmək lazımdır və ona görə də bu işlə Filadelfiyada məşğul olmaq qərarına gəldim. Moskvada mənə maraqlı lövhəciklərin əla foto seriyasını təqdim etdilər. Həmin fotolardan Moskvada edilmiş transkripsiyadan istifadə edərək bu fəsili hazırladım.

²Kramer S.N. İki Şumer elegiyası, M. 1960.

Mirzənin dörd sütuna böldüyü lövhəcik, şübhəsiz, e.ə. təx. 1700-cü ildə tərtib olunmuşdur, lakin elegiyaların özləri xeyli əvvəl də yazıla bilərdi. Lövhəcikdə bir-birindən xətlə ayrılmış eyni böyüklükdə olmayan iki müstəqil əsər var. Birinci, daha uzun olan elegiya 112 sətirdən, ikincisi isə 66 sətirdən ibarətdir. Hər iki əsərin mətnlərindən sonra iki xətlə ayrılmış üç sətirdən ibarət sonluq var. Orada elegiyaların adları, hər bir əsərdə ayrıca və birlikdə sətirlərin sayı göstərilmişdir. Mətnin böyük hissəsini Ludingira⁷¹ adlı adamın ifa etdiyi dəfn nəğmələrindən ibarətdir.

Ludingira birinci nəğmədə, əgər mən düz başa düşmüşəmsə, hansısa döyüşdə aldığı yaradan vəfat etmiş öz atası Nannının ölümünü ağlayır. İkinci mahnıda həmin Ludingira, gördüyü kimi, öz əcəli ilə ölmüş səxavətli, sevimli arvadı Navirtumu ağlayır.

Hər iki nəğmənin önündə proloq gəlir. O, hadisələrin cərəyan etdiyi şəraiti yenidən yaradır. Birinci mahnının proloqu 20 sətirdən ibarətdir, yəni əsərin özünə nisbətən xeyli kiçikdir. İkinci mahnının proloqu 47 sətirdən ibarətdir, yəni mahnının özündən, demək olar, iki yarım dəfə böyükdür. Hər iki əsər müxtəlif təkrar növləri, paralellər, xor nəqarətləri, poetik bənzətmələr və metaforalar istifadə olunmaqla yüksək poetik üslubda yazılmışdır. Mərhumların pis və yaxşı əməlləri, eynilə bu dünyadan köçmüş yaxınların kədər və əzabları bütün dövrlərdə və xalqlarda dəfn mahnılarına və qəbirüstü nitqlərə xas olan dəbdəbəli və təmtəraqlı ifadələrlə tərənnüm edilir.

Birinci mahnıya proloq daha çox proza xarakterli iki sətirlə başlayır. Onlarda deyilir ki, uzaq ölkəyə getmiş oğul atası ölüm yatağında olduğu üçün geriye - Nippura çağırır. Sonra atanı ən tərifli ifadələrlə xarakterizə edən altı sətir gəlir. Hər bir sətir belə qurtarır: (O) xəstələnmişdir. Sonrakı parçada atanın ağır xəstəliyi, onun əzabları və yaxınlaşan ölümü təsvir olunur (9-15 sətirlər). Bədbəxtçilik barədə xəbər oğulu uzaq səfərdə olduğu vaxt yaxalayır, güman edə bilərik ki, oradan o, Nippura qayıdır və qəmli-nəzərək ölənə ağı yazır (16-20 sətirlər).

Dəfn mahnısının özü, yəqin ki, Ludingiranın anası olan mərhumun arvadının dərin kədərinin təsviri ilə başlayır (21-32 sətirlər). Sonra allah Ninurtanın adı bəlli olmayan "lukur"

kahinəsinin (33-39 sətirlər), allah Nuskunun adsız "entum" kahinəsinin (40-46 sətirlər) ağları, həmçinin mərhumun oğlanlarının və onların gəlinlərinin kədərləri (47-62 sətirlər) təsvir edilir. Sonra mərhum Nannanın əmin-amanlığı haqqında qısa ibadət (63-69 sətirlər) gəlir, sonra mərhumun qızlarının, Nippurun ağsaqqalı və "matronu"nun və onun qullarının (70-75 sətirlər) kədəri təsvir olunur. Sonrakı sətir maraqlıdır; mənə elə gəlir ki, mərhumun böyük oğluna aid olan ibadətdir (76-sətir). Onun ardınca Nannanın qatilinin və onun nəslinin ünvanına lənətlər seriyası gəlir (77-84 sətirlər). Dəfn mahnısı bir sıra dualarla bitir. Burada mərhumun o biri dünyada rahatlığı haqqında dua (85-98 sətirlər), ona xeyirxah olmaq xahişi ilə mərhumun şəxsi allahına ibadət (99-103 sətirlər) və onun arvadının, uşaqlarının və bütün nəslinin səadəti üçün (104-112 sətirlər) dua vardır.

Mən artıq qeyd etdiyim kimi, ikinci elegiyaya proloq onun mətnindən uzundur. Proloq Navirtumun ölümü barədə xəbərə başlayır (bir sıra paralel bənzətmələr və metaforalar gəlir (113-121 sətirlər). Sonra Nippur əhlinin kədəri təsvir edilir (122-131 sətirlər). Sonrakı iki parçanın mənası aydın deyil (132-138 və 139-150 sətirlər). Birincidə, deyəsən Navirtumun vəfatı ilə əlaqədar olaraq hansısa vacib dini mərasimin dayandırılması barədə söhbət gedir. Sonra qəmli dəfn nəğməsinə ifa etmək üçün mərhumənin əri Ludingira meydana çıxır (151-159 sətirlər). Mahnını iki yerə bölmək olar: hər biri eyni nəqarətlə qurtaran bir sıra ardıcıl paralellərdən ibarət Ludingiranın ağır itkisi ilə əlaqədar qəmli ağı (160-168 sətirlər) və mərhumə, onun əri, uşaqları və ailəsi üçün bir neçə dua (169-178 sətirlər).

Elegiyaların məzmunu belədir. Onların əhəmiyyətinə gəlincə, əlbəttə, ədəbi əsər kimi onların məziyyətləri az deyildir. Bu faciəli itkinin yaxınlarından ən əzizinin qaçılmaz ölümünün yaratdığı insan hislərinin və ağır təəssüratlarının obrazlı poetik formada verilməsinə ilk cəhdlərdən biridir. Ədəbiyyat tarixi nöqtəyindən onlar elegiya janrının ən qədim və əvəzsiz nümunələridir. Onlar Davidin Saul və İonafan haqqında ağısını, Homerin "İliada" poemasının qəmli sonluğu olan Hektor haqqında dəfn nəğməsinə bir

çox əsrlər qabaqlamışlar. Bu baxımdan elegiya janrının müqayisəli öyrənilməsi üçün onların əhəmiyyəti çox böyükdür.

Bundan başqa bu iki poetik əsərdən birincisi şumerlərin kosmologiyasını başa düşmək üçün də çox vacibdir. Biz 88-89-cu misralardan öyrənirik ki, Şumer müdrikləri, yaxud onların bir hissəsi belə hesab edirdilər ki, günəş batandan sonra öz yolunu o biri dünyada davam etdirir. 90-cı sətir isə bizə məlumat verir ki, ay allahı Nanna özünün “yuxu gününü” – yəni hər ayın iyirmi səkkizinci gününü – o biri dünyada keçirir. Ən vacibi isə, bu iki əsər (xüsusilə birinci) şumerlərin o biri dünyadakı “həyat” haqqında təsəvvürlərinə yeni işıq gətirir. Məsələn, biz ilk dəfə öyrənirik ki, ümumiyyətlə, insan nəslinin hakimi hesab edilən günəş allahı Utu vəfat edənlərə axıncı qərar verirdi, ay allahı Nanna o biri dünyada olduğu gün müəyyən dərəcədə ölümlərin “taleyini müəyyən edirdi” (88-90 sətirlər).

İki elegiyanın müəllifliyinə və onları yaranma səbəblərinə gəlincə, heç bir şübhə yoxdur ki, onlar şumer məktəbi “pedaqoqlarından” biri tərəfindən yazılmış və onlardan təlim mətnləri kimi istifadə edilmişdir. Şagirdlər bu şeirləri əzbərdən öyrənməyə və köçürməyə borclu idilər. Həqiqətən, Nippurda birinci elegiyanın müəllim və şagirdin əli ilə yazılmış 20 sətirdən ibarət lövhəcik tapılmışdır.

Xaricən belə təsəvvür yaranır ki, müəllif hər iki mahnıya ancaq proloq yazmışdır, onda hər iki ağı Ludingiranın həqiqətən öz ağılarıdır. Bundan başqa, müəllif birinci elegiyada birbaşa göstərir ki, dəfn ağılarını Ludingira özü yazmışdır (20-ci sətir), bununla da əlində Ludingiranın ağılarının orijinalının surəti olduğuna işarə edir.

Ancaq belə ehtimal həqiqətə az uyğundur, xüsusən də əgər proloqun və ağının özünün eyni üslubda olduğunu nəzərə alsaq bütünlükdə belə təəssürat yaranır ki, hər iki elegiya öz fikir və hislərini təsiredici dəfn mahnısı bəlağətli formasında izhar etməyə ehtiyac duyan müəllifin yaradıcı təxəyyülünün məhsuludur. Eynilə o, məsələn, əfsanəvi, yaxud epik formanın yaradılmasına da həvəslənə bilərdi.

Aşağıda hər iki elegiyanın hərfi tərcüməsi məcburi buraxılışlarla və sual işarələri ilə verilir, çünki mətn hələ də çətin başa düşülür.⁷²

BİRİNCİ ELEGİYA.

Ata oğula xəbər göndərir uzaq ellərə
Oğul o günlərdə uzaq idi atadan, uzaq ellərdə.
Öz şəhərində yaşayan ataya, ona hücum çəkdi xəstəlik.
O, qiymətli olmaz, dağların gizli xəzinəsi,
ona hücum çəkdi xəstəlik.
O, sözləri şirin, nitqi mərhəmətli, xəstəlik ona hücum çəkdi.
Kim cüssəli, kim qamətli, kimin sifəti mülayim,
xəstəlik ona hücum çəkdi.
Fikirlərində müdrik, əməllərində incə,
xəstəlik ona hücum çəkdi.
Həqiqətən dindar, allaha tabe, xəstəlik ona hücum çəkdi.
Ağrılar, iştahsızlıq ona hücum çəkildilər,
ağır xəstəlik tutdu onu.
Açmır ağzını, yemir yeməyi, düz uzanıb,
Xəstə kimi, əzilmişək, qorxu içərisində yıxılıb sərilmiş.
Qəhrəman, sinəsi enib-qalxır, onun ayaqları tərpanmir.
Qızdırmada uşaqların qəhrini çəkir, dərd yeyir onu.
Onun ürəyi parçalanmış, o, kədərlə hıçqırır.
O savadlı, Nippurda – ey ədalətsizlik! – öldü.⁷³
Bu xəbər çatdı oğula uzaq yollarda
Oğul, atası atmamış kimi,
Ona paltar göndərilib – o, onun içərisinə sığışmır.
Oğul kədərlə hönkürür, özünü yerə çırpır,
atasına dəfn ağısı deyir.
Ludingira, onun ürəyi alovlanır, o ağı deyir:
- Ata, kim- ey haqsızlıq – vəfat etdi!
Nanna, kim -- ey bədbəxtlik – o dünyaya yollandı.

Arvadı – indi o arvadı deyil – indi o dulundur sənin.
 Tufan fırlatdığı tək, o hərlənir, dolamır sənin yanında.
 Onun kimi, sən tərbiyə edən kimi, ağılı bulamıb onun.
 Elə bil indi doğub, mat qalmışdır.
 Elə bil inək kimi inildəyir.
 Nalə çəkir, acı göz yaşları tökür.
 Həqiqətən, elə bil aqlını itirib.
 ...qaranlıqda...
 ...kim yığır...
 ürəyində - ağırdır.
 Sənə toxunur
 Kim (?) ...sübh çağı qalxır...
 Yaşayanlar içində ...”lukur” kahinəsi allah Ninurtanın,
 o toz içərisinə sərilir.
 O allah kimi kədərdə...
 O qışqırıq qoparıb əzab içində
 Yatağının ortasına uzanaraq o qışqırır...
 O, çörək, su verən insanlara...
 Göz yaşları... səndən ötrü... sənin üçün...
 .....
 .....
 ... sənin bətnindən...
 .....
 .....
 Sənin oğulların çar oğulları kimi idilər,
 Onlar nə yemək yesələr də...
 Hansı içki içsələr də...
 Bal, ərinmiş yağ sənə onlar...
 Sənə məclis qurar onlar, yağ tökərlər sənə onlar.
 O göz yaşları ki onunçün tökürlər – qaynar yaşıdır
 O dərdlər ki onları üzür – dərinidir, həqiqətdə dərd.
 Sanki qurumuş dəndir onlar...
 Quş balalar hərlənir, ağı qalxır.
 Sənin oğlanlarının gəlinləri – hardasa o indi! – elə ağlaşırlar.
 Düşüb onların üstünə sənin dərdin...

Ailə üzvlərinin əhatəsində onlar... sənin üçün...
 Şirin səslərin sənin... yuxuladılar...
 Eynilə...
 Dəfn ağıları sənə... qurtarmır.
 Atam mənim, sakitləşsin ürəyin sənin!
 Ey Nanna, ruhuna sülh olsun sənin!
 Hakimlər, hökmdarlar...
 Kim ki ölümün əlindən qaçdı, qoy həqiqətən...
 Ölümün əli...
 Doğrudan ölüm – bu allahın mərhəmətidir,
 o yerdə tale həll edilir.
 Doğrudan qoy sənin övladların... sənin nəslin...
 Qızların sənin qoy sənə...
 Sənin şəhərinin ağsaqqalları sənin üçün ağtayırlar.
 Sənin şəhərinin sayılan qadınları sənin üçün hönkürürlər.
 Kahinlər yanında qullar sənin üçün qəmlənirlər.
 Onun yaşadığı evdə...
 O həqiqətən gümüş tapdı, o öz dövlətini artırdı...
 O geniş mülkünü...
 Qoy sənin birinci oğlun sənə bünövrə qoysun.
 Kim ki səni qətlə yetirib, ona bərabərdir, kimin ürəyi...
 Kim güclə sənə hücum etdi...
 Doğrudan qisas sənin ağanda, sənin keşişində,
 himayəçi – allahında
 Həqiqi məhkəmə və məsləhət – allah Utunundur.
 O qoy lənətə gəlsin, ölüm olsun onun qisməti.
 Qoy heç kəs basdırmasın onun sümüklərini.
 Qoy onun nəslini unutsunlar.
 Qoy onların varı, sərəçə qatarı kimi sovrulsun.
 Qoy ölkə...
 Özlərinin xoş sözlərini gətirsinlər,
 qoy onlar səni ovundursunlar.
 Ey Nanna, ruhun sənin şənlənsin, ürəyin sənin sakitləşsin!
 Utu, yeraltı dünyanın böyük hökmdarı,
 Yeraltı dünyanı işıqlandıranda, qaranlıq yerləri

ışıqlı etsin, qoy xoşməramla səni məhəkəmə etsin!
 Nanna, “yuxugörmə günündə” qoy taleyini
 xoş məramla həll etsin!
 Nərqal, Enlili o dünyanın, qoy o sənə qarşı xoş niyyətli olsun!
 Qoy Tale yerində sənənin adın çəksin, qoy yeməyi
 xoş niyyətlə yesinlər.
 Sən himayəsində yeraltı dünyanın ilahəsinin,
 qoy rəhmlə sənənin üçün oynasın.
 Su tökülən yerdə qoy övladların sənənin üçün təzə su töksünlər.
 Aşağıdakı evdə onu yerləşdirsinlər... cənab Ninqişzidi...
 Qoy qüdrətli Gilgameş sənə xoş üz göstərsin...
 Nedu Etanla elə sənənin köməkçilərin olsun!
 Qoy sənənin allahın yeraltı dünyada sənənin üçün ibadət etsin!
 - Kifayətdir! – qoy belə desin sənənin hami-allahın, qoy sənənin
 taleyini xoş məramla həll etsin.
 Qoy sənənin şəhərinin allahları sənənin ürəyini xoş niyyətlə
 dövrələsin!
 Qoy qəhrəmanlıqla azad etsinlər ürəyinin qəzəbini.
 Qoy sənənin ev adamlarının günahlarını, onların hesabını
 kəssinlər.
 Qoy bütün yamanlıqları, sənə qarşı olanları məhv etsinlər!
 Kimləri ki qoyub getmişən, qoy onlar xoşbəxt olsunlar!
 Qoy... tutsunlar... geyimi...
 Qoy sənənin xeyirxah ruhun, qoy bütün hamilərin səni qorusun!
 Qoy sənədən törəmiş uşaqlar qəhrəmanlıq üçün böyüsünlər!
 Qoy sənənin qızlarının hamısı ərə getsin!
 Qoy sənənin arvadın yaşasın, qoy sənənin nəslin çiçəklənsin.
 Qoy bolluq və xoşbəxtlik hər gün onlarla olsun.
 Qoy sənənin palçıq borun şərab və pivə süzmək üçün heç vaxt
 qurumasın.
 Qoy sənənin ev adamlarının sehri sənənin himayəçi allahının ibadəti
 olsun!

İKİNCİ ELEGİYA.

Acıqlı gün tutdu onu, təmizə düşdü,
 Şirin qadına, təmiz, çiçəklənən, qəzəbli baxış düşdü
 Quş balasına yuvanı tərk etmiş tor atıldı
 Bəhərli ana, çoxlu oğulların anası, cələyə düşdü.
 Sarı inək, müqəddəs, vəhşi, parçalandı, şüşə qab kimi.
 O, “mən xəstəyəm” demədi, öz qayğısına qalmadı.
 Müqəddəs yerləri... tərk etmədi...
 Onun qundağında, ağır qundağında onun...
 Nippurun göyü – ağır buludlar içində, səhərlər - ah-nalə.
 İnsan yığıcı dərdə bürünmüş...
 Ona, vaxtı çatana – ona can atır dərd
 Təmiz qızıldan heykəl uzanıb – onun üstündə kədər.
 Hər kimsə baxır – məgər kədər içində deyil?
 Ağrı deyənlər – hönkürərək və ağlayaraq!
 Yaxşı nəğmə oxuyan müğənnilər, şirinsəslilər
 Ağrı və inilti oxumağa başladılar.
 ... Ondan ötrü dəfn mahnılar ifa edir onlar
 Sanki azdır...
 Daş...
 Sanki onun ərinin bətnində günlər uzanır... uzanır hıçqırıqlar.
 Sanki... öz əlləri ilə Ninurta qaytarmamış şadlığı.
 Sanki onun sevimli kahinəsi öz müqəddəs yerində
 “gipara” daxil olmur...
 Sanki...
 Budur, o qalxır özünün əzəməti ilə, dəfn mahnısı qoşur ona.
 ... O həqiqətən edir bunu onun üçün.
 O qəlb getdi onun gözlərinin önündə...
 .....
 .....
 .....
 Qəzəbə bürünmüş kimi... daşlar qara
 Göy işığı düşür onun şəhərindən...
 Onda sevimli ərini onun... təkbaşına oturdu

Öz şəhəri Nippurda, kədər şəhərində oturdu
 Ludingira, sevimli əri onun, öz tənhalığında
 Öz şəhəri Nippurda, kədər şəhərində oturdu.
 Onda ki çatdılar kədər yerinə onun,
 əlini tutdular – parçalanmış ürəyi onun.
 Yeməkdən qaçır bədəni onun, ürəyi parçalanmış.
 Eynilə inək kimi inilti buraxır o, ərlək paltarından.
 ...acı-acı ağlayır o, arvadından ötəri.
 Ey, hardasan sən? Ey, necə çağırım səni!
 Şirinsözlü ağızı, nəcib ağızı, ağızı şirin! Ey, necə çağırım səni!
 Qiymətli silahım mənim! Gözəl düzəldilmiş oxdanım!
 Ey, necə çağırım səni!
 Parlayan almazım, hardasan? Ey, necə çağırım səni!
 Gözəl mahnım mənim! Ürəyimin şah nəğməsi!
 Ey, necə çağırım səni!
 Qorxunc silahım mənim! Parlayan qızıl oxdaşım mənim!
 Ruh oxşayan! Ey, necə çağırım səni!
 Gözlərim mənim... parıldayan! Şahanə aqlım mənim!
 Ey, necə çağırım səni!
 Rəqs edən, əllərini qaldıran! Şənləndirən ürəyimi mənim!
 Ey, necə çağırım səni!
 Yox olmayacaqdır yolların sənin, əbədi olacaq adın sənin!
 Siləcəklər səhvlərini sənin, borclarını bağışlayacaqlar sənin!
 Ərin sənin yaşayacaq, öz qocalığına çatacaq!
 Taleyi uşaqlarının sənin xoşbəxt olacaq!
 Firavanlıq onlarla olacaq!
 Ev (?) yaşayacaq həmişə, geniş olacaq onun gələcəyi!
 Utu-günəş yeraltı dünyadan öz işığı sənə gətirəcək!
 Ninkurra şənlik quracaq, yüksəklərə qaldıracaq səni!
 Bəxtinə qara gün gəldi – göy-yer sənə qayıdacaq!
 Şeytan sənə əl qaldırdı – acı lənətlər deyəcəklər ona!
 Xoş və təmiz, əzəmətli, öküz kimi uzanan,
 - kədərli mahnı sənə!

Biz 23-cü fəslin əvvəlində “Kur” terminini yer kökü altında
 yerləşən və Yeri coşğun əzəli okeandan ayıran məkan kimi izah etdik

(Bibliya “Texoması”). Ancaq görünür, bu söz dağıdıcı yeraltı suları
 itaətdə saxlayan əjdaha mənasında da işlənir. Allahların və
 qəhrəmanların əjdaha ilə mübarizəsi Şumer mifologiyasının sevimli
 süjetlərindən biridir. Növbəti fəsil bu mövzuya həsr edilir.

25. ƏJDAHA İLƏ MÜBARİZƏ.

BİRİNCİ MÜQƏDDƏS. GEORGI.

Əjdaha ilə mübarizə bütün vaxtlarda və bütün xalqlarda ən geniş yayılmış mövzulardan biri olmuşdur. Məsələn, Yunanıstanda allahlar və qəhrəmanlar haqqında o qədər əfsanələr olan yerdə, əfsanəvi personajlardan, demək olar ki, hər biri hansısa bir əjdahanı öldürür (heç olmasa ən şöhrətli qəhrəmanlar – Perseyi və Herakli yada salaq!). Xaçpərəstliyin meydana gəlməsi ilə qəhrəmanlıq şücaətini müqəddəslər göstərməyə başlamışlar və burada öz əjdahası ilə müq. Georgi meydana gəlmişdir. Ancaq bu əfsanələrin kökündə nə yatırdı?

Nə qədər ki, əjdaha ilə mübarizə mövzusu e.ə. III minillikdə Şumerdə yaranmışdır, bizim güman etməyə bütün əsaslarımız var ki, bu əfsanələrin bir çox detalları, həm yunan, həm də ilkin xaçpərəstlik, Şumer mənbələrindən gəlir.

Hazırda bizə üç min il yarım şumerlərdə mövcud olmuş əjdahanın məhv edilməsinin üç variantı məlumdur. Birinci iki variantda əjdahanın rəqibləri allahlardır: tamamilə yunan Paseydonuna oxşayan su allahı Enki və cənub küləyi allahı Ninurta. Lakin üçüncü əfsanədə insandır – müq. Georginin uzaq proobrazı qəhrəman Gilqameş.

Enkinin vuruşduğu əjdaha Kur adlanır. Onların təkbətək mübarizəsi, görünür, yerin göydən ayrılmasından dərhal sonra başlayır. Hissə-hissə qalmış sətirlərdən başa düşmək olar ki, bu döyüşün səbəbi Kür tərəfindən səma ilahəsinin xaincəsinə oğurlanmasıdır. Suet yunan Persefonasının oğurlanması haqqında qəhrəmanlıq əsətiri ilə çox oxşardır. Təəssüf ki, biz bu əfsanəni cəmi bir düjün sətirlərdən bərpa etməli oluruq. Çünki bu əfsanənin tam mətni ilə lövhəcik hələlik tapılmamışdır. Bu hadisə “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” eposuna proloqda qısaca verilmişdir. Bizi

maraqlandıran parça bilavasitə dünyanın yaranmasından bəhs edən sətirlərin arxasınca gəlir. Onun məzmunu belədir.

Göy yerdən ayrıldıqdan sonra səma allahı An göyü qaldırdı, hava allahı Enlil isə Yeri endirdi. Bu yaramazlıq da elə onda baş verdi. İlahə Ereşkiqal oğurlandı və Kurun qənimətinə çevrildi. Onu kim oğurladığı aydın deyil; ola bilər ki, bunu Kurun özü etmişdir. Allah Enki gəmiyə minib kurun yanına üzdü. Onun niyyətləri barədə heç nə deyilmir, ancaq güman etmək olar ki, Ereşkiqal oğurladığına görə o əjdahanı cəzalandırmaq istəyir. Kur daşlarla amansızcasına müdafiə olunur, ona tabe olan əzəli okeanın dalğalarını Enkinin gəmisinin üstünə qaldırır. Bununla parça qurtarır. “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” əfsanəsinin müəllifi Gilqameşin özü haqqında hekayətə keçməyə tələsir. Biz mübarizənin necə qurtardığını bilmirik, ancaq yəqin ki, Gilqameş qələbə çalır. Görünür, bu epizod Gilqameş haqqında olan əfsanəyə ancaq ona görə salınmışdır ki, yunan Paseydonu kimi Enkinin nə üçün dəniz allahı olduğu, niyə onun Eriduda olan məbədi şumerlə “dəniz”, “dibsiz” mənasını verən Abzu adlandırıldığı izah olunsun.

Allahın əjdaha ilə döyüşü proloqdakı parça budur:⁷⁴

Nə vaxt ki An göyü özünə apardı, bax onda,

Enlil götürdü özünə yeri, bax onda,

Nə vaxt ki Ereşkiqala kəbin hədiyyəsi kimi yeraltı dünyanı bağışladılar, bax onda,

Nə vaxt ki o üzməyə yollandı, nə vaxt ki, üzməyə yollandı, bax onda

Nə vaxt ki Ata yeraltı dünya ilə üzdü, bax onda,

Nə vaxt ki Enlil yeraltı dünya ilə üzdü, bax onda –

Cənabın üstünə kiçiklər atılır,

Enkinin üstünə nəhənglər gəlir.

Bu kiçiklər əl daşdır.

Nəhənglər – qamışları rəqs etməyə məcbur edən daşlardır.

Kili ətrafında Enkinin böyük qayığının

Su, canavartək yeyir hər şeyi,

Korması arxasında Enkinin böyük qayığının

Su şir kimi nərə çəkir...

Biz əjdaha ilə döyüşün ikinci variantına 600 sətirlik uzun poemada rast gəlirik. Onu “Allah Ninurtanın qəhrəmanlıqları və əməlləri” adlandırmaq olar. Bu poemanın bərpasında çoxunun hələ dərc edilmədiyi külli miqdarda lövhəciklərdən istifadə edilmişdir.⁷⁵

Bu dəfə baş “cinayətkar” Kur deyil, xəstəliklər və təqətsizliklər iblisi Kurun çarlığında (yəni yeraltı dünyada) yaşayan Asaqdır. Əfsanənin qəhrəmanı hava allahı Enlilin oğlu sayılan cənub küləyi allahı Ninurtadır.

Giriş himnindən sonra hekayət allah Ninurtanın silahlarının mücəssəməsi olan Şerurun öz hökmdarına müraciəti ilə başlayır. Hansısa aydın olmayan səbəbdən Şerur Asaqa nifrət edirdi. Buna görə də o, Ninurtanın şücaətini və qəhrəmanlıqlarını uzun - uzadı tərifləyərək onu əjdahanı məhv etməyə təhrik edir. Ninurta Asaqa hücum edib, onu öldürməyə razılaşır. Lakin, görünür, bu onun imkanları daxilində deyil, çünki o, qaçıb canını qurtarmaq üçün “quş kimi uçar”. Ancaq Şerur təqdir sözləri ilə ona yenə müraciət edir. Ninurta öz silahının bütün gücünü toplayaraq şeytani məhv edir.

Amma Asağın ölümü bütün Şumerə bədbəxtliklər gətirir. Əzəli okeanın qəzəblənmiş dalğaları torpağa hücum çəkirlər. Onlar içməli suyun qarşısını kəsərək tarlalara və bağlara axmağa qoymurlar. “Toxa və zənbil daşıyan” (yəni torpağın suvarılıb becərilməsinə nəzarət edən) Şumer allahları təşvişə düşürlər. Dəclə çayı daha daşmır, onda “yaxşı” su qalmayıb.

Onda dəhşətli aclıq baş verdi,
Tarlada heç nə bitmədi,
Su mənbələrində heç kim əl yumurdu.
Hündür sular daşmırdılar.
Tarlalar suvarılmırdı su ilə.
Heç kim kanallar qazmırdı.
Bütün ölkədə bir dənə də ot bitmədi.
Ancaq əlaq otları qalxırdı.
Onda hökmdar qüdrətli aqlını topladı.
Ninurta, Enlilin oğlu, böyük işlərə cəmlədi fikrini.

Ninurta əzəli okeanın “nəhəng sularından” Şumeri müdafiə üçün daş təpələri düzəltdi. Ninurta artıq tarlaları basmış suları Dəclə çayına axıtdı. Çay daşdı və tarlaları yenidən suvardı. Şair bu barədə belə nağıl edir:

Daşmış suları yığışdırdı o,
Kurun daşırdığı suları yığdı o,
Onları Dəclə çayına aparıb axıtdı.
Hündür sular axdı tarlalara.
Və onda hər nə var, hər şey torpaqda
Ninurtanın işlərinə, ölkənin hökmdarına, sevindilər,
Tarlalar bolluqla sümbüllədilər.
Üzümlüklər, bağlar bar ilə doldu,
Məhsulu ambarlara yığdılar, tayalara vurdular.
Hökmdar kədəri ölkədən uzaqlaşdırdı,
Şənləndirdi allahların qəlbini.

Öz oğlunun qəhrəmanlıq əməlləri haqqında eşidən Ninurtanın anası Ninmax həyəcanlandı. O, elə narahatdır ki, yatağında gözlərini yuma bilmir. O, uzaqdan Ninurtaya müraciətlə onun yanına gəlməyə icazə istəyir. Anası gələndə Ninurta ona “həyat baxışı” ilə baxaraq deyir:

İlahə, sən Kuraya qədər gəlib çatdığına görə,
Ninmax düşmən ölkəsinə mənim xatirimə gəldiyinə görə,
Mənim döyüşlərimin dəhşətlərindən sən qorxmamısan,
Qoy bundan sonra mənim qəhrəmanın ucaldığım təpəyə,
Ad verilib – Xursaqa, sən onun hakimi olacaqsan.

Sonra Ninurta Xursaqa xeyir-dua verir ki, onda hər cür bitki, şərab, bal, hər cür ağaclar, qızıl, gümüş, tunc, iribuynuzlu mal, qoyunlar və başqa “dördayaqlı məxluq” olsun. Ninurta daşlara müraciət edir: o, şeytan Asaqla vuruş zamanı ona qarşı çıxan daşları lənətləyir, ona sadıq olanlara isə xeyir-dua verir. Bu parça özünün üslubuna və əhval-ruhiyyəsinə görə İakovun öz oğlanlarından bəzilərinə xeyir-dua verdiyi və başqalarını lənətlədiyi Bibliyanın varlıq Kitabının 49cu fəslini xatırladır. Poema Ninurtanı tərifləyib göylərə qaldıran uzun himnlə bitir.

Üçüncü əfsanədə əjdaha ilə döyüşə, artıq deyildiyi kimi, allah yox, insan – Şumer qəhrəmanlarının ən şöhrətli Gilqameş girir. Onun öldürdüyü əjdaha “Sağlar ölkəsinin” mühafizəçisi, onun müqəddəs sidr ağaclarını qoruyan Xuvavadır.

Həmin əfsanənin yer aldığı poemanı mən “Gilqameş və Sağlar ölkəsi” adlandırmışam. 14 lövhəcikdən və fraqmentlərdən ibarət toplu ilk dəfə 1950-ci ildə dərc olunmuşdur. (bax. Near Eastern Texas, Ceyms Priçardın redaktorluğu ilə, ikinci nəşr 1955-ci ildə dərc olunmuşdur). Hələlik 174 sətiri bərpa etmək mümkün olmuşdur, ancaq qədim Şumerin təcrübəsiz oxucularına (daha doğrusu dinləyicilərinə) bu əsərin necə emosional və bədii təsir göstərdiyini başa düşmək üçün onlar da kifayətdir.⁷⁶ Poemanın əsas məziyyəti onun ümümbəşəri “əbədi” mövzudur: ölüm qorxusunu və əbədi şöhrət qazanaraq ölümü dəf etmək. Müəllif hekayətin faciəvi atmosferini qabardan detalları bacarıqla, böyük poetik duyğularla seçir. Onun üslubu da çox gözəldir. Şair təkrarların və incə paralellizmin köməyi ilə ritmik səhnələrə nail olur. Qısaca desək, bu poema Şumer ədəbiyyatının bizə məlum olan əsərlərinin ən yaxşılardan biridir. Onun məzmunu aşağıdakı kimidir.

Uruk çarı “hakim” Gilqameş dərk edir ki, bütün ölənlər kimi o da öz vaxtında bu dünyanı tərk edəcək. Ancaq bu qaçılmaz sonluq çatana qədər o “öz adını əbədləşdirmək” istəyir. Bu məqsədlə o, uzaq “canlılar ölkəsinə” getməyi qərara alır. Görünür, onun məqsədi həmin ölkənin müqəddəs sidr ağaclarını oğurlayıb Uruka gətirməkdir. O, bu barədə özünün sadıq xidmətçisi və ayrılmaz yol yoldaşı Enkiduya deyir. O isə məsləhət görür ki, əvvəlcə öz planları barədə günəş allahı Utu ilə məsləhətləşsin, çünki o ölkənin sidr ağaclarının mühafizəçisi Utudur.

Gilqameş Enkidunun məsləhəti ilə Utuya qurbanlar aparır və xahiş edir ki, canlılar ölkəsinə gələcək səyahətində ona kömək etsin. Utu əvvəlcə Gilqameşin qabiliyyətinə şübhə ilə yanaşır, ancaq o öz xahişini daha inamlı sözlərlə təkrar edir. Ona rəğbətlə yanaşan Utu Gilqameşə kömək etməyi qərara alır. Belə başa düşmək mümkündürsə, “canlılar ölkəsinə” dağlardan keçən yolda Gilqameşə mane ola biləcək dağıdıcı fəlakətlər təcəssümü yeddi qorxulu iblisi

hansı yollasa zərərsizləşdirmək istəyir. Sevincək olan Gilqameş Uruk şəhərlilərindən “nə evi, nə anası” olan və onun arxasınca hara lazımdır getməyə hazır olan 50 könüllü yığır. Özü və yol yoldaşları üçün tuncdan və ağacdan silahlar hazırlayan Gilqameş yola çıxır və Utunun köməyi ilə yeddi dağ silsiləsini aşır.

Onlar yeddinci zirvədən düşdükdən sonra nə baş verdiyi aydın deyil, uyğun sətirlər çox pis qalmışdır. Mətn yenidən oxunaqlı olanda biz Gilqameşi dərin yuxuya qərq olmuş vəziyyətdə tapırıq. Bu yuxudan o, uzun müddətdən sonra və böyük çətinliklə oyanır. Bu cür yubanmaqdan çox mütəəssir olan Gilqameş anası Ninsunun və atası Luqalbandanın canına and içir ki, canlılar ölkəsinə çatacaq və nə allah, nə də insan onu bu yoldan saxlaya bilməyəcək.

Ancaq Enkidu Gilqameşə yalvarır ki, bu yoldan qayıtsın, çünki müqəddəs sidr ağaclarını dəhşətli əjdaha Xuvava qoruyur və öz rəqiblərinin hamısını öldürür. Gilqameş onun çəkirdimlərinə məhəl qoymur. Enkidunun köməyi ilə bütün maneələri və təhlükələri dəf edəcəyinə inanaraq öz həmfikrini əmin edir ki, qorxunu ataraq onunla birlikdə getsin.

Özünü sidr ağacından olan evində gizlədən Xuvava gələnləri izləyir. O, qəzəb içərisində onları qovmağa çalışır, lakin görünür, nəticəsi olmur. Mətnin burasında bir neçə sətirlik boşluq var. Sonra biz öyrənirik ki, Gilqameş yeddi ağac kəsərək, yəqin ki, əjdahanın evində, Xuvara ilə üz-üzə gəlir. Nə qədər qəribə olsa da, döyüşün lap əvvəlində Xuvavanı tərk edilməz bir qorxu bürüyür. O, yalvarışlarla günəş allahı Utuya müraciət edir və Gilqameşdən xahiş edir ki, onu öldürməsin. Qəhrəman əjdahanı buraxmaq tərəfdarıdır: qarmaqarışlıq, aydın olmayan ifadələrlə Enkiduya təklif edir ki, Xuvavanı buraxsın. Ancaq Enkidu hər cür gözlənilməzliklərdən qorxaraq belə ehtiyatsız qərara etiraz edir. Əjdaha Enkidunun qəddarlığına acıqlanır, ancaq boş yerə. Qəhrəmanlar onun başını kəsirlər. Görünür, onlar Xuvavanın meyidini Enlilə və ilahə Ninlilə aparırlar. Sonra nələr olur, bilmirik, çünki burada mətndən cəmi bir neçə tam olmayan sətir qalıb.

Həmin poemanın aydın parçalarının hərfi tərcüməsi budur: Kahin “Canlı Dağa” yönəldi fikirlərini.

Kahin Gilqameş “Canlı Dağa” yönəldi fikirlərini
 Öz qulu Enkiduya söz deyir:
 “Enkidu, kərpic üzərində fəl həyat vəd etmir.
 Dağlara gedərəm, şöhrət taparam!
 Qəhrəman adlar içərisində özümü şöhrətləndirərəm.
 Harda adlar təriflənmiş, allahları şərəfləndirərəm!”
 Onun qulu Enkidu ona belə söyləyir:
 “Ağa, əgər dağlara getsən, Utuya xəbər ver!
 Allah Utuya, qəhrəman Utuya xəbər ver!
 Dağlar! Onlar Utunun yaratdıqları! Utuya xəbər ver!
 Dağlar, harda sidr ağacı kəsirlər – qəhrəman Utunun
 yaratdıqları! Utuya xəbər ver!
 Bax Utu göylərdə cəhrayı başlıqla özünə çələng qoydu.
 Qalxmış başla səmada gəzir.
 Gilqameş götürdü təmiz, açıq oğlağı,
 Kürən oğlağı, qurbanlığı köksünə sıxdı,
 Əlini ağzına tərəf apardı,
 Allah Utuya, göylərə qışqırdı:
 “Utu, dağlara qalxıram, köməkçim ol sən mənim!
 Sidr ağacı dağlarına yol alıram, köməkçin ol sən mənim!”
 Utu göydən cavab verdi ona:
 “Qüdrətli və sayılansan, nə üçün dağlara sən can atırsan?”
 Gilqameş ona cavab verir:
 “Utu, sənə söz deyəcəyəm, mənim sözlərimə qulağımı əy!
 Mən niyyətlərim haqda deyəcəyəm, mənim ümidlərimə diqqət
 yetir!
 İnsanlar, mənim şəhərimdə ölürlər ürək kədərlənin!
 İnsanlar gedirlər, ürək sıxılır!
 Şəhər divarından asıldım mən,
 Çayda meyitlər gördüm mən,
 Mən də belə getməyəcəyəmimi, doğrudan belədir, doğrudan
 belədir!
 Ən uca göylərə çatmaz
 Ən nəhəng yeri örtə bilməz,
 Kərpic üzərində fəl həyat vəd etmir!

Dağlara gedərəm, şöhrət taparam!
 Qəhrəman adlar içərisində özümü şöhrətləndirərəm,
 Harda adlar təriflənmiş, allahları şərəfləndirərəm!”
 Utu onun, yalvarışlarına baxdı və xoş məramla,
 Xeyirxah kimi ona lütfkarlıq göstərdi.
 Yeddi gözəl qəhrəman bir anadan doğulmuş:
 Birinci – böyük qardaş, şir pəncələri var, dırmaqları qartalın...
 Sidr ağacı kəsən şərikdir onların sevincinə,
 Kahin Gilqameş götürür onları sevinclə.
 Bütün şəhərlilərin hamısını çağırır.
 Ekizlər kimi insanlar səs verdilər.
 “Ailəsi olan – öz ailəsinə! Anası olan – anasının yanına!
 Tənha cavanlar – mənim yanıma!
 Əlli nəfər dayansın arxamda mənim!
 “Ailəsi olan – öz ailəsinə! Anası olan – anasının yanına,
 Tənha cavanlar – onun yanına,
 onlardan əllisi onun arxasında dayandı.
 Dəmirçinin evinə yollanır o.
 Mis balta bahadır əli üçün tökdülər ona.
 Tarla qaranlığında bağa üz tutur o.
 Möhkəm alma ağacı, şümşad kəsdilər ona.
 Onun vətəndaşları, onun yol yoldaşları götürdülər
 onları əllərinə...
 Sonrakı 15 sətirdə çoxlu boşluqlar var, ancaq biz öyrənirik ki, 7
 silsiləni aşdıqdan sonra Gilqameş bərk yuxuya gedir və onu müşaiyəət
 edənlərdən biri onu oymağa çalışır:
 Bu yuxudur və yuxuda – yuxugörmə!
 Ondən soruş – cavabında susmaq.
 Çağır onu – cavab verməyəcək ol!
 “Ey, yatan kimdir, ey, yatan kimdir!
 Gilqameş! Kahin! Kullalın oğlu! Çoxmu yatacaqsan sən?
 Qaş-qabaq tökdü dağlar, kölgə saldılar,
 Üfüq axşam işığı saldı,
 Utu öz anası Ninqalın yanına, başını dik tutub evə getdi.
 Ey Gilqameş, çoxmu yatacaqsan sən?

Sənin vətəndaşların, sənin yol yoldaşların
Dağların ətəyində ətrafına toplaşmış sənin
Anan – doğanın sənin, səndən şikayət etməz,
sənin şəhərinin küçələrində!”

İşıqlı ağılla oyandı o.

Bahadır sözü ilə onun yol paltarlarını aparırlar ona.

Yol paltarlarının yüngülünü götürür, sinəsini örtür onunla

“Böyük torpağın öküzü” kimi qalxdı.

Üzünü yerə əydi, dişlərini qıcadı.

“Anam – doğanı Ninsunun, atam işıqlı Luqalbəndin həyatına
and içirəm!

Anam – doğanı Ninsunun şərəfinə, mənə yuxuda deyilən
kimi başa çatdıracağam bunu!”

Və ikinci dəfə dedi o:

Anam – doğanı Ninsunun, atam işıqlı Luqalbəndin həyatına
and içirəm!

O allahmı, kişimi – kişimi o, allahmı o, çox çəkməz tutular o!
Şəhərdən dağlara yolumu davam etdirərəm, kənara açıqdır
yolum mənim!”

Sadiq qul söz danışır, həyat saxlayan söz

“Ağam, görməmişən o kişini sən, ürəyin tərənməyib!

Mən o kişini görmüşəm – ürəyim silkələnib!

Nəhəngdir! Onun dişləri - əjdaha dişləridir

Onun sifəti – şir sifəti!

Onun udumu – coşan daşqın!

Onun ağzı – yandıran alov! Ondan qurtuluş yoxdur!

Ağam mənim, sən dağlara, mənə -şəhərə!

Günəş qurubu haqqında sənin doğma anana deyəcəyəm,
oxşayıb ağlayacaq o.

Sənin şəhid olmağın haqqında deyəcəyəm, hönkürəcək o!”

“Heç kim mənə görə ölməyəcək!

Yüklü qayıq suda batmayacaq!

Sap üçqat bıçağı kəsməyəcək!

Bir nəfər ikisinə güc gəlməyəcək!

Qamış daxmasında od sönməyəcək!

Sən mənə kömək dur, mən sənə kömək duracağam, bizi kim
məhv edə bilər?..

Gəl burda biz möhkəm dayanaq, biz burda baxaq ona!

Əgər biz burda ayağa dursaq,

Burda parıltı görsən, burda parıltı görsən – onda qayıt!

Burda şivən eşitsəm, burda şivən eşitsəm – onda qayıt!”

Xuvava isə özünün sidr ağacı meşəsində gizlənmişdir.

Onlara nəzər saldı – baxışlarında ölüm!

Qışqırtı saldı – lənətlənmiş qışqırtı!

Gilqameş ona tərəf yol alır

İlk dəhşət işığını Xuvava onlara saldı,

Gilqameşin vətəndaşları, Gilqameşin yol yoldaşları

Onun budaqlarını kəsdilər, onun budaqlarını bağladılar.

Yığıldılar dağların ətəyinə onu.

Sonuncu yeddincini onlara atdı, Xuvavanın evinə girdi
Gilqameş.

Xuvavanın siması üzümlükdə dolanmış ilana bənzəyir.

Yandıran alov kimi Gilqameş şapalaqla yandırdı onu.

Xuvava dişlərini qıcaır.

Tutulmuş öküz kimi ayaqlarını bağladılar.

Əsir düşmüş əsgər kimi dirsəyini burdular.

Xuvava hönkürür, göyərmişdir

“İcazə ver, Gilqameş, müraciət edim sənə!

Ağam sənin, icazənlə söz deyim sənə!

Doğma anamı tanımıram mən, doğma atamı tanımıram mən!

Dağlarda doğulmuşam,

doğrudan da sən – valideyinim sən mənim!”

Gilqameşə göylərin qəlbinə and içdi,

Yerin ürəyinə and verdi, sidr ağacının ürəyinə and içdi,

Onun əllərindən tutdu...

Onda yumşaldı ürəyi Ninsun oğlu Gilqameşin,

Qulu Enkiduya söz deyir:

“Qoy, Enkidu, əsir alınmış quş qayıtsın öz yuvasına.

Əsir alınmış döyüşçü qayıtsın öz anasının qucağına!”
 Enkidu Gilqameşə cavab verir:
 “Əgər bilmirsən ən yüksək öz əməllərini,
 Əgər ən nəhəng qanmırsa öz əməllərini,
 Əgər ən müdrik başa düşmürsə öz əməllərini,
 Tale yiyəcək onu, tale fərqinə varmır.
 Əgər əsir alınmış quş qayıtsa öz yuvasına,
 Əgər əsir alınmış döyüşçü qayıtsa öz anasının qucağına,
 Onda sən, qayıtmayacaqsan səni doğan ananın yanına!”
 Xuvava Enkiduya söz deyir:
 “Acıqlı nitq söylədi mənim haqqımda Enkidu!
 Muzdur özünü nə yerə qoyur,
 Rəqibin arxasınca gedir,
 Acıqlı nitq söylədi, mənim haqqımda!”
 Bunu deyən kimi o,
 Həll etdilər onun taleyini.
 Qəzəbindən Enkidu özü
 Onun başını kəsdi, бүkdü parçaya
 Allah Enlilin, ilahə Ninlinin yanına gəldi onlar.

Gilqameş Şumer qəhrəmanlarının ən şöhrətli, qədim müğənnilərin və şairlərin sevimli personajı olmuşdur. Ancaq müasir şərqşünaslar ilk dəfə onun haqqında və onun qəhrəmanlıq əməlləri haqqında məlumatı Şumer mənbələrindən deyil, semit mənbələrindən öyrənmişlər. O, ümuminin qəbul etdiyinə görə bütün qədim İkiçayarasının daha əhəmiyyətli ədəbi əsəri olan Babil epik poemasının baş qəhrəmanı olmuşdur. Lakin bu Babil eposunun və Şumer mənbələrinin qarşılıqlı təhlili göstərir ki, Babil müəllifləri və redaktorları Şumer eposunu öz məqsədləri üçün istifadə etmiş və onu öz ölçülərinə uyğun dəyişmişlər. Biz aşağıdakı fəsildə şumer özəyini daha sonrakı semit qabığından ayırmağa çalışacağıq.

26. GILQAMEŞ HAQQINDA DASTAN.

BİRİNCİ ƏDƏBİ İQTİBAS.

İngilis alimi Corc Smit qədim Nineviyanın altında qaldığı təpələrdən Britaniya muzeyinə gətirilmiş minlərlə palçıq lövhəcikləri və fraqmentləri öyrənərək 3 dekabr 1962-ci il tarixdə yenidən yaranmış Bibliya Arxeologiya Cəmiyyətinin iclasında məruzə ilə çıxış etdi. Onun məruzəsi Bibliyanın elmi cəhətdən öyrənilməsi və Bibliya mətnlərinin qarşılıqlı analizi işində mühüm hadisə oldu.

C.Smit elan etdi ki, o, e.ə. VII əsrdə hökmdar olmuş Aşşurbanipalın (e.ə.669-635) qum altında qalmış kitabxanasından gil lövhəciyin üzərində Varlıq Kitabındakı Bibliya əfsanəsinə çox oxşayan daşqın haqqında əfsanənin qədim variantını aşkar edərək açmışdır. Onun məlumatı elmi idarələrdə sensasiyaya səbəb oldu və geniş oxucu kütləsi tərəfindən coşğunluqla qəbul edildi. London qəzeti “Deyli teleqraf” Nineviyaya ekspedisiya üçün təcili fond ayırdı. Bu ekspedisiyaya C.Smit özü rəhbərlik edirdi. Lakin onun sağlamlığı və xarakteri Yaxın Şərqdə işin şəraitinə az uyğun gəlirdi. O, qazıntı yerində 36 yaşında vəfat etdi.

C.Smit öz məruzəsindən az sonra Aşşurbanipalın kitabxanasından olan gil lövhəciyin öyrənilməsini davam etdirərkən müəyyən etdi ki, onun tapdığı daşqın haqqında əfsanə hansısa uzun poemanın yalnız bir parçasıdır. Babillilər özləri bu poemanı “Gilqameş haqqında dastan” adlandırmışlar. Qədim mirzələrin təsdiq edilmələrinə əsasən bu silsilə hər biri 300 sətirə yaxın 12 rəvayət olmuşdur. Aşşurbanipalın kitabxanasında hər rəvayət ayrıca lövhəcikdə yazılmışdır. Nuh əyyamı haqqında əfanə on birinci lövhəciyin əsas hissəsini tutur.

C.Smitin vaxtından İraqda semit rəvayətləri silsiləsinin, yaxud indi adlandırıldığı kimi Gilqameş haqqında eposun çoxlu mətnləri tapılmışdır. Onların bəziləri qədim Babil dövründə, yəni e.ə. XVIII-XVII əsrlərdə yazılmışdır. Eposun ayrı-ayrı hissələrinin xarrit və hətta hind-avropa hett dillərinə ilk tərcümələri (e.ə. II minilliyin ikinci yarısından başlayaraq) palçıq lövhəciklərdə Kiçik Asiyanın

çox yerlərində tapılmışdır. Bu, göstərir ki, qədimdə Gilqameş haqqında Babil eposu Yaxın Şərqdə geniş əhatədə öyrənilir və tərcümə edilirdi.

Bu gün bizim sərəncamımızda həmin eposun təqribən 3500 sətiri var. 1930 – cu ildə başqa bir ingilis, mərhum axeoloq R. Kembell Tompson Gilqameş haqqında rəvayətin gözəl tam mətnini çap etdirmişdir. Ondan sonra ingilis dilində nisbətən müasir daha iki tərcümə meydana gəlmişdir: birincini The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels adı altında Aleksandr Heydel; ikincisini (Ancient Near Eastern Texts toplusunda) Efraim Şpeyzer (redaktor – Ceyms Priçard) dərc etdirmişlər.

Bu rəvayətlərin qədimdə və elə bu gün də populyarlığı tam başa düşüləndir, çünki insan psixologiyasının açılması və özünün dramatikliyi ilə “Gilqameş haqqında eposu”nun Babil ədəbiyyatında bərabəri yoxdur. Babil müəlliflərinin əsərlərinin çoxunda baş rolunu allahlar oynayır. Orada allahlar konkret şəxsiyyətlərdən çox abstraktlar, dərin mənəvi qüvvədən çox süni simvollarıdır. Hətta qəhrəmanları adı insanlar olan Babil əfsanələrində onlar, adətən tam mexaniki rol oynayırlar, öz simaları yoxdur və buna görə də oxucu onlara laqeyddir. Onların obrazları qansız və rəngsizdilər, hansısa hədsiz stilləşdirilmiş rəvayətin illüstrasiyası üzün marionetidlər.

“Gilqameş haqqında epos” isə tamam başqa şeydir. Burada hadisələrin mərkəzində insan durur. O, sevir və nifrət edir, kədərlənir və sevinir, yaradır və əldən düşür, ümid edir və ümitsizləşir. Doğrudur, burada da allahsız keçinmir: Gilqameşin özü onun dövründə əfsanə yaradıcılığı ənənələrinə uyğun olaraq üçdə iki qədər allah, üçdə bir qədər insandır. Ancaq eposun bütün inkişafını Gilqameş – insan müəyyən edir. Allahlar və onların işləri rəvayətin yalnız fonunu, necə deyirlər, qəhrəmanın dramının inkişaf etdiyi çərçivədə ağırlığını təşkil edir. Və insani başlanğıc bu drama hər şeyi qavramaq və təsirsiz ötməyən məna verir.

Eposda haqqında söhbət gedən problemlər və niyyətlər bütün vaxtlarda bütün xalqlara yaxındır. Bu dostluğa, sadıqlıqın təriflənməsinə, şəxsi şöhrətə, hərissliyə, qəhrəmanlıqlara və sərgüzəştlərə həvəsə, qaçılmaz ölüm qabağı qarşısı alınmaz qorxuya

və var gücü ilə ölümsüzlüyə tələbatdır. İnsan qəlbini daim narahat edən bu təzadlı hislər Gilqameş haqqında rəvayətin əsasını təşkil edir, onlar bu poemaya məkan və zaman sərhədlərini aşmaq keyfiyyətini verir. Heç də təəccüblü deyildir ki, “ Gilqameş haqqında epos” özünə yaxın zamanların epik əsərlərinə güclü təsir göstərmişdir. Poemanın ümumbəşəri mövzusu, qədim qəhrəmanın faciəsinin əzəli gücü bizi elə bu gün də təsirləndirir.

Poema Gilqameşin və onun şəhəri Urukun tərifləndiyi qısa girişlə başlayır. Sonralar öyrənirik ki, Urukun çarını, yorulmaz döyüşçünü, rəqib tanımayan və öz istəklərini cilovlamağı bacarmayan Gilqameş şəhərlilərə zülm edir. Onu zərif cinsə qarşı qulbazlığı, acgözlüyü onları xüsusilə cana gətirir. Əlacsız qalan uruklular allahlara müraciət edirlər. Allahlar qərara gəlirlər ki, Gilqameş insanlar arasında öz tayını tapmadığına görə öz vətəndaşlarına zülm və istismar edir. Onlar böyük ilahə - ana Aruru yerə göndərilirlər.

Arur palçıqdan nəhəng Enkidunu yaradır. Çılpaq, tükəltülmüş, insanların işlərindən heç nə bilməyən Enkidu səhranın vəhşi sakinləri arasında yaşayır. Məhz insandan çox heyvana oxşayan Enkidu Gilqameşin əyilməz qürurunu sındırmalı və onun başına ağıl qoymalıdır. Amma əvvəlcə Enkidunu “insanlaşdırmaq” lazımdır, bu vəzifə əsasən qadınların üzərinə düşür. Urukdan gələn pozğun qadın Enkidunu yoldan çıxarır. Nəticədə özünün kobud gücünün bir hissəsini itirən Enkidu aqlı və mənəvi cəhətdən daha çox qazanır. O, qadın məhəbbətini dərk edərək ağıllı məxluqa çevrilir və vəhşi heyvanlar ondan qaçırırlar. Qadın səbrlə ona insanlar etdiyi kimi, yemək, içmək və geyinmək qaydalarını öyrədir.

Budur, insanlaşmış Enkidu onun qaba və özbaşına xasiyyətlərini rəm etmək üçün Gilqameşlə görüşməyə hazırdır. Yuxular Enkidunun gəlişini Gilqameşə ayan edirlər. Urukda özünün hüdudsuz hakimiyyəti ilə öyünən Gilqameş kefi məclisi təşkil edir və Enkidunu oraya dəvət edir. Ancaq Gilqameşin israfçılığına nifrət edən Enkidu orgiyanın keçəcəyi evin girişini kəsir ki, Gilqameş oraya daxil ola bilməsin. Budur, iki nəhəng təkbətək mübarizəyə girişir: şəhərli Gilqameş və səhraların sadə sakini Enkidu. Belə başa düşülür ki, əvvəlcə Enkidu üstün gəlir, ancaq burda Gilqameşin

qəzəbi qeybə çəkilir və iki qəhrəman qucaqlaşır. Amansız vuruşdan onların uzunmüddətli və pozulmaz dostluğu yaranır və bu əfsanəyə çevrilir. Bundan sonra təəccüblü qəhrəmanlıqları iki ayrılmaz dost birlikdə törədəcək.

Tezliklə aydın oldu ki, Urukda həyat Enkidunu sevindirmir. İsrəfçilik və əyələncələr onu zəif, iradəsiz varlığa çevirir. Gilqameş onda öz planlarını onunla bölüşür: o istəyir ki, uzaq sidr ağacı meşəsi ölkəsinə getsin, onun mühafizəçisi nəhəng Xuvavanı öldürsün, sidr ağacı kəssin və “bütün məkləri yer üzündən silsin”. Əvvəllər sidr ağacı meşəsində azad gəzib dolaşan Enkidu Gilqameşi qarşıda onu gözləyən ölüm təhlükəsi barədə xəbərdar edir. Ancaq Gilqameş onun qorxuları üzərində gülür. O, uzun, lakin bəhrəsiz yaşamaq əvəzinə öz adını yüksəltməyə, əbədi şöhrət qazanmağa can atır. Gilqameş Urukun ağsaqqalları ilə məsləhətləşir, günəş allahı, bütün yolçuların himayədarı Şamaşın müdafiəsinə nail olur və Uruk ustalarına özü və Enkidu üçün nəhəng silah sifariş verir. Onlar hazırlığı qurtarıb yola düşürlər. Qəhrəmanlar uzun, üzücü səyahətdən sonra əfsanəvi-füsunkar sidr ağacı meşəsinə daxil olurlar, Xuvavanı öldürüb sidr ağacları kəsirlər.

Bir sərgüzəşt arxasınca digərini gətirir. Qəhrəmanlar Uruka çatar-çatmaz məhəbbət və şəhvət ilahəsi İştər gözəl Gilqameşə vurulur. Ona hər cür səadət vəd edən İştər Gilqameşi dilə tutur ki, onun məhəbbətini bölüşsün. Lakin Gilqameş əvvəlki ramedilməz, hövsələsiz müştəbid deyil. O gözəl bilir ki, ilahənin çoxsaylı sevgililəri olub və o, heç kimə sadıq qalmayıb. Buna görə o, ilahəyə gülür və onun məhəbbətini rədd edir.

Ümidi boşa çıxan və qəddarcasına təhqir olunan İştər göy allahı Anudan xahiş edir ki, Uruka səma öküzü göndərsin, o da Gilqameşi öldürsün, onun şəhərini məhv etsin. Anu əvvəlcə imtina edir, İştər qorxuzanda ki yeraltı aləmdəki ölümləri çağıracaq, Anu yola gəlməyə məcbur olur.

Səma öküzü Uruka enir, yüzlərlə döyüşçünü qıraraq hər tərəfə ölüm və dağıntılar yaymağa başlayır. Gilqameş və Enkidu onunla döyüşə girirlər, qüdrətli birgə hücumla əjdahanı öldürməyə nail olurlar.

Budur, bizim qəhrəmanlar şöhrətin zirvəsindədilər, bütün Uruk onların qəhrəmanlığını alqışlayır. Ancaq tale amansızdır, o, qəddarcasına və qəflətən onların sevincinə son qoyur. Xuvavanın və səma öküzünün öldürülməsində iştirakına görə Enkidu allahlar tərəfindən vaxtsız ölümə məhkum edilmişdir. Onun xəstəliyi on iki gün çəkir, on üçüncü gün tale qarşısında öz gücsüzlüyündən və kədərdən sınımış dostu Gilqameşin gözləri önündə onun ruhu bədəninədən uçur. Onu bu andan kədərli bir fikir tərk etmir ki, gec-tez onu da Enkidununku kimi sonluq – qaçılmaz ölüm gözləyir.

Nə onun qəhrəmanlıqları, nə şöhrəti Gilqameşi ovundura bilmir. İndi onun üzgün qəlbi daha təsirli şeyə – fiziki ölümsüzlüyə susayır. Əbədi həyatın sirrini axtarıb tapmaq lazımdır.

Gilqameş bilir ki, keçmişdə ancaq bir adam – Nuh əyyamına qədər salınmış çar şəhərlərindən biri qədim Şuruppakın mömin və müdrik çarı Utnapiştim ölümsüzlüyə çatmışdır. (Yeri gəlmişkən, Şuruppak altında qalan təpələrdə alman və amerikalı arxeoloqlar qazıntı işləri aparmış və orada e.ə. III minilliyin birinci yarısına aid çoxlu paçıq lövhəciklər tapmışlar).

Beləliklə, Gilqameş nəyin bahasına olursa olsun Utnapiştimin çox uzaqda olan yaşayış yerinə gedib çıxmağı qərara alır. Bəlkə ölümsüzlüyə çatmış o qəhrəman öz sirrini ona açacaq? O, vəhşi heyvanlarla vuruşa-vuruşa, aclıqdan əziyyət çəkə-çəkə dağlarda və dərələrdə çox gəzib-dolaşır. O, əzəli okeanı və ölüm suyunu üzüb keçir. Nəhayət, yorğun və gücsüz halda Utnapiştimin qarşısında dayanır. Nə vaxtsa məğrur Uruk hökmdarı səfilə çevrilmişdir, onun çirkli bədəni yalnız vəhşi dərilərlə örtülmüşdür... Gilqameş Utnapiştimdən xahiş edir ki, əbədi həyatın sirrini ona açsın.

Ancaq Utnapiştimin cavabı heç də ümidverici deyil. Şuruppakın çarı ondakı bütün canlıları məhv etmək üçün allahların yerə göndərdikləri amansız daşqın haqqında Gilqameşə ətraflı nəql edir. Əgər müdriklik allahı böyük Eanın məsləhəti ilə xilas mümkün olan gəmi tikməsəydi yəqin ki, onun özü də şəxsiz öləcəkdi. Ölümsüzlüyə gəldikdə onu allahlar ona hədiyyə vermişlər. Ancaq Gilqameşə əbədi həyat vermək istəyən allah tapılacaqmı?

Bu cür nitqləri eşidən bizim qəhrəman ümitsizliyə qapılır və Uruka qayıtmaq qəraraan gəlir. Lakin burda onun qarşısında zəif ümid işığı yanır. Utnapiştim öz arvadının təkidlə Gilqameşə gənclik otunun hardan əldə ediləcəyini danışır. O, dənizin dibində bitir! Budur, Gilqameş dərinliyə düşür, otu qoparıb Uruka dönməyə tələsir.

Ancaq allahlr başqa cür düşünürdülər. O, çimərəkən ilan onun qiymətli otunu oğurlayır. Əldən düşmüş və dilxor olmuş qəhrəman Uruka qayıdır və şəhəri əhatəyə almış nəhənd divarların o biri tərəfində özünə sığınacaq axtarır.

İlk on bir lövhəcikdə saxlanmış “Gilqameş haqqında epos” Babil dastanının qısa məzmunu belədir. (“On ikinci lövhəciyə” gəlincə, onun eposla birbaşa əlaqəsi yoxdur, onun barəsində fəslin sonunda söhbət gedəcək).

Bu rəvayətlər haçan yazılmışdır? Əgər qədim Babil variantı ilə daha sonrakı Assiriya variantını tutuşdursaq belə nəticəyə gələ bilərik ki, bütün epos bizə gəlib çatan formada e.ə. II minilliyin birinci yarısında artıq kifayət qədər yayılmışdır. Onun mənşəyinə gəlincə, hətta onomastika əsasında mətnlə səthi tanışlıq təkzibolunmaz qaydada sübut edir ki, Babil poemasının çox qədim olmasına baxmayaraq Gilqameş haqqında rəvayət semit köklərinə deyil, əsasən şumer köklərinə gedib çıxır. İki baş qəhrəman – Gilqameş və Enkidu – hər şeydən əvvəl, şumerlərdir. Gilqameşin valideynləri təmiz şumer adları daşıyırlar: Luqalbəndə və Ninsun. Enkidunu yaratmış Aruru – Ninmax, Ninxursa, yaxud Nintu adları ilə məşhur olan qüdrətli Şumer ilahəsidir (bax. f.14). Qisasçı İlahə İştər üçün səma öküzünü yaradan Şumer allahı An Babil variantında Anu adlandırılır. Enkidunun ölümünü də şumerlərin allahı Enlil təyin edir. Və nəhayət, daşqın haqqında əfsanədə baş rolu Şumer allahları oynayır.

Gilqameş haqqında rəvayətin çox hissəsinin məhz Şumerdə meydana gəlməsi fikrini təsdiq etməyə bizi vadar edən yalnız bu faktlar və məntiq deyil. Bizim sərəncamımızda bu rəvayətlərin mətni ilə Şumer lövhəcikləri və fraqmentləri var və həmin mətnlər Babil mətnlərinə nisbətən çox qədimdir. 1911-1935-ci illər ərzində görkəmli assroloqlar Radau, Simmern, Pyebel, Lenqdon, Kyera de

İenuyak, Gedd və Fiş Gilqameş haqqında poemanın epizodlarından ibarət 26 şumer lövhəcikləri və fraqmentləri dərc etdirmişlər. Onlardan on dördü Kyerin payına düşür.

1935-ci ildən sonra İstanbul və Filadelfiya muzeylərində “Gilqameş haqqında eposa” aid 60-dan çox əlavə parçaları tapmaq və onların çoxunu köçürmək mənim özümə nəsib olmuşdur.

Beləliklə, bu gün bizim əlimizdə Gilqameş haqqında poemanın kifayət qədər böyük hissəsi var. Onu Babil eposu ilə müqayisə etsək biz dəqiq müəyyən edə bilərik ki, Vavilon müəllifləri qədim şumer əsasında necə və nə dərəcədə istifadə etmişlər.

Ancaq ilk baxışdan belə görünsə də “Gilqameş haqqında eposun” Şumer mənşəli olması o qədər də asan məsələ deyil. Onun öz mürəkkəblikləri var, və əgər onları dərhal dəqiqləşdirməsək, asanlıqla səhv nəticələrə gələ bilərik. Məhz buna görə mən həlli vacib olan üç ardıcıl məsələ formasında işin məğzini bir daha izah etmək istəyirəm.

1. Babilin “Gilqameş haqqında Eposunun” bütünlükdə Şumer orijinalı varmı? Başqa sözlə: gözləmək olarmı ki, nə vaxtsa onun bütün forma və məzmun fərqlərinə baxmayaraq elə bir şumer mətni tapılacaqmı ki, o, bir sıra təkzibolunmaz analoqlarla daha sonralar Babil eposunun yaranmasına xidmət etmiş orijinal kimi qəbul olunsun?

2. Əgər bizim əlimizdə olan materialla bütünlükdə Babil eposunun Şumer orijinalının mövcudluğunu sübut etmək mümkün deyilsə, əgər onun ayrı-ayrı epizodları şumer əsaslarına gedib çıxırsa, biz kifayət qədər əminliklə həmin epizodları ayıra bilərikmi?

3. Bu və ya digər epizodların şumer yazıları olmadığı hallarda biz belə hesab edə bilərikmi ki, həmin epizodlar daha sonrakı semit məsələdir, yoxsa fikirləşmək lazımdır ki, onların daha qədim şumer kökləri vardır?

Bu sualları qoyaraq Babil eposunun əlimizdə olan şumer mətnləri ilə müqayisəli analizinə başlamaq olar. Axırıncılar özündə altı epizodu birləşdirir və onları belə adlandırmaq olar:

1. “Gilqameş və sağlar Ölkəsi”
2. “Gilqameş və səma öküzü”

3. "Daşqın"
4. "Gilqameşin ölümü"
5. "Gilqameş və Kişdən olan Aqqa"
6. "Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət"

Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu rəvayətlərin mətnləri kəsik-kəsikdir, onların tərcüməsi hətta orijinalda boşluqlar olmadığı hallarda da çox çətin və təxminidir. Bununla belə, bu şumer mətnləri bizə birinci iki suala cavab verməyə imkan yaradır. Həmin əminliklə üçüncü suala cavab vermək iqtidarında olmasaq da, artıq bu gün müəyyən nəticəyə gələ bilərik.

Lakin qabağa qaçmayaq. Əvvəlcə yuxarıda adları çəkilən altı şumer poemasının hər birinin ayrılıqda məzmununu təhlil etmək lazımdır.

1. "Gilqameş və sağlar Ölkəsi" poeması haqqında artıq 25-ci fəsildə söhbət getmişdir. Bu rəvayət, şübhəsiz, Babil əfsanəsi "Gilqameş haqqında eposda" olan sidr ağacı meşəsi epizodunun analoqudur. Əgər hər iki əsəri yanaşı qoysaq görərik ki, onların yalnız əsası, hekayətin kobuq kanvası ümumidir. Hər iki variantda Gilqameş sidr ağacı meşəsinə getmək istəyir, onu Enkidu müşayiət edir, o günəş allahından kömək istəyir və alır, qəhrəmanlar səfərlərində öz məqsədlərinə çatırlar, sidr ağacları kəsirlər və Xuvavanı öldürürlər.

Ancaq hər iki variant bir-birindən müfəssəlliyi, quruluşu və əhval-ruhiyyəsi ilə fərqlənir. Məsələn, şumer variantında Gilqameşi Enkidudan başqa Urukdan əlli nəfər döyüşçü də müşayiət edir, Babil variantında isə onunla ancaq Enkidu gedir. Şumer variantında Uruk şəhəri ağsaqqallarının məclisi barədə heç nə deyilmir., Babil variantında isə bu əhəmiyyətli rol oynayır.

2. "Gilqameş və səma öküzü" Şumer poeması indiyə qədər dərc edilməmişdir. Ondan ancaq fraqmentlər qaldığına baxmayaraq, hər halda məzmununu tutmaq olur. İyirmi sətirlik buraxılışdan sonra Babilə ilahə İştarrın Şumerdə rolunu oynayan ilahə İnanna ondan ötəri hazırlanmış hədiyyələri və mərhəmətləri sayaraq Gilqameşə müraciət edir. Görünür, çatışmayan sətirlərdə İnanna Gilqameşə öz

məhəbbətini təklif edir. İlahənin sözündən sonra ikinci boşluq gəlir. Görünür, Gilqameş İnannanın məhəbbətini rədd edir. Mətn yeniləşəndən sonra İnanna göy allahı Andan xahiş edir ki, ona səma öküzü versin. Əvvəlcə An imtina edir. Lakin İnanna onu kainatın bütün böyük allahlarını özünə köməyə çağıracağı ilə qorxudanda o geri çəkilir. Qorxuya düşən An güzəştə gedir. İnanna səma öküzünü Uruka buraxır və o, şəhəri viranəyə çevirir. Sonra mətn yenə oxunmaz olur. O, Enkidunun Gilqameşə müraciəti ilə bitir. Poemanın, şübhəsiz, Gilqameşin səma öküzü üzərindəki qələbəsinə həsr olunmuş sonluğu təəssüf ki, yoxdur.

Əgər Şumer mətnini Babil əsəri "Gilqameş haqqında eposla" müqayisə etsək görərik ki, əsas vəziyyətlər orda da, burda da identikdir. Hər iki poemada İnanna (yaxud İştarr) onu hədiyyələrə şirnikləndirərək öz məhəbbətini Gilqameşə təklif edir. Gilqameş orda da, burda da ilahələrin məhəbbətini rədd edir. An (yaxud Anu) öz iradəsindən asılı olmayaraq səma öküzünü Uruka göndərir. Əjdaha şəhəri viran qoyur, sonra qəhrəman onu öldürür.

İki variant arasındakı fərq, özü də kəskin fərq detallardadır. İnannanın hədiyyələri İştarrın hədiyyələrinə tamamilə oxşamır. Babil variantında Gilqameşin rədd cavabı 56 sətiri tutur. O, Babil mifalogiyasına müraciətlərlə və Babil atalar sözləri ilə doldurulmuşdur, Şumer variantında isə onun cavabı olduqca qısamdır. Nəhayət, İnannanın Anla söhbəti İştarrın Anu ilə söhbətinə qətiyyəyən oxşamır. Buradan belə qərara gəlmək olar ki, Şumer variantının indiyədək məlum olmayan sonluğu da Babil variantının sonluğu ilə oxşar deyildir.

3. Daşqın haqqında Şumer poeması 22-ci fəsildə artıq araşdırılmışdır. Dəhşətli subasma haqqında parça orada bütünlüklə verilmişdir. Babil kitabxanasından Gilqameş haqqında on birinci rəvayətin mərkəzində də elə bu hadisə durur. Daşqın haqqında Şumer əfsanəsinin Gilqameş haqqında poemalarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Babil müəlliflərinin hansı yolla ədəbi iqtibas etmələrini başa düşməyə bizə bu fakt açar verir.

Daşqın haqqında Şumer hekayəti Ziusudranın ölməzliyi necə əldə etdiyi barədə əfsanəvi poemanın ancaq bir hissəsidir. Ancaq

Babil müəllifləri bu epizodu öz məqsədləri üçün bacarıqla istifadə etmişlər, onların eposunda əldən düşmüş Gilqameş nəhayət Utnapiştimin (Babil Ziusudrası) yanına gəlir və xahiş edir ki, ona ölümsüzlüyün sirrini açsın, ancaq Utnapiştim ona qısa və konkret vavab vermir. Babil müəllifləri bunun əvəzində onun dilinə daşqın haqqında Vavilon variantını verirlər. Dünyanın yaranmasına aid Şumer variantının birinci hissəsi burada babillilərə qətiyyənlə lazım olmadığına görə onu sadəcə buraxmışlar. Ziusudranın allahlaşdırılması ilə qurtaran fəlakətin özü haqqında hekayət qalmışdır. Bu zaman yeni variantda hekayə birinci şəxsin adından aparılır – ancaq Utnapiştam (Ziusudra) danışır. Şumer variantında isə baş verən hər şey haqqında üçüncü şəxsin adından naməlum şair danışır.

Bundan başqa, çox təfsilatlar dəyişdirilmişdir. Şumer variantında Ziusudra dindar, itaətkar, allahdan qorxan çardır. Babil müəllifləri isə belə keyfiyyətləri öz Utnapiştimlərinin ünvanına yazmırlar. Digər tərəfdən, onların variantında gəminin tikilməsinə, daşqının özünün təsvirinə və onun törətdiyi dəhşətlərə aid təfərrüatlar xeyli çoxdur. Şumer variantında daşqın yeddi gün, yeddi gecə davam edir, Babil variantında isə - altı gün, yeddi gecə davam edir. Nəhayət, Babil Utnapiştimi suyun səviyyəsinin düşdüyünü müəyyən etmək üçün Nuhun gəmisindən quşlar buraxır, Şumer variantında isə bu epizod yoxdur.

4. Bizim şərti olaraq “Gilqameşin ölümü” adlandırdığımız şumer poemasının mətni hələ də qırıq-qırıqdır. Qalanlardan isə aşağıdakıları başa düşmək olur (bax. Ancient Near Eastern Texts, s. 50-52). Göründüyü kimi, Gilqameş əbədlilik axtarışını davam etdirir, ancaq sonda öyrənir ki, insan əbədi həyat qazana bilməz. Ona hakimiyyət və şöhrət verilmişdir. O, qəhrəmanlıqlar yaradar və vuruşmalarda qalib gələ bilər, lakin ona ölməzlik verilməmişdir.

Şumer mətninin fraqmentliyinə baxmayaraq “Gilqameş haqqında eposun” Babil variantının doqquzuncu, onuncu və on birinci lövhəciklərinə yazılmış bir sıra parçaların mənbəyinin məhz onun olduğunu müəyyən etmək çətin deyil. onlarda qəhrəmanın əbədlilik haqqında sözləri və bir növ buna cavab olaraq ölümün

bütün insanların qisməti olması təsdiqi vardır. Çox maraqlıdır ki, Şumer poemasında olan Gilqameşin ölümünün təsviri Babil variantında yoxdur.

5. Babil eposunda 5-ci fəsildə haqqında söhbət açılan “Gilqameş və Kişdən olan Aqqa” şumer poemasına heç bir analoq yoxdur. Bu, qədim Şumerdə ən qısa epik rəvayətlərdən biridir – onda cəmi 115 sətir var. Bununla belə, o, bir çox nöqteyi-nəzərdən maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, orada ancaq insanlar iştirak edirlər; başqa Şumer epik rəvayətlərindən fərqli olaraq burada müxtəlif allahlarla əlaqədar əfsanəvi motivlər yoxdur. Sonra, bu əsər böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir, çünki onda Şumer şəhər-dövlətləri arasında daxili mübarizənin ilkin dövründən indiyə qədər məlum olmayan bir sıra faktlar var. Və nəhayət, bu epik poema siyasi fikir və siyasi təşkilatlar tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orada deyilir ki, artıq e.ə. 2800-cü ildə Şumerdə hansısa ikipalatalı parlamentə oxşar məclis mövcud olmuşdur. Bəlkə də elə bu faktlar Babil redaktorlarını “Gilqameş və Kişdən olan Aqqa” epizodunu eposun öz variantlarından çıxarmağa məcbur etmişlər. Bu poemada epik poeziyaya xas olan qeyri-təbii, qeyri-insani heç nə yoxdur.

6. Axırncı, “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” Şumer poemasına və ondan iqtibas olunmuş Babil eposuna gəlinə, mən bu barədə fəslin axırında deyəcəyəm.

Bununla, hələlik Şumer mətninin bizim tərəfimizdən edilən müqayisəli analizini yekunlaşdırmaq olar. İndi isə haqqında yuxarıda söhbət açılmış üç suala cavab verməyə çalışaq.

1. Babil əsəri “ Gilqameş haqqında eposun” şumer orijinalı varmı?

Görünür ki, yoxdur. Şumer poemaları öz nəzmlərinə görə seçilir, onlar bir-birilə əlaqəsi olmayan əsərlərdir. Babillilər Şumer rəvayətlərini yenidən işləyərək onları vahid süjetlə bir yerə yığmışlar. Bu, bütünlükdə onların yeniliyi və xidmətləridir.

2. Babil əsəri “Gilqameş haqqında eposda” Şumer köklərinə gedən epizodları ayırmaq olarmı?

Bəli, qeyri-müəyyən dərəcədə olar. Biz sidr ağacı meşəsi (Babil eposunun III-V lövhəcikləri), səma öküzü (VI lövhəcik),

“ölümsüzlük axtarışlarından” bir sıra səhnələr (IX-X-XI lövhəciklər), daşqın haqqında əfsanə (XI lövhəcik) barədə epizodları bilir. Bütün bu epizodlar şumer mənşəlidir. Lakin onların Babil variantları qul yamsılamağı deyil. Onlarda Şumer orijinalından ancaq süjetin əsası saxlanılmışdır.

3. “Gilqameş haqqında eposun” Şumer analoqları olmayan epizodları ilə iş nə yerdədir?

Eposun başladığı giriş, Gilqameşin və Enkidunun hansı yolla dost olduqları haqqında hekayə (I-II lövhəciklər) və Enkidunun ölümü və dəfni haqqında hekayə (VII-VIII lövhəciklər) həmin epizodlara aiddir. Belə hesab etmək olarmı ki, bu epizodları vavilonlular özləri fikirləşmişlər, yaxud onlar da bizə məlum olmayan Şumer mənbələrinə söykənir?

Bu cür suala dəqiq cavab vermək olmaz. Bununla belə, Babil eposunun qədim Şumerin bizə gəlib çatan əfsanəvi və epik mətnləri ilə müqayisəsi tam olmasa da bir sıra çox maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Başlanğıc üçün “Gilqameş haqqında eposun” Babil variantının girişini araşdıraq. Şair öz qəhrəmanını Urukun divarlarını ucaldan, hər şeyi dərk edən, hər şeyi görəni səyyah kimi təsvir edir; bundan sonra oxucuya ritorik müraciət formasında şəhərin divarları təsvir edilir. Biz Şumer mətnlərinin heç birində hələ bu cür ədəbi üsula rast gəlməmişik. Aydındır ki, eposun giriş hissəsi orijinal Vavil Babil əsəridir.

Nəticəsində Gilqameşin və Enkidunun dost olduqları və girişdən dərhal sonra gələn hadisələr haqqında hekayət Babil eposunun I və II lövhəciklərinin əsas hissəsini tutur. O, bu cür epizodlara parçalanır: Gilqameşin pozğunluğu; Enkidunun yaranması; Enkidunun günaha batmaları; Gilqameşin yuxusu; Enkidunun insanlaşması; qəhrəmanların təkbətək mübarizəsi. Hadisələrin belə vahid axını Enkidunun və Gilqameşin arasında dostluğun məntiqi yaranışı ilə nəticələnir. Göründüyü kimi, dostluq motivini şair sonralar dostların sidr ağacı meşəsinə səfəri haqqında hekayənin zavyazkası kimi istifadə etmişdir. Şumer variantında bu cür əsaslandırma yoxdur və qədim Şumer mətnlərində Babil eposu

üçün xarakterik olan hadisələrin məntiqi inkişafına bənzər nəşə tapmaq çətin ki, mümkün olsun. Ancaq Gilqameş haqqında silsilədən olmasa da ayrı-ayrı epizodları üçün belə silsilələrə Şumer prototipi tapılar.

Enkidunun yaranmasının əfsanəvi əsasları, Gilqameşin yuxusu və qəhrəmanların təkbətək vuruşu, şübhəsiz Şumer köklərindən doğur. Enkidunun “günaha batması” və “insanlaşması”na gəlincə, burada daha ehtiyatlı olmaq lazımdır. İnsan müdriyyəti ilə qadını dərk etməyi əlaqələndirən əfsanə olduqca maraqlıdır. Bəs onun meydana gəlməsində biz kimə borcluyuq – şumerlərə, yoxsa semitlərə? Təəssüf ki, biz hələlik bu suala cavab verə bilmirik.

Əvəzində Enkidunun ölümü və dəfni haqqında hekayət, demək olar ki, şübhə yaratmır: hər şeydən görünür ki, bu epizod təmiz Babil mənşəlidir. “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” Şumer poemasında Enkidu sözün əsil mənasında ölmür: o, cəhənnəm əjdahası, iblis Kurun qəniməti olur. O, yeraltı dünyanın qadağalarını bilərəkdən pozduğuna görə Enkidunu özünün zülmət dünyasına aparır. Babil müəllifləri tərəfindən Enkidunun ölümü epizodu Gilqameşin ölümsüzlüyə cəhdlərini əsaslandırmaq və eposu faciəvi razvyazkaya çatdırmaq üçün fikirləşilmişdir.

Yekunlaşdıraq. Babil eposunun bir çox epizodları, mübahisəsiz, Gilqameş haqqında Şumer poemaları köklərindən bəhrələnmişlər. Hətta əlimizdə birbaşa analoqlar olmadığı hallarda əfsanəvi və epik Şumer mənbələrindən alınmış ayrı-ayrı mövzular və əsaslar tapmaq olar. Lakin artıq biz gördük ki, Babil şairləri Şumer mətnini köçürmüşlər. Onlar materialı öz zövqlərinə və ənənələrinə uyğun olaraq dəyişir, yenidən işləyir, nəticədə Şumer orijinalından ancaq əsas qalır. Süjet xəttinə gəlincə - tərəddüd edən, yaradan qəhrəmanı qaçılmaz kədərli anlamaya gətirib çıxaran hadisələrin faciəli gedişində xidmət şumerlərin deyil, şübhəsiz, bütünlüklə babillilərinindir. Ona görə tam ədalətlə qəbul etmək lazımdır ki, şumer mənbələrindən çoxsaylı iqtibaslara baxmayaraq “Gilqameş haqqında Epos” semit müəlliflərinin yaradıcılığıdır.

Ancaq yuxarıda deyilənlər eposun ancaq ilk on bir lövhəciyinə aiddir. Eposun axırını, on ikinci lövhəciyi Şumer poeması

“Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” əsərinin ikinci yarısının semit akkad dilinə sətri tərcüməsindən ibarətdir. Babil mirzələri onun mənası və ardıcılığı barədə qətiyyənlə narahat olmadan bu lövhəciyi əvvəlki on bir lövhəciyə birləşdirmişlər.

On ikinci lövhəciyin əvvəlki on bir lövhəciyə ancaq əlavə olduğu çoxdan şübhə doğurmuşdu. Ancaq “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” poeması tam bərpa və tərcümə edildikdən sonra bunu sübut etmək mümkün olmuşdur. Bununla belə, hələ 1930-cu ildə Britaniya Muzeyi Qədim Şərq şöbəsinin keçmiş mühafizəçisi C.Gedd Urda tapılmış bu poemanın hissə-hissə mətni ilə lövhəciyi dərc etdirmiş və onunla semit eposunun lövhəciyi arasında sıx əlaqəni müəyyən etmişdir.

“Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” poemasının tam mətni indiyə qədər dərc edilməmişdir (bax. “Gilqameş və xuluppu ağacı”, *Assuriological Studu*, №8, *Oriental Institute of the University of Chicago*, həmçinin *Shumerian Mythology*).⁷⁷ Poema, onun sonrakı məzmunu ilə heç bir əlaqəsi olmayan 27 sətirlik girişlə başlayır. Birinci 13 sətir şumerlərin dünyanın yaranmasını necə təsəvvür etdikləri barədə çox vacib məlumat verir (bizim kitabın 14-cü səhifəsində bu barədə söhbət getmişdir). Sonrakı 14 sətir allah Enkinin iblis Kurla təkbətək vuruşunu təsvir edir (bax. f.25). Sonradan hekayətin özü başlayır:

Haçansa Fərat çayının sahilində balaca “xuluppu” ağacı (söyüdə oxşar) yetişir. Çayın suyu ona yaxşı qida verirdi və o da yaxşı böyüyürdü. Birdən necə olursa, dəhşətli cənub küləyi ona hücum çəkir və sel onu basır. Həmin vaxt oradan keçən ilahə İnanna balaca ağacı götürüb öz şəhəri Uruka gətirir. O, ağacı özünün müqəddəs bağında əkir və ona qulluq etməyə başlayır. Fikirləşir ki, böyüyəndə ondan taxt və kreslo düzəldəcək.

İllər keçdi. Ağac güclü inkişaf etdi. İnanna onu kəsmək istəyəndə məlum oldu ki, ağacın köklərində “heç bir ovsuna tabe olmayan ilan” yerləşmiş, gövdəsində İmduqud quşu balalamış, budağında Lilit³ özünə ev tikmişdir. Və budur, İnanna acı göz yaşları tökür.

Səhər açılanda onun qardaşı, günəş allahı Utu öz yataq otağından çıxdı. İnanna göz yaşları içərisində onun ağacının başına gələnləri ona danışdı. Bu zaman İnannanın şikayətlərini eşidən Gilqameş əsil cəngavər kimi ona kömək etmək qərarına gəlir. O, özünün əlli min ağırlığında paltarını geyinir, altı talant yeddi min ağırlığında baltasını götürüb “heç bir ovsuna tabe olmayan ilan”ı öldürür. Qorxmuş quş İmduqud balaları ilə birlikdə uçub dağlara gedir, Lilit isə evini uçurub səhraya yollanır. Gilqameş Uruk sakinlərinin köməyi ilə ağacı yıxıb İnannaya gətirir ki, o, özünə taxt və kreslo düzəlsin. Görünür, o vaxta kimi İnanna fikrini dəyişir. O, ağacın gövdəsindən “pukku” (yaqın baraban), budaqlarından isə “mikku” (baraban çubuqları) düzəldir. Sonrakı 12 sətir Gilqameşin həmin “pukku” və “mikku” nə etdiyi barədə danışır. Mətnin tam qaldığına baxmayaraq, hələlik onu başa düşmək mümkün olmamışdır.⁷⁸ Görünür, Gilqameş hansısa dəlisovluğa tutulur və bundan Uruk əhli əziyyət çəkir. Mətn yenidən oxunaqlı olanda görürük ki, “cavan qızların şikayətindən” “pukku” və “mikku” cəhənnəmə vasil olmuşlar. Gilqameşin “pukku” və “mikku”nu geri qaytarmaq istəyi nəticəsiz qalır. Onda cəhənnəmin qapıları ağızında oturaraq o, acı-acı şikayətlənməyə başlayır.

Gilqameş göz yaşları tökür, dərdəndə göyərmişdir o.

- Ey mənim barabanım, ey mənim çubuqlarım!

Baraban, onun zənginliyindən doymamışam,

Onun gur səsinəndən əylənmişəm!

Barabanım mənim dülğərin evində olanda

Dülğərin arvadını doğma anam kimi sevərdim!

Dülğərin qızını kiçik bacım kimi sevərdim!

Barabanım mənim, yeraltı dünyaya düşmüşdür, kim qaytaracaq onu mənə?

Çubuqlarım mənim. Qanzirə düşmüşdür, kim qaytaracaq onu mənə?

- Ağam mənim, sən necə də acı-acı ağlayırsan! Öz ürəyini niyə kədəre qərş edirsən?

İndi barabanımı sənə, yeraltı dünyadan qaytararam sənə.

Çubuqlarını sənə Qanzirdən doğrudan qaytararam sənə!

³ Lilit – qadın cildində şeytan – qeyd tər.

Gilqameş öz xidmətçisindən bu təklifi eşidib onu xəbərdar edir ki, o biri dünyada bəzi tabular (haram şeylər) var, ondan çəkinməlidir.

Gilqameş Enkiduya belə deyir:

- Əgər yeraltı dünyaya düşəcəksən.

Məsləhət verərəm sənə, qəbul et məsləhətimi,

O sözləri ki mən deyəcəyəm, diqqət yetir!

İşıqlı paltar geyinməyəsen –

O səni səyyah – ruh hesab edər.

Təzə qurbanlıq yağı sürtməyəsen –

Onun iyinə ətrafına toplaşar onlar.

Kura nizə götürməyəsen –

Nizə ilə önlər ətrafına toplaşarlar.

Zoğal əsası götürməyəsen əlinə -

Ölülərin ruhu mütləq tutarlar səni.

Geyinmə ayaqqabı ayaqlarına –

Yeraltı dünyada səs salma.

Öpmə öz sevimli arvadını,

Döymə sevmədiyini arvadını,

Öpmə sevimli uşaqlarını,

Vurma sevmədiyini uşaqlarını –

Yeraltı dünyanın ağlaşmaları tutar səni.

Onun yanında yatana, onun yanında yatana,

Allah Ninazunun anası, onun yanında yatana,

Onun yanları çox gözəldir, paltarla örtülməmiş.

Onun işıqlı sinəsi heç nəylə örtülməmiş,

Onun səsi təmiz bal kimi cingildəyir

Onun saçları kövşən kimi dalğalanır.⁷⁹

Bu parçada “anası Ninzu” adı altında yəqin ki, ay allahı Sinin doğulması haqqında əfsanəyə görə Enlilin ardınca cəhənnəmə düşən Ninlil nəzərdə tutulur (bax. f. 14).

Enkidu yeraltı səltənətə düşür, lakin Gilqameşin məsləhətlərinə əməl etmir. Əksinə, onu nədən ehtiyatlı olmağı məsləhət görürdüsə hər şeyi edir. Ona görə Kur onu tutur və o, yerə qayıda bilmir. Gilqameş şikayətini Enlilə çatdırmaq üçün Nippura tək gedir.

- Enlil ata, mənim barabanım yeraltı dünyaya düşdü, mənim çubuqlarım Qanzirə düşdü.

Enkidu onları qaytarmağa düşdü, tutdular onu yeraltı dünyada.

Namtar⁴ onu tutmadı, Azaq⁵ onu tutmadı, yeraltı dünya tutdu onu.

Nerqal⁶ amansız gözətçi onu tutmadı, yeraltı dünya tutdu onu.

Kişilərin döyüş meydanında ölmədi o, yeraltı dünya tutdu onu.

Ancaq Enlil Gilqameşə köməkdən imtina edir və o, eyni şikayətlə Enkiyə müraciət etmək üçün Eriduya yola düşür. Müdrik Enki günəş allahı Utuya əmr edir ki, Enkidunun kölgəsi yerə qayıtsın deyərək yeraltı səltənətin damından deşik açsın. Utu tabe olur və budur Enkidunun kölgəsi Gilqameşin yanına gəlir. Ağa və qul qucaqlaşır, sonra Gilqameş Enkidudan xahiş edir ki, yeraltı dünyada gördüklərini danışsın.

Gilqameş birinci yeddi sualı verdikdən sonra maraqlanır ki, “birdən yeddiyə qədər oğlu olanı” cəhənnəmdə necə qəbul edirlər. Poemanın sonrakı mətni pis qalmışdır: ancaq saray qulluqçularını, anaları, döyüşdə şəhid olmuş əsgərləri, yerdə onların kölgələrinin qayğısına qalınmayan adamları dəfnsiz düzənlikdə qalanları ölülər dünyasında nələr gözlədiyi barədə Gilqameşin və Enkidunun danışmalarının parçaları qalmışdır.

Babil mirzələri bu poemanın ikinci hissəsini praktik olaraq hərfi tərcümə etmiş və bu cür yaranmış on ikinci lövhəciyi “Gilqameş haqqında Eposa” birləşdirmişlər. Bu, alimlər üçün qiymətləndirilməsi mümkün olmayan kəşf idi. Çünki Şumer mətninin köməyi ilə akkad variantında çatışmayan çoxlu sözləri, ifadələri və bütöv sətirləri bərpa etmək mümkün olmuşdur. Beləliklə, nəhayət, görkəmli assiroloqlar nəslinin söylərinə baxmayaraq ikinci lövhəciyin uzun müddət anlaşılmaz qalan ideyasını aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Gilqameş Şumerin yeganə qəhrəmanı olmamışdır. Onun sələfləri Enmerkar və Luqalbəndə Şumer şairləri arasında ondan az

⁴ Namtar – ölüm şeytani, tale. ölüm hökmdarı – qeyd tər.

⁵ Azaq – xəstəlik şeytani – qeyd tər.

⁶ Nerqal – yeraltı dünyanın allahı; Nerqalın balıqçısı – ölüm. Qeyd tər.

populyar olmamışlar. Onların epik ədəbiyyatı ilə götürsək demək olar ki, şumerlərdə bütöv qəhrəmanlar epoxası olmuşdur. Aşağıdakı fəsildə söhbət elə bu barədə gedəcək.

27. EPİK ƏDƏBİYYAT.

BƏŞƏRİYYƏTİN BİRİNCİ “QƏHRƏMANLIQ ƏSRI”

Ayrı-ayrı xalqların müxtəlif dövrlərdəki qəhrəmanlıq epoxaları heç də ədəbi uydurma deyil, ictimai inkişafın mədəniyyət tarixi üçün çox mühüm mərhələsidir. Bu gün əsasən ingilis alimi M. Çadvikin əsərləri sayəsində bütün tarixçilər bununla hesablaşmağa məcbur olurlar. Daha məşhur üç misal gətirmək kifayətdir: Yunanıstanın e.ə. II minilliyin lap axırlarına aid epik dövrü, Hindistanın cəmi yüz il sonra başlayan epik dövrü və Avropanın şimalında qədim germanların (b.e. IV-VI əsrləri) epik dövrü. Bu üç dövr oxşar ictimai quruluşla, siyasi təşkilatlarla, dini inanmlarla və anoloji estetik normalarla seçilir. Aydın ki, bütün bu üç dövrün kökündə anoloji sosial və siyasi faktorlar və psixikalar dururdu.

Burada və bundan əvvəlki fəsillərdə haqqında söhbət gedən Şumer qəhrəmanları haqqında Epos dünya tarixi və ədəbiyyatında daha bir qəhrəmanlıq əsri – “Şumer qəhrəmanları əsri” açıq. Vaxta görə o, e.ə. III minilliyin birinci rübünə təsadüf edir, deməli, hind-avropa “qəhrəmanlıq əsrlərinin” ən qədimi – Yunanıstan epik dövrünü 1500 il qabaqlayır. Bununla belə, onun mədəniyyətində başqa xalqlarda daha sonrakı və yaxşı tanınan “qəhrəmanlıq dövrlərinə” xas olan çoxsaylı cizgilər vardır.

Uyğun ədəbi epoxaların abidələrinin öyrənilməsi M.Çadviki belə bir nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, həm yunanlarda, həm hindlilərdə, həm germanlarda epik zaman varvarlıq dövrünə təsadüf edir və eyni xarakterik xüsusiyyətlərlə seçilir.

Hər üç halda öz şücaətləri sayəsində hakimiyyətə gələn knyazların və çarların idarə etdikləri kiçik knyazlıqlar və çarlıqlar əsas siyasi vahid idi. Onlar öz hakimiyyətlərini saxlamaq üçün hansı ağılsız və təhlükəli tədbirə atıldıqlarından asılı olmayaraq öz rəhbərlərinə kor-koranə tabe olan sədaqətli döyüşçülərdən ibarət drujinalara arxalanırdılar. Bir sıra hallarda şura fəaliyyət göstərirdi.

Ancaq o, yalnız hökmdarın istəyilə və əsasən onun iradəsini təsdiq etmək üçün çağırılırdı. Knyazlıqlar və çarçlıqlar bir-birilə daim sülh, hətta dostluq münasibətləri saxlayırdılar. Onlar üzvlərinin öz təəbbələrindən fikri və əməli cəhətdən çox uzaq olan aristokratların bir növ beynəlxalq silkini yaratmağa çalışırdılar.

Dinin nöqteyi-nəzərincə bütün üç hind-avropa “qəhrəmanlıq” epoxası bütün knyazlıqlarda və çarlıqlarda qəbul edilmiş antropomorf allahların şəxsiyyətinə pərəstişlə xarakterizə olunur. Hesab edilirdi ki, bu allahlar onlar özləri seçdikləri yerlərdə birgə yaşayırlar, bundan başqa onların hər birinin ayrıca məskəni var. Bu dövrlərdə xtonik kult və sələflərin kultu nəzərə çarpan heç bir rol oynamır.

Ölənlərin ruhu hardasa uzaq bir yerdə - bütün dövlətlər, xalqlar və təbəqələr üçün vahid kölgələr çarlığında olmalı idilər. Bəzi qəhrəmanlar allahlıq mənşəyi uydururdular, lakin onları allahlaşdırmır və onlara səcdə etmirdilər. Bütün bunlar təkcə Yunanıstanın, Hindistanın, Şimali Avropanın deyil, Şumerin də “qəhrəmanlıq dövrünə” xarakterikdir.

Onların arasındakı oxşarlıqlar yalnız bunlarla bitmir: estetika sahəsində ədəbiyyatda bu daha nəzərə çarpandır. Bütün bu dörd “qəhrəmanlıq dövrləri” üçün poetik formada qəhrəmanlıq rəvayətlərinin meydana gəlməsi çox xarakterikdir, onlarda ya oxunur, ya da danışılır. Həmin dövrlərin ruhu və xarakteri məhz onlarda əks olunmuşdur. Hakim dairələrin nümayəndələri, hər şeydən əvvəl, özlərinin şöhrətinə susayırdılar, saray müğənniləri və şairləri isə öz çarlarının və knyazlarının sərgüzəştləri və qəhrəmanlıqları haqqında epik poemalar və rəvayətlər yaradırdılar. Bu rəvayətlər bayramlarda və məclislərdə qonaqları əyləndirmək üçün nəzərdə tutulurdu, buna görə də onlar arfanın, yaxud liranın müşaiyəti ilə ifa olunurdular.

Qədim epik rəvayətlərdən heç biri özünün ilkin formasında bizə gəlib çatmamışdır. Onlar hələ yazının olmadığı vaxtlarda əmələ gəlmişdilər, əgər yazı olsaydı da, bir qayda olaraq müğənni-hekayəçilər üçün əlçatmaz idi. Yunanıstanın, Hindistanın və Almanıyanın “qəhrəmanlıq dövrlərinin” epik əsərlərinin yazısı çox

sonralar edilmişdir. Onlar mürəkkəb ədəbi əsərlərdir, ilkin nəğmələrdən onlara çox az miqdarda daxil edilmişdir, özü də güclü dəyişikliklərə və genişlənmələrə uğramış şəkildə. Şumerdə də belə olmuşdur. Bunu deməyə bütün əsaslar var ki, qədim epik rəvayətlər “qəhrəmanlıq dövrləri” qurtardıqdan beş-altı yüzillik sonra ilk dəfə təbii ki, kahnələr və mirzələr tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə yenidən işləndikdən sonra palçıq lövhəciklərə yazılmışlar. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bizə gəlib çatan Şumer epik poemalarının, demək olar, hamısının yazısı e.ə. II minilliyin birinci yarısına aiddir.

Üç hind-avropa “qəhrəmanlıq əsrlərinin” saxlanılmış epik rəvayətləri arasında həm forma, həm də məzmun nöqteyi-nəzərindən heyrət doğuran oxşarlıq var. Hər şeydən əvvəl, bütün bu poemalarda ayrı-ayrı şəxsiyyətlər tərənnüm olunur, qəbilənin, yaxud dövlətin taleyi və şöhrəti şairi maraqlandırmır. Sonra əgər belə rəvayətlərdə yazılan bəzi hadisələr tarixi faktlara əsaslanırsa, onlarla yanaşı burada büsbütün əfsanəvi, fantastik elementləri həmişə tapmaq olar (məsələn, qəhrəmanın hədsiz dərəcədə şişirdilmiş gücü, gələcəyi xəbər verən yuxular, allahların əmələ gəlməsi). Üslub nöqteyi-nəzərindən bu cür əsərlərin hamısı daimi epitətlərin və ənənəvi sxemlərin, sonsuz təkrarların və detalların hədsiz dərəcədə müfəssəl təsviri bolluğu ilə günaha batırlar. Epik rəvayətlərdə birbaşa nitq xüsusilə xarakterikdir. Şumer eposuna xas olan bütün bu əlamətlər eynilə qədim yunanların, hindlilərin və germanların da eposlarında var.

Üslubuna və formasına görə özünəməxsus bir janrın – epik poeziyanın müxtəlif ölkələrdə və ən müxtəlif zamanlarda tamamilə müstəqil olaraq yaranmasına inanmaq çətindir. Ən qədim qəhrəmanlıq rəvayətlərinin Şumerdə yarandığına görə belə güman etmək olar ki, epik poeziyanın vətəni İkiçay arası olmuşdur.

Əlbəttə, şumerlərin, yunanların, hindlilərin və germanların eposları arasında bir sıra əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Məsələn, Şumer qəhrəmanlıq rəvayətləri, onların həcmindən asılı olmayaraq, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan hansısa bir qəhrəmanlıqdan, bir epizoddan bəhs edir. Şumerlər belə ayrı-ayrı rəvayətləri birləşdirib vahid hala gətirməyə çalışmamışlar. Əvvəlki fəsildən görüldüyü

kimi, bunu ilk dəfə Babil şairləri etmişlər. Onlar qısa, kəsik-kəsik poemaları, o cümlədən Gilqameş haqqında poemanı şumerlərdən götürərək onları yenidən fikirləşmiş, yenidən işləmiş və yetərinə mürəkkəb, uzun ancaq vahid bir eposda əritmişlər.

Şumer rəvayətlərinin müəlliflərində qəhrəmanların psixologiyasına yanaşma hələ çox sadədir. Bu qəhrəmanların, demək olar ki, fərdi xüsusiyyətləri yoxdur, onlar ən ümumi cizgilərlə çəkilməmişdir. Sujet və onun gözlənilməz hadisələri şərtlilikləri çox, hərəkəti az olan ənənəvi üsulda təsvir edilir. Bu poemalarda, məsələn, Homerin “İliada” və “Odiseya” poemalarına xas olan plastikliyi və dinamizmi tapmaq mümkün deyil. Daha bir maraqlı detal: hind - avropa qəhrəmanlıq eposundan fərqli olaraq Şumer epik poemalarında qadınlar, hər halda ölümə məhkumlar, demək olar, heç bir rol oynamırlar. Və nəhayət, təmiz formal fərq: Şumer şairləri ritmik şəkilləri, hər şeydən əvvəl, kiçik variasiyalarla təkrarlar yolu ilə əldə edirdilər. onlar hind-avropa eposuna məxsus ölçüsü ciddi müəyyən olunmuş sətirlərdən istifadə etməmişlər.

İndi isə qalmış Şumer poemalarının məzmununa müraciət edək. Hazırda bizim sərəncamımızda bu janrın həcmi 100-dən 600 sətirə qədər olan doqquz əsəri var. Onlardan ikisi Enmerkara, ikisi Luqalbəndəyə (həm də Luqalbəndə haqqında poemada Enmerkar da əhəmiyyətli rol oynayır), beşi isə qəhrəmanlardan ən məşhuru Gilqameşə həsr edilmişdir. Hər üç qəhrəmanın adı çar sülaləsinin siyahısında, bizim epik poema kimi e.ə. II minilliyin birinci yarısına aid palçıq lövhəciklərdə yazılmış tarixi sənəddə var. Görünür, siyahının özü e.ə. III minilliyin axırncı rübündə tərtib edilmişdir.

Urukun I sülaləsinin hökmdarları hesabı ilə çarların siyahısında Enmerkar, Luqalbəndə və Gilqameşin adları ikinci, üçüncü və beşinci gəlir. Şumer müdriklərinin fikrincə Urukun I sülaləsi Huh əyyamından dərhal sonra yaranan Kiş sülaləsinin ardınca gəlir.

Enmerkar haqqında rəvayət və Gilqameş haqqında bütün beş rəvayət barədə artıq 4, 5, 25 və 26-cı fəsillərdə söhbət getmişdir. Beləliklə, Şumer qəhrəmanlıq rəvayətlərinin təhlilini başa çatdırmaq üçün qalan üç poemanı – Enmerkar haqqında bir, Luqalbəndə haqqında iki poemanı nəzərdən keçirmək qalır.

Artıq dördüncü fəsildə haqqında söhbət gedən Enmerkar haqqında birinci rəvayətdə olduğu kimi ikinci rəvayətdə də onun Aratta hökmdarlarından biri üzərində qələbəindən danışılır. Ancaq ikinci rəvayətdə öz rəqibi qarşısında Enmerkar tələb qoymur, əksinə, Aratta hökmdarı ilə davaya başlayır və nəticədə özü məğlub olur. Bu poemada Aratta hökmdarının adı Ensuxkeşdandır. Ancaq bu hökmdar birinci rəvayətdəki adı məlum olmayan hökmdardır – bunu əminliklə demək mümkün deyil.

1952-ci ilə qədər bizə bu poemanın başlanğıcından 100-ə qədər və sonluğundan 25-ə qədər yaxşı vəziyyətdə qalmış sətir məlum idi. 1951-1952-ci illərdə Pensilvani universiteti Muzeyi və Çikaqo universiteti Şərq insitutu ekspedisiyasının Nippurda apardığı qazıntılar zamanı gözəl qalmış iki lövhəcik tapılmışdır. Onlar buraxılışın böyük hissəsini bərpa etməyə imkan yaratmışlar. Ona görə biz bu gün bütün poemanın təxmini məzmununu verə bilirik.⁸⁰

O günlərdə, bütün Şumerin çarı, başa düşülən kimi, Ennamibaraqqa – Utu olanda, vəziri Ansiqqaria olan Arattı hökmdarı Ensuxkeşdanna vəziri Namennaduma olan Uruk hökmdarı Enmerkara nümayəndə ilə çağırış göndərir. Ensuxkeşdanna tələb edir ki, Enmerkar onu ali hökmdar kimi tanıсын və ilahə İnannanı Aratta şəhərinə “köçürməyə” icazə versin.

Enmerkar rəqibinin tələblərini nifrətlə qarşılayır. O, geniş nitqində sübut edir ki, allahlar onun tərəfindədir, İnanna Urukda qalacaq və öz növbəsində tələb edir ki, Ensuxkeşdanna özünün Urukun vassalı olduğunu tanıсын. Onda Ensuxkeşdanna şurani yığıb soruşur ki, necə hərəkət etsin. Görünür, ona tabe olmağı məsləhət görürlər, lakin o, hiddətlə rədd edir. Adını Ur-Qirnunna kimi oxumaq mümkün olan Aratta kahini “maşmaş” hökmdara öz köməyini təklif edir. O, “Uruk çayını” keçməyə, “yuxarıdan aşağı, dənizdən sidr ağacı dağlarına qədər” bütün ölkələri tabe etməyə və ağzına qədər dolu gəmilərlə Arattaya qayıtmağa söz verir. Təəssüf ki, mətn söz verənin kahinin özü olduğunu müəyyən etməyə imkan vermir. Hər necə olsa da sevinmiş Ensuxkeşdanna kahinə beş min qızıl, beş nim gümüş və lazım olan bütün ehtiyatları verir.

Kahin Uruka çatanda – poemada buna onun necə nail olduğu barədə danışılmır, - o, ilahə Nisabanın inəyi və keçisi saxlanan müqəddəs pəyəyə gəlir. Kahin onları dilə tutur ki, daha öz ilahələrinin “məclislər salonu” üçün süd və xama verməsinlər. Bu parçanın təxmini tərcüməsi poemanın üslubu haqqında təsəvvür yaradır.

O inəyə söz deyir, o, onunla danışır, insan kimi.

- İnek, kim yeyir sənin qaymağını, kim içir sənin südünü?

- Mənim qaymağımı yeyir ilahə Nisaba,
mənim südümü içir ilahə Nisaba.

Mənin pendirim, müqəddəs həyat üçün çox gözəl hazırlanır,
Böyük kef məclisinə, Nisabanın məclisinə doğrudan yaraşır.

Mənim qaymağımı işıqlı küzlərdən ali kahinə aparırlar,

Mənim südümü işıqlı küzlərdən ali kahinə aparırlar.

Nisaba, vəhşi müqəddəs inək, ilk doğulan qızı Enlilin, insana qalxmaq imkanı verməz.

- İnek, qaymağın sən – başına!

Sən sən südün – sən qarnına!

İnek, onun qaymağı başa getdi, onun südü qarnına getdi.

Təmiz pəyəyə, Nisabanın pəyəsinə yaxınlaşır o.

Keçi pəyədə narahat silkələdi başını.

O, keçiyə söz deyir, o, onunla danışır insan kimi.

(İnəklə olan epizod olduğu kimi təkrarlanır)

Son nəticədə inək və keçi süd verməyi dayandırır və Urukun bütün pəyələri və qoyun damları boşalır. Çobanlar kədərlənir və ağlaşırlar, onların şagirdləri çıxıb gedirlər. Onda Nisabanın iki çobanı “bir ananın oğulları” – Maşqula və Ur-Edinna işə qarışırlar. Görünür, günəş allahı Utunun-uyğun sətirlər pis qalmışlar, - həmçinin Saqburru ananın köməyi ilə onlar ali maq olar “maşmaşı” aldada bilirlər.

Bir sehirlilə “nun” atdılar suya onlar.

Sehrbaz nəhəng karpı çıxardı.

Qoca Saqburru sudan qartal çıxardı.

Qartal nəhəng karpı alıb dağlara apardı.

Onlar “nun” atdılar suya ikinci dəfə.

Cadugər quzulu qoyun çıxardı.

Qoca Saqburru canavar çıxardı.

Canavar qoyunla quzunu götürüb geniş çöllərə apardı.

Onlar “nun” atdılar suya üçüncü dəfə.

Sehrbaz buzovlu inəyi çıxardı.

Qoca Saqburru sudan şiri çıxardı.

Şir inəklə buzovu götürüb qamış kolluğuna apardı.

Onlar “nun” atdılar suya dördüncü dəfə.

Cadugər sudan dağ keçisi ilə oğlaq çıxardı.

Qoca Saqburru sudan bəbir çıxardı.

Bəbir keçini və oğlağı götürüb dağlara apardı.

Onlar “nun” atdılar suya beşinci dəfə

Sehrbaz vəhşi ceyranın buzovunu çıxardı.

Qoca Saqburru sudan pələng və şir çıxardı.

Pələng və şir ceyran balasını götürüb meşənin dərinliyinə apardılar.

Zəhmətinin boşa çıxdığını görən kahin “üzdən qaraldı, çünki onun niyyəti baş tutmadı”. Saqburru o onun axmaqlığına güldü. Kahin xahiş edir ki, onu Arattaya buraxsınlar. Söz verir ki, öz ibadətlərində Saqburrunu şöhrətləndirəcək. Ancaq Saqburru onu eşitmək belə istəmir. Onlar kahini öldürüb meydini Fərat çayına atırlar.

Ensuxkeşdanna eşidəndə ki, onun “maşmaşının” başına nələr gəlib, durmadan Enmerkarın yanına çapar göndərir və qalibin mərhəmətinə tabe olduğunu bildirir:

“Sən hakimsən, İnannanın sevgilisi.

Ancaq sən yüksəkdəsən.

İnanna düzgün seçmiş səni öz müqəddəs ağusuna,

Doğrudan sən onun sevimlisisən.

Qərbdən Şərqə sən hamının böyük əlahəzrətisən, mən sənə tabeyəm.

Əvvəlcədən mən sənə deyim, sən doğrudan mənim böyük qardaşımsan.

Mən heç vaxt sənə müqayisə oluna bilmərəm.”

Poema ədəbi mübahisə janrına xas olan sonluqla bitir.

(bax, f.20). Budur onun yekun sətirləri:

Beləcə, Enmerkarla Ensuxkeşdanna arasında mübahisədə
Üstün gəldi Enmerkar Ensuxkeşdannaya.

Eşq olsun sənə, ilahə Nisaba!

İndi də Luqalbəndənin baş qəhrəman rolunu oynadığı rəvayətlərə nəzər salaq. Onların birincisini “Luqalbəndə və Enmerkar” adlandırmaq olar. Bu poemanın həcmi 400 sətirdən çoxdur və demək olar tam saxlanmışdır. Bununla belə, onda boş yerlərin az olduğuna baxmayaraq, mətnin çox yerləri aydın deyil. Nisbətən aydın olan parçaların aşağıdakı analizi poemanın məğzini aydınlaşdırmaq üçün dəfələrlə edilən cəhdlərin nəticəsidir, ancaq hələlik bunlar cəhddən başqa bir şey deyildir.⁸¹

Görünür, öz iradəsinin əksinə, uzaq ölkə Zabuda olan qəhrəman Luqalbəndə öz doğma şəhəri Uruka qayıtmağa çalışır. Bundan ötəri o, İmduqud quşunun (İmduqud insanların taleyini həll edir, onların hər birinə son hökm çıxarır) rəğbətini qazanmağa çalışır. Bir dəfə İmduqud olmadığı zaman Luqalbəndə onun yuvasına yaxınlaşır. O, quşun balalarına piy, bal və çörək verir, onların üzlərini rəngləyir və başlarına “şuqurra” çələngi qoyur. Qayıdan İmduqud sevinir ki, onun balalarına bu cür allahlıq hörməti göstərmişlər. O elan edir ki, insan yaxud allah olduğundan asılı olmayaraq bunu edənə kömək etməyə və hamı durmağa hazırdır.

Onda Luqalbəndə öz adını deyir. İmduqud onu təriflərə qərğ edir, dəfələrlə xeyir-dua verir və deyir ki, indi o, şəərəflə Uruka qayıda bilər. Luqalbəndənin xahişi ilə İmduqud ona uğurlu yola söz verir və bir sıra dəyərli məsləhətlər verir. Ancaq o, bu məsləhətlər barədə heç kimə, hətta ən yaxınlarına da heç nə deməməlidir. Bundan sonra İmduqud quşu öz yuvasına qayıdır, Luqalbəndə isə dostlarının yanına gəlib məlumat verir ki, yola düşür. Dostları onu çəkəndirməyə çalışırlar, çünki bu yol gedər-gəlməz yoldur: onunla getmək üçün uca dağları aşmaq və dəhşətli Kür çayını keçmək lazımdır. Lakin Luqalbəndə sözündə qətidir və Zabu ölkəsindən Uruka onun səyahəti uğurlu olur.

Bununla belə, Urukda Luqalbəndənin hökmdarı və günəş allahı Utunun oğlu Enmerkar dərin kədər içərisindədir. Artıq uzun illərdir

Martudan olan semitlər Şumeri və Akkadı dağıdırlar və indi də Uruku mühasirəyə almışlar. Enmerkar kömək üçün Arattaya, öz bacısı ilahə İnannaya müraciət göndərmək istəyir, lakin heç kəs bu təhlükəli tapşırığı öz boynuna götürmək istəmir. Elə bu vaxt Luqalbəndə Enmerkarın yanına gəlir. O, müraciətin çatdırılmasını cəsarətlə öz üzərinə götürür. Enmerkar bunu gizli saxlamaq üçün Luqalbəndəni məcbur edir and içsin ki, yola tək çıxacaq. Luqalbəndə öz gedişi barədə dostlarını xəbərdar edir və dostları onu yenə də bu yoldan çəkəndirməyə çalışırlar. Ancaq qəhrəman öz silahını götürüb, yola düşür. O, Anşan ölkəsini o başdan bu başa yarıya bölən yeddi dağ silsiləsini aşaraq şad ürəklə Arattaya daxil olur.

İlahə İnanna burada Luqalbəndəyə ən isti qəbul təşkil edir. Və bu zaman niyə tək gəldiyini soruşur. Luqalbəndə Enmerkarın kömək xahişi ilə müraciətini olduğu kimi təkrar edir. Poemanın başa çatdığı İnannanın cavabı qaranlıqdır. Başa düşüləni budur ki, Enmerkarın tutmalı olduğu balıqlar haqqında, çay haqqında, onun hazırlamalı olduğu su üçün qablar haqqında, onun öz şəhərinə dəvət edəcəyi metal və daş üzrə sənətkarlar haqqında danışır. Ancaq Şumeri və Akkadı Martu xalqından qurtarmaq və Uruku mühasirədən çıxarmaq üçün bütün bunlar Enmerkara hansı yolla kömək edəcəkləri qaranlıq qalır.

Luqalbəndə haqqında ikinci rəvayəti şərti olaraq “Luqalbəndə və Xurum dağı” adlandırmaq olar. Bu poemada 600-dən çox sətir var.⁸² Amma poemanın sonluğu yoxdur. Bu gün bizim əlimizdə mətnin 500 sətiri var, onların üçdə ikisi demək olar ki, tam qalmışdır. Bu olduqca mürəkkəb mətnin salamat sətirlərinin məzmunu qısaca olaraq belədir.

Qədim Urukun hökmdarı Enmerkar, görünür onu işğal etmək üçün Arattaya getmək qərarına gəlir. Onu yeddi adsız qəhrəmanın rəhbərliyi altında çoxsaylı qoşun müşayiət edir. Onlar “ilahə Uraşın doğduqları”, “həqiqətən təzə südlə bəslənmiş”, “əsl Kullab oğullarıdır”. Bu qəhrəmanların arasında səkkizincisi - Luqalbəndədir.

Enmerkar və onun yol yoldaşları Xurum dağlarına gəlib çatırlar. Ancaq Luqalbəndə burada xəstələnir. Onun qardaşları və dostları qəhrəmanı sağaltmaq üçün mümkün olan hər şeyi edirlər,

ancaq nəticə əldə olunmur. “Onlar onun başını qaldıranda onun nəfəsi yox idi”. Qorxuya düşmüş dostlar və qohumlar məsləhətə yığışlırlar və qərara alırlar ki, “öldüyünə” görə Luqalbəndəni Xurum dağında qoyub, özləri yola davam etsinlər. “Biz nə vaxt Arattadan qayıtsaq onda qardaşımızın meydanı Kullaba apararıq” – deyir onlar.

Və budur, yaddan çıxmış və atılmış, ağır xəstə, ancaq həyat uğrunda hələ çarpışan qəhrəman tənha qalmışdır. İki gün yarımından, yaxud qədim şairin dediyi kimi, “iki günün üstünə yarım gün də gələndən” sonra Luqalbəndə başını doğan günəşə (yəni allah Utuya) qarşı qaldırdı və onu yaratmış ata kimi ona müraciət edərək xahiş etdi ki, onu Xurum dağında ölməyə qoymasın:

O yerdə ki ana yoxdur, ata yoxdur,

Tanış yoxdur, yaxın dostlar yoxdur.

Mənim anam – Ey mənim balam! – deməyəcək mənə.

Mənim qardaşım – Qardaşım mənim! – deməyəcək mənə.

Təbii ki, Utu qəhrəmanı rədd edə bilməzdi. Şair hekayəti davam etdirir:

Utu göz yaşlarını anladı onun.

Odur ki, həyat gücünü dağlar zülmətində ona qaytarmaq

Odur ki, onun sağalmasını yaxınlaşdırmaq üçün, hərəkət sevinci verdi ona.

Luqalbəndə sonra üzünü Venera planetinə çevirərək ilahə İnannaya ibadət edir – “azmış qadına, keyf evinə daxil olmuş, sanki yatağı şirin olmuşa”. “Onu yaradan atası kimi (sic!), ibadətlə ona müraciət edir” ki, İnanna onu Xurum dağında, “xaşur” ağacı dağında ölməyə qoymasın. İnanna da Luqalbəndəyə köməkdən imtina etmir. O da öz növbəsində ona “həyat nəfəsi” verir və “onu paltar kimi ürəyinin sevincinə bürüyür”.

Onda Luqalbəndə aya baxır və allah Sinə, “zülməti parlaq işığı ilə qovan günəş batandan sonra səmanı işıqlandıran”, “parlayan sifəti Xurum dağıni şəfəqə qər qədən ulduza” müraciət edir:

Ağa, kim gəlmir uzaq göylərdə sənə yanına?

Zusi, kim gəlmir uzaq göylərdə sənə yanına?

Hökmdar, kim həqiqəti sevir, kim yamanı sevmir,

Zisi, kim həqiqəti sevir, kim yamanı sevmir.

Həqiqət ürək sevinci içində möminliklə sənə can atır...

Əlbəttə, Sin də Luqalbəndənin xahişinə biganə qalmır və “ona həyat verir”. Qəhrəman yenidən günəşə üz tutur və ibadətlərində onu şərafləndirir. Budur ondan bir parça:

- Ey Utu, sən ölkənin keşişi, sən qarabaşların atası!

Sən yatmağa gedəndə, insanlar da sənənlə yatmağa gedir,

Utu, qəhrəman! Sən duranda insanlar da sənənlə durur!

Utu, nə qədər ki sən yoxsan,

Quşların üstünə tor atmırlar, qul işə getmir.

Kim ki yalnız gedir, sən ona dost-qardaşsan.

Utu, harda iki nəfər gedir, orda sən üçüncüsən.

Kim ki yüyəni tutur, sinə bəndini qoruyan sən sən.

Zəif kasıba, paltar olmağa

Sənənlə günəş işığı, işıqdan paltar geyindirir ona!

Luqalbəndə “həyat yeməyi” və “həyat suyu” sayəsində sağalır, ancaq, göründüyü kimi, dağlarda dolaşmağa, vəhşi heyvanları ovlamağa, vəhşi bitkiləri yığmağa davam edir. Bir dəfə o yatır və yuxuda hökm eşidir (olsun ki, allah Utunun hökmü). Ona əmr olunur ki, vəhşi öküzü izləyib öldürsün, onun piyini isə düzənliyə səpələsin. Luqalbəndə yuxuda ona verilən tapşırıqların hamısını yerinə yetirir. Bundan başqa, o, Şumer panteonunun dörd baş allahı – An, Enlil, Enki və Ninxursaq üçün yemək və spirtli içkilər hazırlayır.

Poemanın saxlanmış hissəsi, başa düşülən qədər, ay allahı Nannaya, günəş allahı Utuya və Venera planetinin ilahəsi İnannaya kainatı işıqlandırmaya kömək edən yeddi səma məşəlinin tərifləri ilə qurtarır.

Şumerlərin bizə qədər gəlib çatmış epik poeziyası və onların qəhrəmanlıq dövrü haqqında bunları demək olar.

Şumer ədəbiyyatında rəvayətlərdən və himnlərdən fərqli olaraq lirik poeziya, xüsusilə məhəbbət lirikası çox zəif yer tutur, indiyə qədər yüz minlərlə lövhəciklər arasında yalnız iki məhəbbət şeirinə rast gəlinmişdir. Sonradan görünəcəyi kimi, onları da sözün əsl mənasında tam məhəbbət lirikası janrına aid etmək olmaz. Görünür, onlar təzə gəlinin öz vüqarlı ərinə şöhrətləndirən mərasim mahnılarıdır. Bibliya “mahnılar mahnısı” onlara daha yaxındır.

28. VÜQARLI BƏYİN ŞƏRƏFİNƏ.

İLK MƏHƏBBƏT NƏĞMƏSİ.

1951-ci ilin sonunda mən İstanbulda Qədim Şərq muzeyində işləyərkən 2461 nömrə altında kiçik bir lövhəciyə rast gəldim. Bundan əvvəl bir neçə həftə ərzində hələ öyrənilməmiş və dərc edilməmiş lövhəciklərlə dolu yeşikləri nəzərdən keçirirdim ki, gördüm onlar hansı ədəbi əsrə aiddir. Bütün bunlar ən vacib mətnləri seçib üzvlərini köçürməyə hazırlıq işləri idi. Çünki mən yaxşı başa düşürdüm ki, onların hamısının üzünü köçürməyə vaxtım çatmayacaq. Və budur, içərisində çoxlu başqa fraqmentlər olan yeşiklərin birində qarşıma 2461 nömrəli lövhəcik çıxdı.

Mənim diqqətimi, hər şeydən əvvəl, bu lövhəciyin əla vəziyyətdə olması çəkdi. Tezliklə mən başa düşdüm ki, qarşımdakı bəndlərə bölünmüş poemadır və orada gözəllik və məhəbbət tərənnümü edilir: *sevincinin həddi-hüdudu olmayan gəlin 4000 il əvvəl Şumeri idarə etmiş Şu-Şuen adlı çarı şöhrətləndirir. Gözlərimə inanmaq üçün mən lövhəciyi daha iki dəfə oxudum. Qarşımda insan əli ilə yazılmış ən qədim məhəbbət nəğmələrindən biri dururdu.*

Ancaq tezliklə mənə aydın oldu ki, söhbət bir-birini sevən hansısa cütlükdən deyil, çar və onun nişanlısından gedir və bu, şübhəsiz, qədim mərasimlərin ən yüksəyi olan müqəddəs nigah mərasimində ifa olunmaq üçün yazılmışdır. Şumer dini təlimatına görə çar hər il torpağın məhsuldarlığını və qadının bətnini təmin etmək üçün ilahi məhəbbət təcəssümü olan İnannanın kahinlərindən biri ilə nigaha girməli idi. Bu mərasim yeni il günündə baş verirdi. Ondan əvvəl musiqi, nəğmə və rəqlə müşayiət olunan bayramlar, ayləncəli məclislər təşkil edilirdi. İstanbuldakı lövhəcikdə yazılan şeirlər, görünür, bu cür yeni il şənliklərinin birində Şu-Şuenin nişanlısı tərəfindən oxunmuşdur.

İstanbul muzeyinin lövhəciklər kolleksiyasının mühafizəçilərindən biri olan Müəzəz Ciq məni maraqlandıran lövhəciyin surətini çıxardı və biz onu birlikdə Türk tarixi komissiyasının "Bülletenində" dərc etdirdik. (c.XVI, s. 345 və sl).

Eyni zamanda biz mətnin transliterasiyasından şərhlərlə ilk tərcümə etdik.⁸³

Həmin tərcümə budur.

Sən ürəyimi sərxoş edən, sevgilim mənim,
Bu nə yaraşlıq səndə, şirin - ətirli bal,
Sən ürəyimi parçalayan, sevgilim mənim,
Bu nə yaraşlıq səndə, şirin - ətirli bal.
Sən qəsbkarım mənim, içimdə hər şey əsir,
Arzu olunanım, tez ol, apar taxta məni,
Sən qəsbkarım, içimdə hər şey əsir,
Qalibim, tez ol, apar taxta məni.

İstəklim, sən nə edirsən məhəbbətlə -
Nəvazişimin bütün gücü ilə əzizləyirəm səni!
Burda taxtın üstündə nəşənin dərinliyində
Sənin istəyinlə qoyaq sevinc içində.
Qalibim, sən neyləyirsən taxtın üstündə -
Nəvazişimin bütün gücü ilə əzizləyirəm səni!

İstəklim, məlahətini aldın sən mənim,
Bu haqda anama de – qoy hədiyyə etsin sənə,
Və atama – qoy mükafat versin sənə.
Hər nəşəni – bilirəm, nəylə nəşələndirirəm səni,
Ey istəklim, taxt üstündə sübhətək
Sənin ürəyini - bilirəm nəylə şənələndirirəm onu,
Qalibim, taxt üstündə sübhətək.

Sən məni, sevirsən əgər,
Qalibim, istəyini bağışla əbədi,
Ağam mənim, allahım mənim, hami-allahım mənim,
Şu-Suen, Enlil ürəyinin sevinci, hökmdarım mənim!

Şirin nə varsa sənə, toxun ona,
O bal şirinliyini axtar əllərinlə,
Əzişdir parçatək öz əllərinlə

Bahalı parça tək, cız əllərinlə
(İnanna üçün “bal-bal” nəğməsi)

Şumerin bizə qədər gəlib çatmış məhəbbət nəğmələrindən ikincisi və axıncısı da İstanbul muzeyində saxlanılan lövhəcikdə yazılmışdır. E.Kyera onu hələ 1924-cü ildə dərc etdirmişdi, ancaq bu nəğməni 1947-ci ildə A.Falkenşteyn tərcümə etmişdir.⁷

Birincidə olduğu kimi, ikinci nəğmədə də adsız kahinə məhəbbət sözlərilə çara müraciət edir. Lakin onun kompozisiyası elə də aydın deyil və ayrı-ayrı yerləri başa düşülmür. Göründüyü kimi, həmin nəğmə altı bəndə bölünür: iki bənd hərəsi dörd sətirdən, biri altı sətirdən, sonra yenə ikisi dörd sətirdən, daha biri isə altı sətirdən ibarətdir. Ayrı-ayrı bəndlər arasında məntiqi əlaqəni tutmaq çətinidir.

Birinci bənddə çat Şu-Suenin doğulması tərənnüm olunur. İkinci bənd nida cümlələrindən ibarətdir, görünür, Şu-Suen, onun anası Abisimti və onun arvadı Kubatum mədh edilir. Üçüncü bənddə kahinə sevinc nəğməsi “alluriyə” görə çardan aldığı hədiyyələri sayır. Axıncı üç bəndə gəldikdə, birinci və üçüncü həmin nida cümlələri ilə çarı mədh edirlər, ikinci bənddə isə şairə öz gözəlliklərini tərifləyir.

- Məşəl verdi doğumun, məşəl verdi doğumun,

İlahə verdi doğum məşəlini

Abisimti verdi doğum məşəlini!

Ey onun ətirli kolu, məmin səadətimin libası Abisimtim mənim!

Ey nəhəng ağaclar, mənim qəhrəmanlığımın libası, həyatım mənim,

İlahəm mənim, Kubatum!

- Ey saçları gur, ey mənim dayağım, hökmdarım mənim, Şu-Suen!

Ey sözlərimi dediyim, sənə Şulginin oğlunu!

Çünki demişəm mən belə, çünki demişəm mən belə,

Mükafatlandırdı məni hökmdar!

Məni nəğmə oxuduğuma görə mükafatlandırdı hökmdar!

Qızıl tiyə, lazurit möhürlə mükafatlandırdı məni hökmdar!

Qızıl-gümüş üzüklərlə mükafatlandırdı məni hökmdar!

Hakimim, nə qədər istəklidir mənə hədiyyən sənin.

Çox sevinəcək gözlərin sənin!

Şu-Suen, nə qədər istəklidir mənə hədiyyən sənin...

Qoy salam göndərsin sənə şəhərin sənin, məhv olaraq, hökmdarım mənim, Şu-Suen,

Şir balasıtək uzansın qoy ayaqlarına sənin qarşında, Şulqinin oğlu!

- Ey sevgilimin göyləri, qəşəngim mənim, şirindir pivəsi onun,

Pivəsi şirin olduğu tək, qucağı da şirindir,

Eh, bu pivə necə şirindir!

Ağzı kimi sinəsi də şirindir!

Eh, bu pivə necə şirindir!

Onun köpüklü pivəsi şirindir!

- Şu-Suen, istəyim mənim,

İstəyim mənim, gözəlim mənim,

Şu-Suen, istəyim mənim,

Enlilin sevimlisi, Şu-Suenim mənim,

Mənim ağam, ölkəsinin allahı!

(Bu nəğmə Bau üçün “bal-bal”)

Bu kitabda nəzərdən keçirilən Şumer poemaları və nəsr əsərləri bizə çatan qədim Şumer ədəbiyyatının çox cüzi hissəsidir. Hələ qazılıb tapılacaq saysız-hesabsız lövhəciklər bir yana qalsın. E.ə. II minilliyin birinci yarısında Şumer məktəblərində müxtəlif ədəbi janrlar, əsərlər öyrənilirdi. Onları uyğun ölçülərdə lövhəciklərə, prizmalara və silindrlərə yazırdılar.

O dövrün bütün bu “kitablarını”, yəqin ki, qruplaşdırmaq, lazımi vəziyyətdə saxlamaq lazım gəlirdi. Görünür, müəllimlər və mirzələr bu “kitabxana” işində hansısa bir sistemlə işləyirdilər. Qabaqcadan güman etmək olar ki, bu işi asanlaşdırmaq üçün müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılmış ədəbi əsərlərin o vaxt siyahıları tərtib edilirdi. Və doğrudan da 1942-ci ildə bizə iki belə “bibliografik” siyahı məlum oldu. Onlardan biri Luvrda, digəri isə Filadelfiyada saxlanılır. Növbəti fəsil məhz tarixdə ilk “kitabxana kataloqlarına” həsr edilir.

⁷ Bax: Die Weti des Orients. C.I. s. 43-50

29. BIBLIOQRAFIYA.

BİRİNCİ KİTABXANA KATALOQU.

Pensilvani universitetinin Muzeyində 29-15-166 №-li lövhəcik saxlanılır. Bu, qədim Şumer kitablarının siyahısıdır. O həcmə elə böyük deyil. Lövhəciyin 6,5 sm uzunluğunu, 3,5 sm eni var. Bununla belə yazar lövhəciyin hər üzünü iki sütuna bölmüş və çox xırda xətlə bu dar sahədə 62 ədəbi əsərin adını yazmışdır. Birinci 40 adı hər birində 10 ad olmaqla 4 qrupa bölmüş və onları bir-birindən defislə ayırmışdır; qalan 22 ad iki qrupa bölünmüşdür, birində cəmi 9, ikincidə isə 13 ad var.

Həmin kataloqdan 24 ad tam, yaxud hissə-hissə gəlib çatan əsərlərin adlarıdır. Ola bilsin ki, burada bizə tanış olan başqa mətnlərin də adları çəkilir. İş burasındadır ki, şumerlər əsərin adı kimi onun birinci sətirinin hissəsini, çox halda isə birinci sətirinin birinci hissəsini götürürdülər. Ona görə mətnin başlanğıcının itdiyi, yaxud güclü zədələndiyi halda onun qədim adını müəyyən etmək mümkün deyil.

Elə fikirləşmək lazım deyil ki, universitet muzeyindəki kiçik lövhəcikdə qədim kataloqu tanımaq çox sadə və asan olmuşdur. Mən ilk dəfə həmin lövhəciyi yeşikdən çıxarıb öyrənməyə başlayanda onun nə demək olduğunu ağıma gətirmirdim. Əvvəlcə mən güman etdim ki, o hansısa naməlum poemadır və onu elə tərcümə etməyə başladım ki, sanki qarşımda əlaqə mətni durmuşdu. Vicdanla desək, mənə “şerlərin sətirlərinin qeyri-adi qısalığı çaşdırdı, başa düşmədim, xəttat “poemani” hissələrə nə üçün defislə ayırmışdır. Etiraf edirəm ki, əgər mən bir çox Şumer əsərlərinin başlanğıcını yaxşı bilməsəydim, bunun kitabxana kataloqu olduğu ağıma da gəlməzdi: axı, mən uzun illər Şumerin saxlanmış mətnlərini toplamışam və bu mənə kömək etdi. Kiçik lövhəcikdəki mətni oxuduqca və yenidən oxuduqca onların mənə məlum olan bir çox məşhur əsərlərin mətnlərinin birinci sətirləri ilə oxşarlığı mənə getdikcə daha çox heyretə gətirirdi. Axırkı addım nisbətən asan atıldı. Mən zənnimi

diqqətlə yoxladıqdan sonra əmin oldum ki, mənim mətnim həqiqətən də ayrı-ayrı ədəbi əsərlərin adlarıdır.

Bu “kitabxana kataloqu” yazıldıqdan sonra mən son onilliklərdə müxtəlif muzeylər tərəfindən dərc edilmiş bütün Şumer mətnlərini nəzərdən keçirməyə başladım. Ümid edirdim ki, hansısa muzeydə analoji məzmununda hələ tanınmamış başqa lövhəcik tapılacaqdır. Doğrudan da Luvr muzeyi tərəfindən çap olunmuş “Textes Reliquieux Sumerines” toplusunda A O 5393 № li belə lövhəcik tapıldı. Onun üzünü köçürən fransız alimi Anri de Jenuyak öz tapıntısını dini himn kimi müəyyənləşdirmiş, əslində isə bu kataloq idi və onun məzmunu universitet muzeyindəki qədim kataloqun məzmunu ilə üst-üstə düşür. Xətt baxımından hətta hər iki lövhəciyin eyni xəttat tərəfindən yazıldığı məlum oldu! Luvr lövhəciyi də dörd sütuna bölünmüşdür. Onlara universitet muzeyindən 6 ad çox, 68 ad sığıdırılmışdır. Hər iki lövhəcikdə 43 ad eynidir, lakin onlar eyni ardıcılıqla yazılmamışdır. Luvr lövhəciyindəki 25 ad mənim tapdığım kataloqda, bu kataloqda olan 19 ad isə Luvr kataloqunda yoxdur. Beləliklə, hər iki kataloq birkikdə 87 ədəbi əsərin qədim adlarını saxlamışdır.

Luvr lövhəciyindəki 25 addan doqquzu mətni bizə əsasən məlum olan əsərlərin adlarıdır. Beləliklə, hər iki kataloqda bizə gəlib çatan 32 əsərin adı vardır.

Kataloqu tərtib edərkən mirzənin nəyi rəhbər tutduğunu başa düşmək çətinidir. Hər iki lövhəcikdə 43 ad müxtəlif ardıcılıqla verilmişdir; deməli, hər bir halda tərtibçi başqa sistemi rəhbər tutmuşdur. Belə güman etmək olardı ki, o, əsərlərin adlarını onların məzmununa görə düzmüşdür, əslində isə bu təsəvvür universitet muzeyindəki kataloqun ancaq son 13 adına görə özünü doğruldur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu adlardan heç biri Luvr lövhəciyində yoxdur.

Bu kataloqların hansı məqsədlə hazırlandığını biz hələ bilmirik, mirzənin seçiminin nəylə müəyyən olunduğu barədə ancaq fərziyyə qura bilərik. Bəlkə o, mətnlərlə lövhəcikləri hansısa saxlama yerində gizlətməmişdən qabaq onların siyahısını tərtib etmişdir. Yaxud əksinə, onları “lövhəciklər evində” rəflərə düzərkən bu işi yerinə

yetirmişdir. Ola bilsin ki, adların ardıcılığı lövhəciklərin ölçülərinə görə müəyyən edilmişdir. Lakin biz yeni, əlavə məlumatlar əldə edəne qədər çətin ki, bütün bu suallara cavab verə bilək.

Kitabxana kataloqları tarixində ilk iki qədim kataloq haqqında oxucuda təsəvvür yaratmaq üçün bir neçə misal gətirək. Biz ancaq bu kitabda haqqında söhbət açılan əsərlərin adlarını seçək.

1) **Ene niqdue** (“Hökmdar (sanki yaratmaq) nə əhəmiyyətlidirsə”), universitet muzeyindəki kataloqda 3 № - li. Ola bilsin, həm də Luvrdakında, lakin Luvrdakı lövhəcikdə uyğun yer zədələnmişdir. Bu “Toxanın yaranması” əfsanəsinin başlanğıcıdır. Dünyanın yaranması (bax.f.14) haqqında söhbət gedəndə şumerlərin dünya baxışının analizi ilə əlaqədar onun birinci sətirləri verilmişdir.

2) **Enlil Sudushe** (Enlil (kimin əmrləri çatır) ən uzaq yerlərə), hər iki kataloqda 5 № li. Bu, Enlilin şərəfinə himnin başlanğıcıdır. Həmin 14-cü fəsildə ondan geniş parçalar verilmişdir.

3) **Uria** (“Yaranma günü”) hər iki kataloqda 7 № li. “Gilqameş, Enkidu və yeraltı səltənət” poemasını bildirir, 26-cı fəsildə haqqında söhbət getmişdir. “Uria” adına kataloqlarda daha iki dəfə rast gəlinir. Yəqin mirzənin əlində bu ifadə ilə başlayan daha iki əsər olmuşdur. Hər necə olsa da o, üç eyni ad arasında fərq qoymağı lazım bilməmişdir.

4) **Ene kurtuıtashe** (“Hakim (fikir verdi) canlılar ölkəsinə”) hər iki kataloqda 10 № li. Mənim “Gilqameş və canlılar Ölkəsi” adlandırdığım poemanı bildirir. Orada əjdaha ilə təkbətək döyüşdən söhbət gedir (bax.f.25).

5) **Lukinqia Aq** (“Aqqanın nümayəndələri”), universitet kataloqunda 11№-li. Luvr lövhəciyində yoxdur. Bu, siyasi cəhətdən çox maraqlı olan “Gilqameş və Aqqa” epik poemasının başlanğıcıdır (bax. f.25). Tam adı Aqqa olduğuna baxmayaraq mirzə “Aq” hecası ilə kifayətlənmişdir.

6) **Hursaq ankibeda** (“Göy və yer dağında olanda”), universitet muzeyinin kataloqunda 17№-li. Luvr lövhəciyində yoxdur. “Taxıl və heyvan arasında mübahisənin” əvvəli (bax. f.15). İnsanın yaranmasından söhbət gedir.

7) **Unu nanam** (“Budur şəhər...”). Universitet muzeyi kataloqunda 22№-li. Luvr kataloqunda yoxdur. Şumerlərin etikasını və əxlaqını başa düşmək üçün vacib olan Nanşenin şərəfinə himnin başlanğıcı (bax f. 15)

8) **Luqalbanda** (“Luqalbəndə”). Universitet muzeyi kataloqunda 39№-li. Luvr lövhəciyində yoxdur. “Luqalbəndə və Enmerkar” epik poemasının başlanğıcı haqqında 27-ci fəsildə söhbət açılmışdır.

9) **Anqalta kiqalshe** (“Böyük yuxarıdan böyük aşağıya doğru”). Universitet muzeyi kataloqunda 41№-li, Luvr lövhəciyində 34№-li. “İnannanın yeraltı səltənətə enməsi” əfsanəsinin başlanğıcı (bax. f. 23).

10) **Mesheam iduden** (“Hara getdin sən”). Universitet muzeyindəki kataloqda 50 №-li. Luvr lövhəciyində yoxdur. Bu, alimlərin həyatı haqqında mətnin birinci sətirinin sonu. Bu barədə 2-ci fəsildə danışılmışdır. Birinci sətir tam olaraq belə oxunur: “Dumu edubba uulam meshe iduden” (“Şagird, hara getdin uşaq yaşlarından?”) Mirzə birinci sətirin birinci hissəsini deyil, ikinci hissəsini götürmüşdür – görünür, bu ona görədir ki, “dumu edubba” (yəni “şagird”) sözləri ilə başlayan əsərlər çox uzun olmuşdur. Mirzə istəmişdir ki, hansı əsər haqqında söhbət getdiyi aydın olsun.

11) **Uut enqarra** (“Onun vaxtında yerəkən”). Universitet muzeyindəki kataloqda 53№-li. Luvr lövhəciyində yoxdur. “Əkinçinin ilk təqvimində” əkinçinin oğluna nəsihətlərinin başlanğıcı. 11-ci fəsildə bu barədə danışılmışdır.

12) **Luqal u melambi nirqal**. Luvr kataloqunda 18№-li. Universitet muzeyindəki lövhəcikdə yoxdur. Əjdahanın məhv edilməsi barədə əfsanənin başlanğıcı – “Allah Ninurmanın qəhrəmanlıqları və əməlləri” (bax. f. 25).

13) **Lulu nammah dinqirre** (“İnsan allahlara kamilliyidir”). Luvr kataloqunda 46№-li. Universitet muzeyindəki lövhəcikdə yoxdur. İnsan əzabları və mütiliyi haqqında poemanın başlanğıcı; 16-cı fəsildə bu barədə söhbət getmişdir.

Şumerlər insanın gələcəyi və onun taleyi ilə əlaqədar heç bir təsəlliverici illuziyaya qapılmırdılar. Əlbəttə, onlar sakit, əziyyətsiz

həyata can atırdılar, qorxudan, ehtiyacdən və müharibələrdən qurtarmağı arzulayırdılar, bəşəriyyət bu gün də ona can atır. Ancaq şumerlər öz diləklərini və ümidlərini heç vaxt gələcəklə əlaqələndirmirdilər. Əksinə, arzuladıqları hər şeyi uzaq keçmişə aid edirdilər. Onlar qızıl əsr haqqında ilk yazılı əfsanə də yaratmışdılar. Aşağıdakı fəsildə Şumerin bu qızıl əsri barədə söhbət gedəcəkdir.

XƏRİTƏ.

30. DÜNYADA SÜLH VƏ HƏMRƏYLİK.

BİRİNCİ QIZIL ƏSR.

Klassik mifologiyada qızıl əsr sakit, xoşbəxtlik, insanların əziyyət, qayğı bilmədikləri əsr kimi təsvir edilir. Şumer lövhəciklərinin birində qızıl əsrdən danışan ən qədim yazı qalmışdır.

Qızıl əsr haqqında şumerlərin təsəvvürü “Enmerkar və Aratta hökmdarı” adlı epik rəvayətində verilmişdir. Bu barədə 4-cü fəsildə danışılmışdır. Bu rəvayətdə 21 sətirdən ibarət bir parça var. Orada, bu gün insanların əbədi itirdikləri bəxtiyar sülh və rifah əsri təsvir edilir. Budur həmin parça.⁸⁴

Çox köhnə zamanda ilanlar yox idi, əqrəblər yox idi,
Goreşənlər yox idi, şirlər yox idi,
İtlər və canavarlar yox idi,
Qorxu və dəhşət yox idi,
İnsana rəqib yox idi.
O günlər dağ Şubur-Hamazi ölkələri
Çoxdilli Şumer böyük Suti dağı knyazlığı,
Akkad, ləyaqətli Dağ,
Mardu, dağlar ölkəsi, əmin-amanlıqda yaşayan,
Bütün kainat allahların himayəsində,
Şöhrətləndirirdilər Enlilə bir dildə.
Onda hökmdar qısqanc, knyaz qısqanc, çar qısqanc,
Qısqanc hakim, qısqanc knyaz, qısqanc çar,
Enki bolluq ağası, məharət hakimi,
Hər şeyi dərk edən qəyyumu Ölkənin
Müdrək başçısı bütün allahların,
Müdrəklik sahibi Ereduç ağası
Onların nitqində dili dəyişdi, müxtəliflik yaratdı,
O vaxt insan nitqi vahid idi.

Çox yaxşı qalmış birinci 11 sətirdə insanın qorxu, düşmən bilmədən sakit, bolluq içində yaşadığı, dünyanın bütün xalqlarının tək allah Enlilə səcdə etdiyi uzaq keçmiş təsvir edilir.

Bundan əlavə, əgər “bir dildə” ifadəsini məcazi mənada yox (“yekdillik” kimi), həqiqi mənada başa düşsək, hətta belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çox sonrakı dövrdə qədim yəhudilər kimi onalar inanırdılar ki, guya nə vaxtsa bütün xalqlar üçün “dillərin yerdəyişməsi” günü insanların itirdikləri vahid dil olmuşdur.

Sonrakı 10 sətir o qədər fraqmentlidir ki, onların məzmununu ancaq güman etmək olar. Kontekstə görə güman etmək olar ki, Enlilin qeyri-məhdud hakimiyyətindən, yaxud sadəcə paxılıqdan qəzəblənən Enki ona qarşı çıxır, nəticədə bəşəriyyətin qızıl əsri sona çatır, müharibələr və çəkişmələr başlayır.

Əgər onuncu və on birinci sətirləri həqiqi mənada başa düşsək, ola bilsin ki, dillərin yerdəyişməsini məhz Enki törətmişdir. Əgər bu belədirsə, onda Varlıq Kitabında (11-1-9) yazılmış Babil qiyaməti haqqında Bibliya əfsanəsinə Şumer paraleli haqqında ilk işarə qarşımızdadır. Doğrudur, şumerlər insanların düşkünlüyünü allahlar arasındakı rəqabətlə izah edirdilər. Qədim yəhudilər isə güman edirdilər ki, guya insanlar özlərini allaha bənzətmək istədikləri üçün cəzaya məhkum edilmişlər.

Qızıl əsr haqqında hekayənin müəllifi bu hekayəni “Enkinin cadusu” kimi təqdim edir. Rəvayətdə deyilir ki, Urukun hökmdarı və allah Enkinin sevimlisi Enmerkar hər cür minerallarla zəngin Aratta ölkəsini özünə tabe etmək qərarına gəlir.

Bu məqsədlə o, Aratta hökmdarının yanına qorxuducu müraciətlə çapar göndərir. O qorxudur ki, əgər hökmdar və onun təbələri dağlardan qiymətli daşlar və minerallar gətirməsələr və Enki üçün zəngin bəzədilmiş Abzu məbədinə tikməyə Arattanı darmadağın edəcək.

Enmerkar Aratta hökmdarına daha güclü təsir göstərmək üçün öz çaparına əmr edir ki, “Enkinin cadusunu”, yəni bütün dünya və onun sakinləri üzərində Enlilin tək hakimiyyətinə necə son qoyduğu barədə Enkinin hekayətini təkrar etsin.

Bundan başqa, həmin parça şumerlərin xoşbəxt qızıl əsri haqqında hekayəsindən heç də az əhəmiyyəti olmayan başqa əhəmiyyət də kəsb edir. O, şumerlərə məlum olan ölkələrin ölçüləri və coğrafi yerləşməsi haqqında bizə bir sıra təsəvvürlər verir.

Parçanın 6-9-cu sətirlərinə görə şair dünyanı dörd əsas ölkəyə bölür. Onun öz ölkəsi Şumer təxminən Dəclə və Fərat çayları arasında, 33-cü paraleldən Fars körfəzinə qədər ərazidə yerləşərək bu dünyanın cənub hissəsini tutur.

Həmin ikiçayda, 33-cü paraleldən şimalda Uru ölkəsi yerləşir. Sonralar onun ərazisində Akkad və Assiriya meydana gəlmişdir. Şumerdən və Utidən şərqdə Şubur-Hamazi torpaqları uzanırdı. O, şübhəsiz, Qərbi İranın böyük hissəsini tuturdu. Şumerdən qərbdə və şimali-qərbdə Martu ölkəsi yerləşirdi. O, Fərat çayından Aralıq dənizinə qədər ərazini və Ərəbistanı tuturdu.

Qıtası, əgər şairə inansaq, şumerlərə məlum olan dünya şimalda Cənubi Qafqaz yaylasından cənubda Fars körfəzinə və şərqdə İran yaylasından qərbdə Aralıq dənizinə qədər olan ərazini əhatə edirdi.

ŞƏRHLƏR

¹Şumer mətnlərində hərdən qadın-mirzələrin də adına rast gəlmək olur. "O, savadlı, yazının sirrini bilən" Dumuzinin bacısı Geştinanna idi. Akkad mifologiyasında da yeraltı dünyanın mirzəsi kişi cinsinən allah deyil, ilahə Belet-Seridir. Görünür, ona görə də qız uşaqları savad öyrənirdilər.

²Bütün Şumer ədəbi mətnləri, o cümlədən "məktəb mövzusunda" aid mətnlər də nəslə deyil, şeirlə yazılmışdır. Ona görə yeni nəşrdə mətnlər Şumer poeziyasında aşkar edilən paralellər və təkrarlar sistemi nəzərə alınmaqla tərcümə edilmişdir. Bu barədə bax: Афанасьева. О переводах шумерской поэзии – Преднеазиатский сборник Т.3.М., 1979, s.38-56.

³Hazırkı mətdə söhbət, hər şeydən əvvəl, kiçik oğlan uşağı, ibtidai sinif şagirdi haqqında gedir. Bütöv variantda sonrakı sətirlər belədir: "Yu mənim ayaqlarımı, uzandır yatmağa" və s.

⁴Əgər bizim şərhimiz doğrudursa, mətn müəllim, şagird və onun valideyni arasında professor Kramer təklif etdiyindən daha mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə sistemini aşkar edir. Məktəbdə özünü göstərə bilməyən şagird evdə sakit şəraitdə özünü inamlı hiss edir, ona verilən tapşırıqları yüngül həll edir. Müəllim öz növbəsində ona göstərilən hörmətə və qəbulun taktikasına görə valideynlərə minnətdardır; sətirləri müqayisə et: "Sən nəyi mənə necə verməyi bacardınsa, mən onları qəbul edə bilərəm, çörək – mənim qıdamdır, sən həddindən çox verdin, mənə böyük hörmət göstərdin". Nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsərlər müəllimlər tərəfindən yaradılır və şagirdlər tərəfindən öyrənilirdi. Bu cür təklif davranışın və müəllimlə şagird arasındakı münasibətin əxlaq kodeksi idi.

⁵İndiki tərcümə şumer dilini çox gözəl bilən A.Falkenşteyn və B.Landsberqerin işləri nəzərə alınmaqla edilmişdir, lakin professor Kramerin qeydləri hələ də öz qüvvəsində qalır.

⁶Abidənin yeni tam nəşri professor Kramerin şagirdi Ake Syeberq tərəfindən 1975-ci ildə həyata keçirilmişdir. (Sjöberq A.W.Der Vater und sein misratener sohn – JCS, XXV №3, s.105-

169). Ancaq mətdə əvvəlki kimi aydın olmayan və mübahisəli yerlər qalır. Ermitaj külliyyatında ixtisar olunmuş variantda saxlanılan və qədimdə çox populyar olmuş bu əsər İrina Trofimova Kaneva tərəfindən oxunmuş və qədim tarix xəbərlərində (VDİ) dərc olunmuşdur. C.2.M., 1966, s.68-78 – "Mirzə və onun azğın oğlu" Şumer poemasından yeni lövhəcik.

Аynı-ayrı yerlərin yeni şərhilə rus şeir variantı bax: Афанасьева В. Труд писцов, собратьев моих – Поезия и проза Древнего Востока. М.,1973, s.140-141; şərhilər, s.665-666.

⁷İndi bu parça bizə, demək olar, aydındır. O, hövsələsini itirmiş atanın tənbel oğluna söylədiyi söyüş ifadələridir. Həm də o söyənin vəziyyətinin çalarları nəzərə alınmaqla psixoloji cəhətdən çox dəqiq qurulmuşdur: o hansı dərəcədə coşur və öz üzərində nəzarəti itirir, ifadələri getdikcə kəskin xarakter alır və ləyaqətsiz söyüşə keçir. Ancaq kritik nöqtəyə çatan ata sanki birdən ayılır və yenidən öyüd-nəsihətə keçir və övladına xeyir-dua verir. Qədim insanların sözün gücünə inamı, onun sehirli əhəmiyyətini dərk etmələri bununla izah olunur. Sanki lənətlər yerinə yetmədi, mətn onunla bitməməlidir və buna uyğun olaraq əsər xoş arzularla sona çatır.

⁸Abidənin yeni tam tərcüməsi 1973-cü ildə Solo Koen tərəfindən yerinə yetirilmişdir (Cohen S. Enmerkar end the lord of Aqatta. Dissertation. University of Pennsylvania, 1973). Bu işlə o, doktorluq (bizim namizədlik) dissertasiyası müdafiə etmişdir. Rus dilində bax: Канева И.Т. Шумерский героический эпос – BDU, 1964, №4, s.192-225. Hazırkı tərcümə bütün əvvəlki publikasiyalar nəzərə alınmaqla edilmişdir.

⁹"Müqəddəs yataq otağı" – "gipar" – müqəddəs kəbin kəsmə mərasiminin keçirildiyi yer. Bu izdivac çarla şəhərin ilahə-hamisi arasında bağlanırdı. Gəlin rolunu yüksək dərəcəli kahinə oynayırdı. İndiki halda Enmerkarla ilahə İnanna haqqında söhbət gedir. Belə izdivaclardan doğulan uşaqlar yarımallah hesab olunurdular. Enmerkarın özü məşhur epik yarımqəhrəman hökmdarlar Luqalbəndə, Gilqameş, Laqoş şəhərinin hökmdarı Qudeya və bir çox başqaları belələrindən idilər.

¹⁰Nadimmud – allah Enkinin ad-ləqəblərindən biridir.

¹¹ “Qanun” mətnində - indiki halda allah Utunun çıxıb yeri işıqlandırdığı hasarlanmış yerdır.

¹²“İnək” (adətən “müqəddəs vəhşi inək”) – ilahələr Nisabanın və Ninsunun ləqəbidir.

¹³ Sözün həqiqi mənasında, əlbəttə, iki palatalı parlamentdən söhbət getmir. Bu müqayisə ilk növbədə orta Amerika oxucusunun adəti assosiasiyasına hesablanmışdır. Karamer onun altında nəyi başa düşüldüyünü çox gözəl bilərək bu ifadəni böyük əyanilik üçün işlədirdi. Mətnə söhbət ağsaqqallar şurası – “qocalar” cəmiyyəti və “xalq məclisi” – hərbi işə yararlı kişilərin şurası haqqında gedir. “İbtidai icma demokratiyası” dövrünə xarakterik olan bu sosial institut həmin epik qəhrəmanlıq əsrinə tamamilə uyğun gəlir. Kramer bu barədə danışır. İkiçay tarixində o e.ə.IV-III minilliklərdə mövcud olmuş, şumer və akkad ədəbi abidələrinin bir çoxunda öz əksini tapmışdır. Ola bilsin ki, belə desək “qırmızı bina” adlanan və ilkin memarlıq tikililərindən biri olan bu bina elə bu cür xalq məclislərinin keçirildiyi yer olmuşdur.

¹⁴ “Gilqameş və Aqqa” mətni özünün yaxşı qaldığına və kiçik ölçülü olmasına baxmayaraq, çox çətin başa düşüləndir və çox mübahisələrin obyektidir. Mətn 1949-cu ildə T.Yakobsenin şərhləri ilə Kramer tərəfindən dərc etdirilmişdir. O, özünün başqa əsərlərində dəfələrlə yenidən bu abidəyə qayıtmışdır. A.Falkenşteyn də bu mətnin başa düşülməsinə xeyli əmək sərf etmişdir. Mətnin yeni tam transkripsiyası və tərcüməsi 1980-ci ildə V.Römer tərəfindən həyata keçirilmişdir (Römer W.H.Das Sumerische Kurzepos “Gilqameş and Aqqa” – Nim Wegener Sumeoloqiseh Studien, I. Neukizchen – Vinya, 1980), 1981 və 1983-cü illərdə isə Amerika alimi C.Kuperin (Cooper J. Gilgamesh and Aqqa a Review Article – JCS, 33/3-4, 1981, s.224-241 və İsrail alimi Y.Kleynin (Klein İ. The Capture of Aqqa bu Gilgamesh, 103, №6, 1983, s.201-204) ayrı-ayrı mübahisəli yerlərə yeni çox orijinal izahatları çıxmışdır. Axırncı iş onun şərəfinə tərtib edilmiş topluda professor Kramerin ruhuna hörmət əlaməti olaraq yerinə yetirilmişdir. Rus dilində bax: Канева И.Т.

BDU. 1964, №3 s.245-267 və Афанасьева В. Пoesия и проза Древнего Востока. – BDU, 1964. №3, s.127-129.

¹⁵ Professor Kramerin bu kitabda verdiyi mifoloji materiallar eyni səviyyəli digər çoxsaylı ədəbi abidələr, bizim fikrimizcə göstərir ki, tədricən və ardıcıl inkişaf, insan cəmiyyətinin evolyusiyası haqqında şumerlərdə təsəvvür mövcud olmuşdur. Əbədilik öncəsi; “çox qədim zamanlarda” heç nə olmamışdır. Sonra göy, yer əmələ gəlir, səma yerdən aralanır, allahlar doğulur və nəsil verirlər, bəşəriyyət meydana gəlir, heyvandarlıq, əkinçilik, mədəniyyətin müxtəlif sahələri yaranır. Göydən “çarlıq” enir, ümumdünya daşqını bu hərəkəti pozana qədər çarlıqdan çarlığa keçir, bu daşqından sonra yenə təzələnir. “Vəhşilik” və “mədəniyyət” münasibətləri şumerlərin diqqətini çox cəlb edirdi. Allah Martunun evlənməsi haqqında əfsanə, Enki və Ninxursağ haqqında rəvayət, Gilqameş haqqında epos və başqa bir çox Şumer və Akkad əsərlərində varvarlıq və mədəniyyət mövzusu inkişaf edir.

¹⁶ İkiçayda nəzəri elmlərin inkişafı haqqında bax: Dyakonov İ.М. Научные представления на Древнем Востоке (Шумер, Вавилония, Предняя Азия). – Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. М., 1982.

¹⁷ E.ə.XXIV əsrdən başlayaraq, bəlkə də daha əvvəl, İkiçayda həmin dövlətdə sənədlərə cari (yaxud əvvəlki) ildə baş vermiş vacib hadisələri əks etdirən tarix qoymaq adəti mövcud idi. Bu, sonradan qədim xronikanın tərtibinin əsasını qoymuşdur. Bundan başqa, e.ə.təxminən 2100-cü ildə İsin sülaləsinin sonunadək, yəni e.ə.2017-1794-cü illərə qədər çatdırılan “Şumer çar siyahısı” tərtib edilmişdir.

¹⁸ Urukagin hökmdarının adının yeni oxunuşu – Uru-inim-gina. “Ka” – “ağız, dodaq” işarəsi, həmçinin “inim – söz, “nitq” oxunuşunda da var. Adın düzgün deyilişi müqayisədə bu yaxınlarda aşkar edilmiş hecalarla “uru-i-nim-ği-na” yazılışının köməyi ilə müəyyən edilmişdir.

¹⁹ Hökmdar Enmetenin adının yeni müasir oxunuşu. Alster V.Enmetena, “His own lord” – JCS. 1974, XXVI, №3, s. 178-180. Ancaq Entemen adının birinci variantda oxunuşunu bir çox tədqiqatçılar daha üstün tuturlar.

²⁰ Yeni tərcümədə əsərin ritmini verən əsərin qrafik yazılışı bərpa edilmişdir, bu, əsərin daha yaxşı dərk edilməsinə şərait yaradır. Enlil – Şumer panteonunun baş allahı. Ningirsu – Laqaş şəhərinin hami-allahı. Şara – Umma şəhərinin hami-allahı.

²¹ Hərəkət: ulubaba

²² Tarlanın ölçüləri – uzununa 12500 metrə yaxın.

²³ Yəni neytral sərhəd ərazisini təyin etdi.

²⁴ Kramerin tərcüməsində - ad şəxsidir: İmdubba (hərəkət. “dəni, palçıq”?). Bəlkə də söhbət palçıq sütundan yaxud spesifik formada olan kiçik məbəddən gedir.

²⁵ Ola bilər, həmçinin xüsusi kiçik ibadətqahlar yaxud bəlkə də mehrablar.

²⁶ Kramerdə - Urumma (ondan) qaçdı, o isə (Enm.) qırdı (Ummanın qoşunlarını) Ummayadək.

²⁷ Hərəkət “yuxarıdan”. Umma Fəratın sahilində, Dəclənin sahilində yerləşən Laqaşdan axın boyu yuxarıda yerləşir. Konfliktin məğzi də bunda idi – axının yuxarısında yerləşən şəhərlərin hökmdarları ümumi kanalların suyunu kəsə və tarlaları sudan məhrum edə bilərdilər.

²⁸ Axırncı tərcümə və ədəbiyyat bax: Steible Hoyst. Die Altsumerischen Bau-und Velhinschriften, Teil I, Inschriften aus Laqaş Viesbaden, 1982, s. 231-245. Elə orada əvvəlki işlərə və tərcümələrə istinad.

²⁹ Bu sözün müasir oxunuşu “eney”dir. “Hökmdar” kimi tərcümə etmək olar.

³⁰ Gümüş şəkəl (sıxl) 8,5 çəkiddə idi.

³¹ Ola bilsin: “onun sındırdığı”. Göründüyü kimi, tərkibi feldən nominallaşdırılmış forma “al-ra” – bellə sındırmaq? Birinci doqquz qanunun tam mətni və proloqun ikinci hissəsi saxlanmış Sippardan təzə tapılmış lövhəcik qanunların müəllifinin müəyyən edilməsinə açar verdi: bu Ur-Nammu deyil, yəqin ki, onun oğlu Şulgidir. Bu barədə sualı Kramer özü qoymuşdur; bax: Kramer S. N. Ur-Nammu Lav Code: Who was its Author? – *Orientalia*. 52, 1983, S. 453-456.

³² Yeni tərcümə fin alimi A. Salonen tərəfindən edilmişdir. (Salonen A. Farmers almanac – *Aqrikultura Mesopomica*. Helsinki, 1968, s. 202-203).

³³ Mətn indiyədək tam dərc edilməmişdir.

³⁴ Bu “poema” ilahə İnannanın nişanlı seçməsi və əkinçi ilə heyvandarın mübahisəsi haqqında hekayəyə girişdir. Poemanın tam mətni Belçika alimi A. Van Deyk tərəfindən tərtib edilmişdir; bax: van Dijk J. J. A. *La saqesse sumero akkadienne*. Leiden. 1953, s. 65-85.

³⁵ Bəlkə sadəcə: “kəndirlə sarınmış”?

³⁶ Kramerdə - “tut ağacı”. Yeni tədqiqatlara əsasən isə - “qovaq”. Mətnə yada salınan başqa ağac növlərinin dəqiq əhəmiyyəti aydınlaşdırılmamışdır.

³⁷ Mətnə aşkar söz oyunudur. Bu səbəbdən həmin sətiri belə tərcümə etmək olar: “kotan, sən uzunsan, ancaq nədir sənin uzunluğun? Kotan, sən böyüksən (ağır, sambalı), ancaq nədir sənin ağırlığın”? Axırncı halda məşhur Şumer atalar sözünə istinad edildiyi müşahidə olunur: “Kim elə böyükdür (uzun) ki, göyə qədər çatsın, kim elə genişdir ki, yeri örtsün?”

³⁸ “Şu-numun” (hərəkət. “əl-taxıl”) – Dumuzi (Duzu) ayı iyul-iyul aylarına uyğun gəlir.

³⁹ Şakkanın daha işlək oxunuşu – vəhşi dırnaqlı heyvanın və xırda səhra heyvanlarının - hami – allahı.

⁴⁰ Fərat.

⁴¹ Bu müddəa ilə tam razılaşmaq çətindir. Şübhəsiz, qədim şumerlərin şüurunda səbəb və nəticə anlayışı mövcud idi. Lakin onların səbəb haqqında təsəvvürləri heç də həmişə müasir təsəvvürlə uyğun gəlmirdi. Elə 140-cı səhifədəki ifadə ilə müqayisə et: “heç bir insan övladı bətdən günahsız çıxmır”.

⁴² Reallıqdan qaçmağa çalışan müəllif, güman edir ki, ideyanın ilkin rolu və sözün yradıcı gücü haqqında təlimlərin bir-biri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq ideyanın birinciliyinə inamlı materiyaya münasibəti ona bənzəyir ki, rəssamın yaratdığı rəsm əsəri əvvəlcə onun şüurunda ideya şəklində formalaşır. Kainatın yaranması da belədir-o, Yaradanın, yaxud başlanğıcı yarananın

ideyası və sözü il yaranmışdır. Qədim insanların həyatının “ağır vaxtlarına” gəlincə, bizcə, bu da əsassızdır. Bu fikir özündə “qədim insanların ağır həyat şəraitini indiki ilə müqayisə edən müasir insanın məntiqi səhvini daşıyır. İndi bizim üçün necədirsə, qədim insanın şəxsi həyatı da onun üçün o dərəcədə ağır idi. Qədim insanın sevinci və çətinlikləri onun öz sevinci və çətinlikləri idi, proyeksiyaların, tutaq ki, rahatlıq haqqında müasir fikirlərin və s. üzərinə qoyulmamışdır.

⁴³ Bu sözün mənasına həsr edilmiş çoxlu tədqiqatlar var. Onlardan daha ətraflısı alman tədqiqatçısı Gertruda Farber – Klyuğgenindir (bax. “Inanna və Enki” mətninə şərh). “Me” məvhumu şumerlərin fikirləşdikəri bütün sosial və ideoloji institutların adlarını, qaydalar və davranışlar kompleksini, bundan başqa hər əşyada, təbii hadisədə, canlı vücutda onun gücünü və enerjisini təşkil edən hansısa daxili substansiyaların mövcudluğunu özündə əks etdirir. Bu kökün “olmaq” feli ilə əlaqələndirilməsinə bütün əsaslar olduğuna görə mən bu sözü “mahıyyət” kimi tərcümə edirəm.

⁴⁴ O vaxtdan bu mətn şumeroloqlar tərəfindən dəfələrlə izah və şərh edilmişdir. Bax: Behrens Herman. Enlil and Ninlil. Rome, 1987. Cooper J. Critical Review. – JCS. 32/3. 1980, s. 175-188. Rus dilində bax: Афанасьева В. Литература древнего Двуречья. – История всемирной литературы. С. I. М, 1983, s. 82-117. Yaxşı saxlanmış abidəyə bu cür maraqlı, ilk növbədə onun yüksək bədii keyfiyyətləri, həmçinin şumerlərin dünyagörüşü və dünyaya münasibəti haqqında vacib məlumatlar verməsi ilə əlaqədardır.

⁴⁵ Kramerdə ana Enlili şirnikləndirmək üçün qızına çimməyi məsləhət görür, qız isə onun məsləhətinə qulaq asır. Doğru çıxan T. Yakobsen birinci olaraq qeyd etmişdi ki, mətnin əvvəlində ananın məsləhəti yox, qadağası verilmişdir. Şumer qrafikasının xüsusiyyətləri başlanğıc ifadələrin fel formasına həm əmr, həm də qadağa kimi baxmağa imkan verir. Axırncı halda mətn biz ənənəvi dünya folklorunda bildiyimiz süjet formasını alır-qadağa və onun pozulması əfsanəvi nağılların tipik başlanğıcıdır. Müq. V. Y. Proppun əsərlərində, ilk növbədə morfoloji nağıllar. M. 1969 (2-ci

nəşr) və əfsanəvi nağılların tarixi kökləri, L, 1946 kitablarında tədqiq etdiyi rusca materiallar.

⁴⁶ Bu “allahların metamorfozası” misalı özündə Şumer dünya baxışının ən vacib nöqteyi-nəzərlərindən birini gizlədir: ölümlər dünyası ilə canlılar dünyası arasında qorunmalı olan hansısa bərabərlik, harmoniya haqqında təsəvvür. İndiki halda vacibdir ki, üç allahın-Enlilin özünün, onun arvadı Ninlilin və onların ilki Nannanın Yerə qayıtması üçün yeraltı dünyada üç məxluq doğulsun. Bu fikir daha dəqiq, “baş üçün – baş” formulası şəklində başqa Şumer əfsanəsində - S. N. Kramerin aşağıda misal gətirdiyi ilahə İnannanın yeraltı dünyaya enməsi haqqında hekayədə verilmişdir. Bu barədə ətraflı bax: Afanasyeva V. Vom Gleich gewichtder. Totem und der Lebender. Die Formel saq-aş saq-a-na in der şumerischen mythologischen Dichtung. Zeitchrift für Assvriologie. 1980, s. 161-169.

⁴⁷ Enlilin xarakteri, Şumer allahlarının çoxu kimi, təzadlıdır. O həm mərhəmətli, həm də qəddardır, dəqiq desək, nə mərhəmətlidir, nə də qəddardır, ancaq hər iki vəziyyəti özündə birləşdirən nəşə obyektiv ədalətin daşıyıcısıdır. Hər halda, əgər onun antropomorf simasından danışsaq, onun obrazında qəddarlıq, şıltaqlıq, onun əhval-ruhiyyəsidəki bəlkə də məğzindən asılı olan dəyişikliyin sezilməzliyi cizgilərinin olduğunu deməyə bütün əsaslar var. “En-lil” məvhumunu “hakim-külək” (hava, küləyin əsməsi) kimi izah etmək olar. Daşqın haqqında rəvayətin həm şumer, həm də akkad variantında Enlil insanların hamılıqla məhvini şüurlu tərəfdarıdır: məsələn, Atraxasis haqqında eposda birbaşa deyilir ki, onu insanların səs - küyü narahat edir və qıcıqlandırır, ona yatmağa mane olurlar. Əfsanələrin çoxunda insanların bilavasitə müdafiəçisi rolunu Enlil deyil, hiyləgər Enki oynayır. O, baş allahın ciddi ədalətliyinə qarşı həmişə vasitə ixtira edir.

⁴⁸ Ən populyar Şumer epik himnlərindən biri olan bu himn dəfələrlə nəşr olunmuş və şərh edilmişdir. Rus dilində bax: «Поэзия и Проза», s. 136-137.

⁴⁹ Bu mətnin Kramer və A. Falkenşteyn tərəfindən edilmiş tərcümələri daha məşhurdur (Bernhardi İnez und Kramer S. N. Enki

und die Weltordnung. Jena, 1959; Falkenşteyn A. Enki und die Weltordnung. Zeitschrift für Assyriologie, 56, s. 44. Vaxta görə axırıncı tərcümə - Benito C. Enki and the Worldorder (Dissertation), 1969. Ann Arbor Mikrofilms, 70-76, s. 124.

⁵⁰ Gıqumu – məbəd kompleksinin müqəddəs yeri. Kramerdə: “Sənin geniş meşəndə” (?).

⁵¹ Tam nəşr, tərcümə və geniş şərh. bax: Flükqə G. Der Muthos “Inanna und Enki” unter beconderer Betücasichtiqunq der liste der me. B, 1973. O, bu işi doktorluq dissertasiyası kimi yerinə yetirmişdir. Onun əsas hissəsi Amerikada professor Kramer və onun şagirdi Ake Şyebərgin rəhbərliyi altında yazılmışdır. Onun işindən sonra “me” siyahısı başqa cür görünür, buna baxmayaraq bir sıra adların mənası əvvəlki kimi, aydın olmayan və mübahisəli olaraq qalır.

⁵² “Hin-Şubur (a)” – “ilahə-donuz” – həm də məsləhətçi – vəzir vəzifəsini yerinə yetirən ilahə İnannanın nümayəndəsinin (nümayəndə qadın) adıdır. Müasir şumerologiyada hesab edilir ki, bu məxluq kişi yox, qadın cinsindədir. Həqiqətdə isə o, görünür, hermafroditdir.

⁵³ Himnin yeni tam tərcüməsi bax: Heimpel W. The Nanshe Hymn-Journal of Cuneiform Studies. Vol. 33/2, 1981, s. 65-139.

⁵⁴ Mətnin yeni nəşri bax: Benito C. Enki and Ninmach. Dissertation, 1969, Ann Arbor. 70-16, 124.

Mətn, əvvəlki kimi, çox çətin başa düşülür, güclü fraqmentləşmişdir və başa düşülməyən yerlərin bərpası üçün yeni nüsxələrin tapıntısını gözləyir. Lakin artıq indidən məlumdur ki, bu, ən vacib mifoloji mətnlərdən biridir. Məzmununa görə ona ən yaxını Atraxasis haqqında Akkad əfsanəsidir. Onun birinci hissəsinin əsasını, görünür, Şumer rəvayəti təşkil edir. Həm də aydındır ki, bu əfsanədə ayrı-ayrı yerlər təqlid edilmişdir, bəlkə də aktın özü keyfiyyətsiz adamların yaradıcılığıdır. Rəvayətin sonunda deyilir ki, Ninmax allah Enkiyə rəqib deyil. Bu sonluq təsəvvür etməyə imkan verir ki, rəvayətin yaradılmasının məqsədlərindən biri ilahə-yaradıcı kimi Ninmaxın rolunu azaltmaq, allah-müdrək və kələkbaz Enkinin rolunu şişirtməkdir. O, hər şeyi elə qura bilər ki, Ninmax Enkinin

yaratdıqları ilə heç nə edə bilməsin. Onun özü isə üzərinə düşən analoji vəzifənin öhdəsindən çox məharətlə gəlmişdir.

⁵⁵ Mətnin yeni tam nəşri bax: Alster B. Vanstiphout, Presentation and Analysis of a Sumerian Disputation – Acta Şumeroloqika, 9 june, s. 1-43.

Mətnin 72-ci sətiri təsdiq etməyə tam əsas verir ki, Laxar allah deyil, ilahədir, “İlahə-qoyundur”, çünki Aşnan ona “bacı”deyə müraciət edir!”

⁵⁶ 35-36-cı sətirlərdəki kimi, 20-21-ci sətirlərdə də çox vacib mifoloji topos vardır, lakin başqa materialların işığında onların izahı Kramerin təklif etdiyindən fərqlənir. Mətnə (ruscaya tərcümənin birinci nəşrində belədir). Anunnakilərin çörək yemədikləri, paltar geyinmədikləri və s. haqqında danışılır, ancaq “çox uzaq günlərin insanları” belə vəziyyətdə idilər, yəni insan cəmiyyətinin ibtidai icma vəziyyətində olduğu barədə danışılır. Və sonra insanın yaranması haqqında deyil, onun yeni keyfiyyətə keçməsi haqqında danışılır. İnsanlar Taxıl və Qoyun hədiyyələrini yeməyi öyrəndikdən və paltar geyindikdən sonra mədəniyyətin yeni mərhələsinə keçirlər. Artıq insanlar onlara hədiyyə edilmiş bolluğu saxlayaraq öz qurbanları ilə allahları da yedizərə bilərlər.

⁵⁷ Dərc edilən və məşhur olan ibrətli hekayələrin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, təmsillərin və lətifələrin sayı artır. Qədim Şumer mədəniyyət mərkəzi Nippurdan şimal-qərbdə yerləşən Abu-Salyabində 70-ci illərdə aparılan qazıntılar xüsusilə maraqlı materiallar vermişlər. Orada e. ə. təxminən 2500-cü ilə aid Şumer ədəbi əsərləri tapılmışdır. Belə desək, “Müdrək Şuruppakın nəsihətləri” də onların arasındadır. Üç yüz sətirik əsər müdrək Şuruppakın adına çıxılan atalar sözləri və aforizmlər toplusudur. Şumer Noyu Ziusudranın atası Şuruppak öz oğluna nəsihət verərək, mətnə dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, ona “ataların məsləhətlərini” çatdırırdı. Bu, beləliklə, müstəqil əsərə çevrilmiş bizə məlum olan ən qədim atalar sözləri toplularından biridir. Ancaq daha zəif sistemləşdirilmiş başqa qədim kitabçalar da var. Məktəb lövhəciklərində şagirdlərin əlləri ilə yazılmış atalar sözləri və zərb məsəllər də bizə qədər gəlib çatmışdır. Belə mətnlərin məktəb təlim

sisteminə daxil edilməsi onların mirzə-pedaqoqlar tərəfindən tərtib olunmasına, yazılmasına bərabərdir, ağıllı və uğurlu pedaqoji üsullardan biridir. Özlərinin qısalığı və ifadəliliyi ilə bu cür mətnlər daha yaxşı yadda qalır. İstənilən nəticəsi – tətbiq edilən həqiqətlərin və qaydaların mənimsənilməsi qat-qat tez və asan baş verir. Əgər o, danxdıncı nəsihətlər yolu ilə öyrədilsəydi, belə nəticə əldə etmək olmazdı. Bundan başqa, şagirdlərdə qılı duyma qabiliyyəti inkişaf edir, çünki belə mətnlər sözün oynaqlığı üzərində qurulur, səs birləşmələri, qafiyələrə başqa ədəbi əsərlərdəkindən daha tez-tez tətbiq edilir. Ancaq bizim yaddaşımız üçün belə mətnlər xüsusilə çətin olur. Professor Kramerin qeyd etdiyi kimi, bir sıra hallarda nəinki hakimənə sözün “ruhunu” çox gözəl tutur, həm də ona uğurlu ingilis analoqu tapır. Rus oxucusunun rus folkloru ilə müqayisə etməyə imkanı var, məsələn, “дыма без огня не бывает” (144 s.), “сапожник ходит без сапог” (145 s.) və s.

⁵⁸ Şir köməksiz keçini tutdu.

- Burax! Qoyun – rəfiqəmi öz əzvəzimə gətirərəm sənə!

- Əgər buraxsam səni, öz adını de mənə!

Keçi şirə cavab verir:

- Bilmirsən mənim adı mı?!

“O ləqəb ki, sən buraxdın” – o mənim ləqəbimdir.

Şir küzə yaxınlaşanda,

- Mən səni buraxdım! – belə mırıldadı o.

Çəpərin o tayından ona cavab verdi o:

- Sən məni buraxdın, - ağıllı hərəkət etdin.

Qoyunlara gələndə, onlar burda yaşamır.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər kimi, təmsilləri də izah etmək çətinidir, çünki biz heç də həmişə söz oyununun arxasında hansı həqiqətin gizləndiyini yaxşı başa düşmürük, qədim Şumerdə nəyin gülməli olduğunu bilmirik.

Misal gətirdiyimiz təmsil mətnin tam müxtəlif izahına imkan verən yeganə misaldır, abidənin söz oynaqlığını axıra qədər açmır.

⁵⁹ Belə interpretasiya mümkündür: “Mən üç yaşlı uşaqla evlənərəm, guya mən eşşəyəm!” Şumer folkloru haqqında bax:

Dyakonov İ. M. Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре (120 atalar sözü və zərb-məsəl). – VDI, N 1, s. 9-27.

⁶⁰ Kramerdə - Lusalusa. Şumeroloqların çoxu tərəfindən qəbul olunmuş ana adının yeni oxunuşu.

⁶¹ Sivil tərəfindən mətnin nəşri bax: Civil M. The Home of the Fish. Hew Sumerian Literary Composition – İraq 23 (1961), s. 154-175. Bu nəşr buradakı şeri tərcümənin əsasını təşkil edir.

⁶² 93-cü səhifədəki mətnlə və 34-cü şərhifəyə şərhlə müqayisə et.

⁶³ Axıncı arxeoloji və filoloji tədqiqatlar, o cümlədən pof. Kramerin özünün, Dilmun sözünü daha dəqiq İakallaşdırmağa imkan vermişlər – bu, Fars körfəzi adaları Bəhreyn qruplarından biridir. E. ə. III minilliyin təxminən ortalarından Dilmun adası İkiçayın mühüm ticarət məntəqəsi və siyasi təsir arenası kimi məşhurdur. O, e. ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəlində Şumerin Hindistanadək başqa ölkələrlə vasitəçi ticarətində xüsusilə mühüm rol oynamışdır. Enki və Ninxursaqa haqqında rəvayət mətninin daxil edildiyi “Dilmun ticarəti haqqında – himn” bunu bir daha sübut edir. Axıncı axtarışlara əsasən Dilmun adasının əzəli “cənnət” olması barədə təsəvvürlər dəyişmişdir. Dilmun adası qarşımızda “qəm bilməyəndən” çox bilməzlik, xəbərsizlik, təbiət və insani qanunların olmadığı ada kimi canlanır. Mətnin əvvəlində haqqında danışılanların varlığını yaxud yoxluğunu mətnin özündən başa düşmək olmur: göyərçin solod üçün dəni onu yeməyi bilmədiyindənmi, yaxud bu taxılın olmadığındanmi dənədir, həmçinin girişdə adları çəkilən bütün hadisələr doğrudan da adada içməli (“şirin”) suyun olmadığından baş verir. Hadisələrin sonrakı inkişafının təsviri də bu təsəvvürə uyğun gəlir – cinsi əlaqələrin onun necə edildiyini “bilməməkdən” nizamsızlığı, qısa, qeyri-təbii hamiləliyin nəticəsi olaraq ağızsız doğuş, ilahə ilə birlikdə allahın doğum əzabları. Mətnin birinci hissəsində olduğu kimi, hadisələrin nizamlanması, Dilmunun tarixə, mədəniyyətə düşməsi, hadisələrin qanunauyğun axını baş verir. Mətnin eyni tərcüməsi bax: Attinger P. Enki et Ninxursaqa - Zeitschrift für Assyriologie, Bd. 74, 1984, s. 1-

52. Dilmun adası üzrə ən yeni tədqiqatların ümumiləşmiş materialı, həmçinin əfsanənin izahı və digər ədəbi ədəbi mənbələr, bax: Aster B. Dilmun, *Hew Studies in the Ar - ehology and Earl Historu of Bahrain – Berliner Beitrüqezun Vorderen Orient*, B. 2, s. 10 və aş.

⁶⁴ Professor Kramerin Həvva adının Şumer əfsanəsi analoqu üzrə interpretasiyası tam əsaslandırılmış və alimlərin çoxu – həm şumeroloqlar, həm də biblioloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Əfsanənin ümumi ideyası – bilməməzlikədn dərkə doğru – görünür, həmçinin Bibliyanı tərtib edənlər tərəfindən də qəbul edilmiş, lakin öz ahənglərinə uyğun dəyişdirilmişlər.

⁶⁵ Daşqın haqqında əfsanənin Şumer variantı Sivil tərəfindən Atraxasis haqqında Akkad eposunun nəşrinə əlavə kimi dərc etdirilmişdir. (Civil M. *Sumerian Flood Story – Lambert W. G. and Millard. Atrahasis the Babylonian Story of the Flood. Oxt., 1969*). Təəssüf ki, mətn özünün fraqmentliliyi üzündən hələ də az başa düşülən kimi qalır. Şumer mətni əsasında yaranmış daşqın haqqında rəvayət yalnız Gilqameş haqqında eposda deyil, həm də Atraxasis haqqında eposda da verilmişdir; rus dilində bax: Я открою тебе сокровенное слово... М., 1989 (tərtibçilər V. Afanasyeva və İ. Dyakonov, tərcüməçi V. Afanasyeva).

⁶⁶ Dumuzi və İnannanın məhəbbəti haqqında çoxlu miqdarda nəğmələr, hekayələr, kiçik poemalar mövcuddur. Bu mətnlərin çoxu professor Kramerin özü tərəfindən dərc etdiirlmiş və onun iki kitabına salınmışdır. Onlardan biri müqəddəs kəbin mərasiminə həsr edilmişdir (Kramer S. N. *The Sacred Marriage Rite, 1969*). Həmçinin professor Torkild Yakobsenin və başqa qərb tədqiqatçılarının əsərlərində də həmin təəccüblü poetik əsərlərin parçalarının tərcüməsinə rast gəlmək olar. Onların bəziləri rus dilində də dərc olunmuşdur, bax: Пoesия и проза, s. 141-144, həmçinin: Лирическая поэзия древнего Влижного Востога. М., 1983, s. 33-44.

⁶⁷ Kramerin və mənin BVL-də poetik tərcüməmdə bu mətndə Nişubur qadın deyil, kişi obrazında göstərilir. Lakin başqa tərcüməçilər həmin mətndə onu qadın obrazı kimi izah etmək tərəfdarıdılar. Bəlkə də həmahənglik xatirinə belə tərcümə etmək

lazımdır, ancaq bu konteksdə Nişubur – səfir üzvü surətdə kişi cinsindən olan üç allahın sırasına yazılır. Onlar yeraltı dünyada ona əvəz axtararkən İnannanın və qala şeytanların qarşısında yerə sərilir; müq: Nişubur, Şara, Latarak.

⁶⁸ Yeraltı dünyanın qala şeytanlarının təqib etdikləri Dumuzinin ölümü haqqında bizə bir neçə əfsanə çatmışdır. Onlar eyni mövzunun variantlarıdır. Onların ən başlıcası “Dumuzinin yuxusu” şərti adı altında B. Alster tərəfindən dərc etdirilmişdir; bax: Alster V. *Dunusis Dream. Coppenqagen, 1972*. Rus dilində bax: Пoesия и проза, s. 156-162, həmçinin Лирическая поэзия, s. 45-59.

⁶⁹ Ənənəvi “İnanna, yeraltı dünyanın mərasimlərini qınama” (Kramerin tərcüməsində də belədir) tərcüməsinin əksi olaraq “İnanna, yeraltı mərasimlər zamanı, sus!” tərcüməsi Şumer ifadəsinin konstruksiyasını, demək olar, eynilə verir.

⁷⁰ Dumuzinin əvəzinə Yeraltı dünyaya onun bacısı Gestinannanın düşməyə hazır olması və İnannanın hökmü: yarım il – sən (yəni Dumuzi), yarım il – o (Geştinanna) – A. Falkenşteyn tərəfindən mətnin axırında dərc edilmişdir. Mətnin müxtəlif variantlarının yığma kompaziyası mənim tərəfindən edilmişdir, bax: Пoesия и проза, s. 144-155.

⁷¹ Ludiŋgira (hərf. “allahın adamı”) şərti uydurulmuş personajdır. Onun adından təkcə bu elegiya – ağılar deyil, qəhrəmanın sevən və sadıq oğul keyfiyyətlərini nümayiş etdirən anaya müraciəti də yazılmışdır.

⁷² Müqayisədə bu yaxınlarda birinci elegiyanın ixtisar edilmiş variantı olan daha bir mətn tapılmışdır. Ake Şölberq onu öz müəlliminə həsr etdiyi topluda dərc etdirmişdir.

Lakin bu mətn A. S. Puşkin adına Muzeyin kolleksiyasındakı ciddi zədələnmiş mətnin boş yerlərini bərpa etməyə kömək etmədi.

⁷³ Kramerin tərcüməsində olduğu kimi, Ludiŋgiranın vuruşma zamanı yaxud hücum vaxtı öldüyünə tam əminlik yoxdur, çünki həmin yer pis başa düşülür. Təkrar olunan “ona xəstəlik hücum çəkdi” beyti belə fikirləşməyə imkan verir ki, bəlkə də o, öz əcəli ilə ölmüşdür.

⁷⁴ Gilqameş və xuluppu ağacı haqqında rəvayətin mətninin birinci nəşrində mən belə bir fikir söyləmişdim ki, Enkinin Kurla vuruşmasından söhbət getmir, sadəcə Enkinin böyük qayığının sürətli qaçışı təsvir olunur, bax: Афанасьева В. Одна цумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике – BDU. 1962, N 1, s. 74-93. Mən indi “əldəşləri” və “rəqs edən qamışların daşları” ifadələrinin o qədər də aydın olmayan mənalərini açmaqla öz izahatımı möhkəmləndirə bilərəm. Həm o, həm bu Enkinin böyük qayığının sürətli gedişi zamanı əmələ gələn çevrələrin və çevrəciklərin obrazlı təsviridir. “Əl daşları” – atılan daşın suda yaratdığı çevrələrdir, “qamışları rəqs etməyə məcbur edən daşlar” (məndə hərfi belədir) – böyük daşlardan yayılan böyük çevrələrdir. Obrazın izahı sonrakı iki sətirdədir: “Enkinin böyük qayığının kili ətrafında onlar tıbağalar kimi səpələnirlər” Enkinin Kurla mübarizə aparması barədə mətnin heç bir yerində danışılmır. Mətnin tam toplu halında nəşri yerinə yetirilmişdir: Chaffer A. Gilqameş, Enki, Enkidu and the Nether World, Dissertation, 1963, Ann Arbor Mikrofilms, 63-7085.

⁷⁵ Mətnin tam nəşri A Van Diyk tərəfindən həyata keçirilmişdir, bax: Dijk J. Van. Luqal ud-me-lam-bi. MLR-GAL. Leiden, 1983. Ninurta və onun işləri haqqında həmçinin bax: Cooper J. The Return of Ninurta to Nippur. Roma, 1978. Məndə 800-dən çox sətir var.

⁷⁶ Mətn yeni tapılmış parçalarla yenidən işlənmiş və tamamlanmışdır. Rus dilində bax: Поезия и проза, s. 130-135. Van Diyk və Falkenşteyn tərəfindən dərc edilmiş parçalar və fraqmentlər mətnə daxil edilmişdir.

⁷⁷ Poemanın nəşri haqqında 74-cü şərhə bax. Poema özünün tam şəkildə bizə məlum olan kosmoqoniya mövzusunda ilk Şumer əsəridir. O, səma, yer və yeraltı dünya haqqında şumer təsəvvürlərini bərabərləşdirdi. (tam variantı rus dilində nəşrə hazırlanmışdır).

⁷⁸ Gilqameş hər halda, görünür, ağacı İnannaya verir, “pukku” və “mikkunu” isə onun budaqlarından və ağacın qalan hissəsindən düzəldir. Sonrakı hadisələr bu cür inkişaf etmişdir: Gilqameş özünün “çoxdamışan” və “hündürdən danışan” barabanını Uruk küçəsinə

çıxaranda gənc insan qrupu oxumağa və rəqs etməyə başlayır. Onlar o dərəcədə qızıqlar ki, dayana bilmirlər. Bundan da görünür ki, baraban sehirli imiş (müqi sehirli nağılların analoji sujetləri). Gənc insanlar şivənlə rəqs edirdilər: “oy mənim ombalarım, oy mənim boğazım”, anaları və bacıları isə onlara güclərini saxlamaq üçün su gətirirdilər. Axşam düşəndə, bacılar lənət yağdırdılar, baraban və çubuqlar yerin altına, yeraltı dünyanın qapılarının (giriş? saray?) yanına düşdülər.

⁷⁹ Bu parçanın ideyası onu S. N. Kramerin 1977-ci ildə dərc etdirdiyi və şərti olaraq “Qız və qur” (səyyah, yol yoldaşı) adlandırdığı başqa mətnlə tutuşdurduqda aydınlaşır. Burada söhbət ondan gedir ki, onu yeraltı dünyada saxlamasınlar deyə Enkidu ölü vəziyyətində olmamalıdır. Göründüyü kimi, mətndə, həmçinin, dəfn mərasimlərinin hansısa yada salınır (ətirli yağ sürtmək, təmiz paltar geyinmək və s.). Enkidu bütün bu qadağalara məhəl qoymur və ölü qalır. Ona görə də “yeraltı dünya”, qismətsiz “tale Nerqal” onu çəkib öz yanında saxlayır. Şumer mətninin bu hissəsi Akkad dilinə tərcümə olunmuş və 12-ci lövhəcik kimi Gilqameş haqqında Babil eposuna əlavə edilmişdir, ona görə ki, Babil kahinlərinin nöqtəyi-nəzərindən yeraltı dünya haqqında vacib ezoterik məlumatları özündə saxlasın.

⁸⁰ Yeni tam tərcümə bax: Berlin A. Emmerkar and Ensuehkeşdanna, Philadelphia, 1979.

⁸¹ Mətnə bax: Wieske C. Das Luqalbandaepos. Wiesbaden, 1969. Rus dilində bax: Афанасьева В. Поезия Древнего Шумера и Вавилона. Лугалбанда – Восточный алманах, вын.5; Обелиск Свлободы М., 1976, с. 539-553.

⁸² Birinci poema Luqalbəndə və Anzudenin qartalı haqqında rəvayətin birinci hissəsi deyilmi sualı ətrafında indiyədək elmdə çoxlu mübahisələr gedir. Hər halda, Luqalbəndə və qartal haqqında rəvayətin mətninin başlanğıcı bu rəvayətin öz məzmunundan aydın olur. Əks halda məlum olmur, luqalbəndə necə oldu dağlarda tək qaldı və o, niyə Uruk qoşunları ilə birləşməyə can atır. Mətnin böyük hissəsi K. Vilke tərəfindən onun nəşrindəki luqalbəndənin qartalla görüşü haqqında hekayətdə toplanmışdır. Mətni tamamlayan mühüm

parçanı Hallo dərc etdirmişdir; bax: Hallo Luqalbanda Excavated. JAOS, 1983, s. 165-180.

⁸³ “Qədim Şərq lirik poeziyasında” İ. M. Dyakonovun Kramerin tərcüməsinə yaxın tərcüməsi verilmişdir. (s. 37-38). Yeni tərcümə əsərin emosional quruluşunu verməyə, həmçinin bir sıra sözlərin və ifadələrin əhəmiyyətini dəqiqləşdirməyə cəhdlərlə fərqlənir. Bizim şumerlərin “məhəbbət lirikası” adlandırdığımız, əslində ibadət lirikasıdır, müqəddəs kəbin mərasimi ilə bağlıdır (həmçinin 66-cı şərhə bax). Bu mətnlərin bir çoxunda nəinki əhval-ruhiyyəsinə, obrazlarına, hətta hərfi eyniliyi ilə Bibliya “Nəğmələr nəğməsilə” eynilik gözə dəyir; bax: “Öz sağ əlini o, döşünün üstünə qoydu, onun sol əli mənim başımın üstündədir, sənin ağzın mənimkinə can atır...” (“Nəğmələr Nəğməsi”, 1,6 və lirik poeziya, s. 87).

⁸⁴ Bu parçanın yeni daha tam variantında dillərin yerdəyişməsində və insanların ayrılmasında adətən insan nəslinin xeyirxahı kimi çıxış edən kələkbaz və müdrik Enkinin rolu haqqında əfsanənin ən qədim variantı saxlanmışdır.

MÜNDARİCAT

Ön söz (V.K. Afanasyeva.).....	2
Ön söz (S.Kramer.).....	11
1. Təhsil. İlk Məktəblər.....	13
2. Məktəb günləri. Birinci “Yaltaq”.....	20
3. Ata və oğul. “İlk həddi-buluğa çatmamış qanunpozan”.....	24
4. Beynəlxalq münasibətlər. Birinci “əsəblər müharibəsi”.....	30
5. Siyasi sistem. Birinci ikipalatalı “parlament”.....	42
6. Şumerdə vətəndaş müharibəsi. İlk tarixçi.....	47
7. Sosial islahatlar.....	61
8. Qanunlar topluları. Birinci “Monsey”.....	66
9. Ədliyyə. Birinci hüquqi presedent.....	71
10. Təbabət.....	74
11. Kənd təsərrüfatı. Birinci “əkinçi təqvimi”.....	80
12. Bağçılıq. İlk qoruyucu əkinlər.....	87
13. Toxa və kotan. Əməkdə ilk nailiyyət.....	93
14. Təbiət fəlsəfəsi. İlk kosmoqoniya və kosmologiya.....	101
15. Etika. Birinci mənəvi ideallar.....	129
16. İztirab və itaət. Birinci “iov”.....	139
17. Qədimlərin müdrikliyi. İlk atalar sözləri və zərb- məsəllər.....	144
18. Ezopun sələfləri. Heyvanlar haqqında ilk təmsillər.....	151

19. Balıq evi. Birinci balıq qoruğu.....	159
20. Disputlar. İlk ədəbi mübahisələr.....	164
21. Cənnət. Bibliya ilə ilk paralellər.....	171
22. Nuh əyyamı. Birinci “Nuh”.....	178
23. Axirət. Ölülərin dirilməsi haqqında birinci əfsanə.....	183
24. Elegiyalar. Birinci dəfn nəğmələri.....	198
25. Əjdaha ilə mübarizə. Müqəddəs georgi.....	209
26. Gilqameş haqqında daetan. Birinci ədəbi iqtibas.....	220
27. Epik ədəbiyyat. Bəşəriyyətin birinci “qəhrəmanlıq əsri”.....	238
28. Vüqarlı bəyin şərəfinə. İlk məhəbbət nəğməsi.....	249
29. Biblioqrafiya. Birinci kitabxana kataloqu.....	253
30. Xəritə. Dünyada sülh və həmrəylik.....	258
31. Şərhlər.....	261